

PENGUIN CLASSICS

Емил Зола
ТЕРЕЗА РАКЕН

Наслов оригинала

Émile Zola

Thérèse Raquin

Емил Зола

ТЕРЕЗА РАКЕН

Превод

Јована Јеленовић

Предговор другом издању

Наивно сам веровао да овај роман може да прође и без предговора. Пошто сам навикао да гласно и јасно изражавам своје мишљење, да истакнем и најмању појединост онога што пишем, надао сам се да ће ме разумети и оценити без претходног објашњења. Изгледа да сам се преварио.

Критика је ову књигу дочекала грубим и озлојеђеним гласом. Неки честити људи, у новинама ништа мање честитим, хватали су је машицама згађеног израза лица, и бацали је у ватру. Чак и мале књижевне новине, оне мале књижевне новине које сваке вечери доносе најновије вести из ложница и засебних соба, запушили су нос док су говорили о погани и смраду. Нимало се не жалим на такав дочек; напротив, очаран сам што видим да моје колеге писци имају живце осетљиве као у девојке. Веома је јасно да моје дело припада мојим судијама и да га они могу сматрати гнусним, без права на приговор. Ја се жалим зато што ми се чини да ниједан од тих срамежљивих новинара који су црвенели читајући *Терезу Ракен* није разумео овај роман. Да су га разумели, можда би још више поцрвенели, али бих барем ја сада у себи уживао знајући да се с правом гаде. Ништа човека не љути више него кад слуша честите писце како гласно говоре о изопачености, а при том је дубоко уверен да они ни сами не знају због чега то чине.

Стога је потребно да својим судијама сâм објасним своје дело. Учинићу то у неколико редова и само зато да би се у будућности избегли неспоразуми.

У *Терези Ракен* сам хтео да изучим темпераменте, а не карактере. У томе је цела ова књига. Изабрао сам личности којима потпуно владају живци и крв, лишене слободне воље и које на сваки поступак у животу наводе зле коби њихове пути. Тереза и Лоран су две људске животиње и ништа више. Код тих звери сам пратио полако потајно дејство страсти, притисак нагона, и мождане поремећаје који настају после живчаног напада. Љубав моја два јунака је задовољавање једне

потребе: убиство које су извршили последица је њихове прељубе, последица коју они прихватају као што вукови прихватају клање оваца; и на крају, оно што сам морао да назовем њиховом грижом савести састоји се од обичног органског поремећаја, од побуне живчаног система пренапрегнутог до тачке пуцања. Душа је потпуно одсутна, што ћу спремно да признам, јер сам то и хтео.

Надам се да људи почињу да схватају како је мој циљ био првенствено научан. Кад сам стварао своје две личности, Терезу и Лорана, хтео сам да себи поставим и решим извесне задатке: тако сам покушао да објасним необичну везу која може настати између два различита темперамента, показао сам дубоке несугласице које избијају при додиру једне сангвиничне и једне живчане природе. Нека се роман чита пажљиво и видеће се да је свако његово поглавље проучавање једног занимљивог физиолошког случаја. Другим речима, имао сам само једну жељу: пошто су у питању снажан мушкарац и незадовољена жена, треба тражити у њима животињу, чак и видети у њима само животињу, гурнути их у силовиту драму, и тачно бележити њихове осећаје и њихове радње. Ја сам једноставно на живим телима обавио аналитички посао који хирурзи врше на лешевима.

Признајте да је човеку тешко, кад се одвоји од таквог рада, још обузет снажним уживањима од истраживања истине, да слуша како га људи оптужују да му је једини циљ био сликање скаредности. Ја сам се нашао у положају оних сликара који сликају нага тела, без икаквих жудњи, и веома су изненађени када неки критичар изјави како је саблажњен живим месом њиховог дела. Све док сам писао *Терезу Ракен*, био сам заборавио на свет, био сам огрезао у тачно и брижљиво сликање живота, сав предан анализи људског склопа, и уверавам вас да Терезина и Лоранова свирепа љубав није за мене имала ничег неморалног, ничег што би подстакло рђаве страсти. У својим обрасцима ја нисам гледао живе људе, као што их не гледа ни сликар који има пред собом нагу изваљену жену и брине се само да на своје платно верно пренесе њене облике и боје. Зато сам се веома изненадио кад сам чуо како моје дело називају каљугом блата и крви,

шљама, нечистоће, и шта још знам! Позната ми је дивна глума критике, и ја сам играо ту улогу, али признајем да ме је општи напад прилично збунио. Шта, није се нашао ниједан мој колега књижевник да бар објасни моју књигу, ако није хтео да је брани! Међу гласовима који су у хору викали: „Писац *Терезе Ракен* је хистерични бедник који са задовољством слика скарадности“, узалуд сам очекивао глас који би одговорио: „Не! овај писац је обичан аналитичар који се заборавио у људском трулежу, као што се лекар заборави у сали.“

Обратите пажњу да нипошто не тражим наклоност штампе према делу које, како она каже, вређа њена танана осећања. Нисам толико славољубив. Чудим се само што су моје колеге књижевници, чије би вичне очи после десет прочитаних страница прозреле намере романописца, направили од мене некаквог књижевног ђубретара, а задовољавам се тиме што их покорно молим да ме убудуће гледају онаквог какав сам и да говоре о мени као о таквој особи.

Међутим, лако је било разумети *Терезу Ракен* са становишта запажања и анализе, показати ми моје стварне грешке, а да ми при том не баце у лице прегршт блата у име морала. За то је требало имати нешто мало школе и неколико општих мисли правог критичара. У науци приговори због неморалности не доказују баш ништа. Не знам да ли је мој роман неморалан, признајем да се никад нисам бринуо да ли ће постати мање или више непорочан. Знам само да нисам ниједног тренутка помислио да унесем прљавштине које у њему проналазе честити људи; да сам сваку слику, чак и најгрозничавију, написао надахнут искључиво радозналешћу научника; зато чикам своје судије да нађу у њему иједну страницу заиста непристојну, написану за читаоце оних ружичастих књижица које нам откривају тајне из будоара и иза кулиса. Те књиге се штампају у десет хиљада примерака и топло их препоручују управо новине које су се згадиле на истине *Терезе Ракен*.

Неколико увреда, много глупости, то је све што сам до данас прочитао о свом делу. Кажем то овде мирно, као што бих рекао пријатељу који би ме пријатељски запитао шта мислим о ставу критике према мени. Један веома даровит писац коме сам се жалио

да наилазим на мало наклоности одговорио ми је овим дубоким речима: „Ви имате једну велику ману која ће вам затворити сва врата: ви не можете ни два минута разговарати с глупаком а да му не ставите до знања да је глупак.“ Мора бити да је то; осећам колико шкодим себи код критике оптужујући је да је ограничена, па ипак не могу да не искажем презир према њеном уском видуку и према судовима које изриче насумице, без икаквог смисла за методу. Ја говорим, разуме се, о свакодневной критици која оцењује са свим књижевним предрасудама глупака, а при том не може да посматра с тачке гледишта широког човечанства неопходну да би се разумело једно људско дело. Никад нисам видео толико неспретности. Неколико удараца које ми је наменила та мала критика поводом *Терезе Ракен* промашило је, као увек. Она у суштини неправедно удара јер хвали поскакивања неке напудерисане играчице, а потом виче на неморалност поводом једне физиолошке студије, иако не разуме ништа и не жели да ишта разуме, па удара увек пред собом ако јој њена глупост обузета страхом каже да удара. Страшно је кад неког бију због погрешке за коју не сноси никакву кривицу. Понекад зажалим што нисам писао скаредности; чини ми се да бих био срећан кад бих добио неку заслужену ћушку место пљуска удараца који глупо падају на моју главу, као црепови, а да ја не знам због чега.

Има свега два-три човека који данас могу читати, разумети и оценити неку књигу. Пристајем да ме они поуче, уверен да неће говорити док не прозру моје намере и не оцене исходе мојих напора. Они ће пазити да не изговарају бесмислене крупне речи о моралности и стидљивости у књижевности; они ће ми, у ово доба слободе у уметности, признати право да бирам своје предмете по својој вољи, и тражиће само да ми дела буду савесна јер знају да једино глупост шкоди угледу књижевности. Њих засигурно не би зачудила научна анализа коју сам покушао да применим у *Терези Ракен*; они би у њој открили савремен начин, оруђе општег испитивања којим се наш век служи тако грозничаво да продре у будућност. Ма какви били њихови закључци, они би усвојили моју полазну тачку, проучавање темперамента и оних дубоких промена у

неком бићу изазваних дејством средине и прилика. Нашао бих се пред правим судијама, пред људима који поштено траже истину, без детињарија и лажног стида, уверених да не морају показати како се гаде пред призором голих и живих тела за сецирање. Искрено проучавање све чисти, као огањ. Свакако, пред судом о коме сада сањам, моје би дело било веома скромно; тражио бих да критика према њему буде веома строга, желео бих да поцрни од исправки. Али бих бар имао велико задовољство да видим како ме оцењују ради онога што сам покушао да урадим, а не ради онога што нисам урадио.

Чини ми се да већ сада чујем пресуду велике критике, методске и натуралистичке критике, која је преобразила науке, историју и књижевност: „*Тереза Ракен* је студија једног сувише изузетног случаја; драма савременог живота гипкија је, с мање ужаса и лудила. Овакви случајеви добијају споредније место у једном делу. Жеља да све запази нагнала је писца да изнесе сваку појединост, што је целини дало још више усиљености и суровости. С друге стране, стил нема ону природност какву захтева роман анализе. Укратко, да би писац сада написао добар роман, требало би да има шири поглед на друштво, да га слика у многим и разним видовима, и нарочито да употребљава јаснији и природнији језик.“

Хтео сам у двадесет редова да одговорим на нападе који иду на живце својом приглупом злонамерношћу, а видим како почињем да разговарам са самим собом, што ми се увек дешава кад сувише дуго држим перо у руци. Заустављам се јер знам да читаоци то не воле. Кад бих имао воље и времена да напишем један манифест, можда бих покушао да браним оно што је један новинар говорећи о *Терези Ракен*, назвао „смрдљивом књижевношћу“. Али чему? Част ми је да припадам групи натуралистичких писаца, довољно храбрих и радних да створе снажна дела која ће се сама бранити. Само заслепљена пристрасност извесне критике нагони романијера да пише предговор. Пошто сам, из љубави према јасности, погрешио и написао предговор, молим да ми опросте мудри људи којима није потребно палити лампу усред бела дана да би јасно видели.

15. априла 1868.

Емил Зола

I

На крају Улице Генего, ако се иде од кеја, налази се пролаз Пон Неф, попут неког узаног и тамног ходника, који води из Улице Мазарен у Улицу Сене. Овај пролаз је дуг тридесет а широк највише два корака; поплочан је пожутелим, угаженим и попуцалим плочицама из којих непрестано избија јака влага; стаклени правоугаони кров ходника црн је од прљавштине.

За лепих летњих дана, кад врело сунце пржи улице, кроз прљаву стреху продире сивкасто светло и бедно се вуче пролазом. У ружним зимским данима, када су јутра пуна магле, стаклени кров баца на лепљиве плочице само ноћ, прљаву и одвратну ноћ.

С леве стране зјапе тамни, ниски и натрпани дућани, из којих као из подрума избија студени дах. Ту се налазе антиквари, продавци дечјих играчака и папира; њихови излози, посивели од прашине, спавају зароњени у сенку. О излоге, мала прозорска окна, одбија се чудна зеленкаста светлост и прелива се преко робе; иза њих, ови дућанчићи пуни сумрака у ствари су само жалосне рупе у којима се крећу чудни облици.

С десне стране, дуж целог ходника протеже се зид; власници дућана прекрили су га уским орманчићима. Овде је, на даскама премазаним ужасном мрком бојом, изложена неупотребљива, годинама заборављена роба. Један орманчић припада продавачици бижутерије. Она ту продаје прстење од петнаест суа, које је брижљиво поређала на дну једне кутије од махагонија.

Изнад стакленог крова уздиже се црн, грубо омалтерисан зид, сав изобразан као губавац ожиљцима.

Пролаз Пон Неф није место за шетњу. Људи овуда пролазе да би скратили пут, да би добили неколико минута у времену. Овуда пролазе запослени људи, којима је једина брига да иду брзо и право. Овде се могу видети шегрти у радним кецељама, плетиље које проносе своје довршене радове, мушкарци и жене с пакетима у рукама, старци како се вуку док суморни сутон пада кроз стаклени

кров, и гомила мале деце која на путу из школе у трку прогалами, при чему плочице одјекују као да се по њима хода у нанулама. Преко целог дана овде је бука, оштра и непрестана бука корака који одјекују с плочника с надражујућом неправилношћу. Нико не говори, нико се не зауставља; свако брзим корацима и оборене главе жури за својим послом, уопште не обраћајући пажњу на трговине. С немиром на лицу трговци посматрају пролазнике који се неким чудом зауставе пред изложима.

Увече пролаз осветљавају три плинске лампе, затворене у незграпним четвороугаоним фењерима. Ове плинске светиљке, обешене о стаклени кров, на који бацају само мрље светлости, шире око себе колутове бледога сјаја, који трепере и као да се за тренутак изгубе. Пролаз тада добија јадни изглед праве лоповске јазбине; велике сенке вуку се по плочнику, влажан дах допире овамо са улице. Рекло би се – подземни ров, нејасно осветљен трима надгробним лампама. Продавцима су сасвим довољни ови слаби зраци, које им плинске лампе шаљу у излоге. Сваки од њих осветљава свој дућан само једном лампом с абажуром, постављеном на крај тезге, па пролазници могу да распознају шта има у дну тих рупа у којима мрак царује преко целог дана. У низу поцрнелих прочеља сијају се излози папирнице: две лампе на шкриљац пробијају сенку с два жута пламена. А с друге стране свећа усађена у стаклени чирак осветљава кутије с лажним накитом од који се одбијају звездасти одсјаји. Продавачица дрема у дну свога дућана с рукама скривеним испод мараме.

Пре неколико година преко пута ове продавнице налазила се трговина чији је зелено обојен дрвени оквир пуштао влагу из свих својих пукотина. На табли, направљеној од дуге уске даске, писало је црним словима: *Трговина ситном робом*, а на једном окну на вратима било је црвеним словима исписано женско име: *Тереза Ракен*. С једне и друге стране у дубину су се простирали излози облепљени плавом хартијом.

Преко дана се могао видети само полуосветљени излог.

С једне стране налазило се женско рубље: испеглане капице од

тила, по два и три франка комад, огрлице и маншете од муслина, затим плетена роба, чарапе, нараменице. Сваки предмет, пожутео и изгужван, бедно је висио на жичаној куки. Излог је, од дна до врха, био испуњен избледелим дроњцима који су жалосно изгледали у полутами. Нове блештавобеле капе одударале су од плавог папира којима су биле обложене даске. А обојене чарапе, обешене преко једне мотке, изгледале су као тамне мрље на избледелом муслину неодређене боје.

С друге стране, у једном узаном излогу била су сложена велика клупчад зелене вуне, црна дугмад пришивена на бели картон, кутије свих боја и величина, мреже од челичних перлица омотане око згужве плавичастог папира, снопићи игала за плетење, шаре и мустре за везове, калемови с пантљикама, читава гомила безбојних и избледелих предмета који у том углу спавају, ван сваке сумње, већ пет или шест година. У овом излогу, који су влага и прашина нагризали, све су се боје стопиле у прљавосиву.

Лети, око поднева, када је сунце рујним зрацима пржило тргове и улице, распознавао се иза капице у другом излогу блед и озбиљан профил младе жене. Тај се профил неодређено назирао у полутами која је владала у радњи. Дуг, танак и нежан нос као да је био прилепљен за ниско и суво чело; усне су биле две бледоружичасте црте, кратка и нервозна брада спајала се с вратом гипком и дебелом линијом. Тело, које се губило у сенци, није се могло видети. Показивао се само мутнобели профил, прободен црним, широко отвореним оком и затрпан густом, тамном косом. Стајао би тамо сатима, непомичан и миран, између две капице на којима су влажне куке оставиле мрље од рђе.

Тек увече, када би се лампа упалила, могла се видети унутрашњост трговине; била је дужа него шира. У једном се углу налазила мала тезга, а на другом крају завојито степениште, које је водило у собе на првом спрату. У зиду су биле витрине, орманчићи, редови зелених кутија. Сто са четири столице чинио је преостали намештај. Просторија је изгледала празна и ледена; роба није била набацана свуда по радњи, већ умотана и нагурана у ћошкове, услед

чега је недостајало уобичајено дућанско шаренило боја.

За тезгом су обично седеле две жене: млада жена озбиљног профила, и старија госпођа која се осмехивала дремајући; имала је око шездесет година. Њено широко и дебело лице белело се под зрацима лампе. Један велики пругасти мачак, склупчан у углу тезге, гледао ју је како спава.

У дну, седео је на столици и читао или полугласно разговарао с младом женом човек тридесетих година. Био је низак, сув, млитаве спољашњости; косу је имао безбојно светлу, браду ретку, лице пегаво, те је личио на болесно и размажено дете.

Нешто пре десет сати будила се стара госпођа. Тада се трговина затварала и цела породица би се пела на спрат да спава. Пругасти мачак је предући пратио своје господаре, чешући главу о сваку шипку ограде.

Стан се састојао од три просторије. Степенице су водиле у трпезарију, која је уједно служила и као салон. Лево, у једној ниши, била је каљева пећ; у средини је био креденац, а дуж зида су биле поређане столице. Насред собе стајао је расклопљен округао сто. У дну, иза стаклене преграде, налазила се мрачна кухиња. С обе стране трпезарије била је по једна спаваћа соба.

Стара госпођа, пошто би загрлила сина и снаху, одлазила је у своју собу. Мачак је спавао на столици у кухињи. Брачни пар је одлазио у своју спаваћу собу. Та соба је имала још једна врата кроз која се преко степеница и мрачног узаног ходника излазило у пролаз.

Муж, који се непрестано тресао од грознице, легао би у постељу; за то време је млада жена отварала прозор да би затворила капке. На прозору би се задржала неколико минута пред великим, црним, грубо омалтерисаним зидом, који стрчи и вири над пролазом. Лутала би погледом по том зиду, а затим би ћутке, с презривом равнодушношћу, отишла да легне.

II

Госпођа Ракен је била стара трговкиња ситном робом из Вернона. Готово двадесет пет година живела је у малом дућану у том месту. Неколико година после смрти свога мужа осетила је замор и продала своју трговину. Овом продајом и дугогодишњом штедњом стекла је око четрдесет хиљада франака, које је уложила, па су јој доносили две хиљаде ренте. Тај новац јој је био довољан. Живела је усамљено, нису је занимале ни радости ни мучне бриге свакодневног живота; уредила је себи миран живот и тиху срећу.

За четири стотине франака изнајмила је кућицу с баштом која се спуштала до обала Сене. Био је то повучен и скроман стан с неодређеним мирисом манастира; уска стазица је водила у ово повучено место усред пространих поља; прозори стана су гледали на реку и пусте брежуљке супротне обале. Добра жена, која је већ прешла педесету годину, затворила се у ту самоћу и овде је мирно и срећно живела са сином Камијем и братаницом Терезом.

Камију је тада било двадесет година. Мајка га је још мазила као дечака. Обожавала га је не би ли га сачувала од смрти у току његовог детињства испуњеног болешћу. Дете је одболовало, једну за другом, све грознице, све болести које је само замислити могуће. Госпођа Ракен је пуних петнаест година истрајала у борби против ових страшних болести, које су, једна за другом, долазиле да јој отргну сина. Све их је савладала својим стрпљењем, негом и љубављу.

Камиј, одрастао, спасен од смрти, дрхтао је од преживелих удара, који су изломили његово тело. Престао је да расте, па је остао мален и болешљив. Његови су се мршави удови кретали мучно и полако. Мајка га је још више волела због те слабости која га је оборила. Посматрала је његов јадан, ситан и блед лик с победоносном нежношћу и мислила како му је више него десет пута дала живот.

За време ретких одмора, када га је болест остављала, дечак је ишао у вернонску трговачку школу. Научио је тамо да пише и рачуна. Његово знање се ограничило на четири рачунске радње и

врло површно познавање граматике. Касније је узимао часове краснописа и књиговодства. Госпођу Ракен је хватала дрхтавица када би је саветовали да пошаље сина у колеџ. Знала је да би без ње умро, и говорила је да би га књиге убиле. Камиј је остао незналица, и незнање је било још једна његова слабост.

У осамнаестој години, како није имао запослење и смртно се досађивао окружен мајчином љубазношћу, ступио је као писар у једну трговину платна. Зарађивао је шездесет франака месечно. Био је немирног духа, па му је дангуба била несносна. Осећао се мирнијим и задовољнијим иако је обављао прост чиновнички посао, цео дан нагнут над рачунима, над непрекидним сабирањем, док је сваку бројку стрпљиво срицао. Увече, сломљен, празне главе, осећао је неизмерну насладу у тупавости која га је обузимала. Када је пожелео да се запосли у трговини платном, дошао је у сукоб с мајком; она је желела да га стално има пред очима, између два покривача, далеко од животних незгода. Али младић је био упоран; он је тражио посао као што деца траже играчке, не због осећања дужности, већ нагонски, по урођеној потреби. Мајчине нежности и пожртвовање учинили су га животињски себичним; мислио је да воли оне који га жале и милују, али у ствари живео је по страни, увучен у себе, волећи само себе и трудећи се на све начине да умножи своја задовољства. Када му се огадила нежна љубав госпође Ракен, бацио се с насладом у глупо запослење, које га је штитило од чајева и лекова. Затим, увече, пошто би се вратио из канцеларије, јурио би с Терезом, својом сестром од ујака, обалом Сене.

Тереза је тек била навршила осамнаесту годину. Једнога дана, пре шеснаест година, када је госпођа Ракен још била трговкиња ситном робом, њен брат, капетан Деган, донео јој је у наручју једну девојчицу. Допутовао је из Алжира.

— Овом детету си ти тетка — рекао јој је. — Њена мајка је умрла... Не знам шта ћу с њом. Дајем ти је.

Трговкиња је узела дете, осмехнула му се и пољубила га у црвене образе. Деган је у Вернону остао осам дана. Сестра једва да га је ишта упитала о девојчици коју јој је дао. Знала је само да се мала

родила у Орану и да јој је мајка била домороткиња ретке лепоте. Капетан јој је сат пред одлазак дао крштеницу којом Терезу признаје за своју кћер. Отпутовао је и нико га више није видео; неколико година касније убијен је у Африци.

Тереза је расла, спавала у истом кревету с Камијем и била окружена теткином нежношћу. Имала је гвоздено здравље, а с њом се ипак поступало као с болешљивим дететом; узимала је лекове које је примао и њен брат, држали су је у топлој соби заједно с малим болесником. Проводила би читаве сате седећи скупљена крај пећи замишљено зурећи у пламен, а да за то време и не трепне. Овакав живот присилног опорављеника натерао ју је да се повуче у себе. Навикла је да говори тихо, да хода на прстима, да немо и мирно седи на столици отворених очију, празног погледа. А када би подигла руку или крочила ногом, осећала се у њој мачја гипкост, кратки и снажни мишићи, сва снага, сва страст, све оно што је дремало у њеном отупелом телу. Једнога дана је њен брат, савладан слабошћу, пао; хитро га је подигла и пренела, а тај напор јој је натерао обилно руменило у лице. Калуђерски живот који је водила и досадан ред коме је била подвргнута нису ослабили њено мршаво али снажно тело; само јој је лице побледело, пожутело, од чега је скоро поружнела. Често је ишла на прозор и посматрала суседне куће, по којима је сунце разастирало златан покривач.

Када је госпођа Ракен продала своју трговину и настанила се у кућици на обали реке, Тереза је уздрхтала од потајне радости. Тетка јој је тако често понављала: „Не галами, буди мирна“, да је она у себи пажљиво скривала сву ватру своје природе. Била је изванредно хладнокрвна, док је под привидним миром скривала страховиту јарост. У Камијевој соби јој се стално чинило да је поред детета на самрти; кретала се споро, била је ћутљива, тиха и при говору је замуцкивала. Када би угледала врт, белу реку и простране зелене брежуљке на видику, обузела би је дивља жеља да трчи и виче; осећала је како јој срце снажно бије у прсима. Али ниједан мишић јој се не би покренуо на лицу када би је тетка упитала да ли јој се тај нови дом свиђа; само се осмехивала.

Тада јој је живот постао лепши. Сачувала је добро понашање, спокојан и равнодушан израз лица, остала је дете одрасло у болесниковом кревету; али њен унутрашњи живот био је ватрен и плаховит. Када је била сама, у трави поред воде, опружила би се на стомак као животиња, црне очи би јој се шириле, тело се увијало, спремно на скок. И тако би ту, док ју је сунце пржило, остајала по читаве сате, ништа не мислећи, срећна што може да забада прсте у земљу. Необуздано је маштала; с изазивањем је гледала хучну реку и замишљала да вода хоће да се баци на њу и да је нападне; у том би се тренутку одупирала и припремала за одбрану, с бесом се питајући како ће савладати бујицу.

Увече, смирена и ћутљива, Тереза би се одмарала поред своје тетке. Изгледало је као да јој лице дрема у сјају који је лагано клизио с абажура лампе. Камиј, заваљен у дно фотеље, размишљао је о својим рачунима. Полугласно изречена реч само би за тренутак пореметила мир овог успаваног кутка.

Госпођа Ракен је посматрала своју децу спокојно и добронамерно. Она је одлучила да се они венчају. Са својим сином је поступала као са самртником; тресла се при самој помисли да ће она једном умрети и да ће он остати сам и болестан. Тада би рачунала на Терезу, говорила би у себи да ће та девојчица бити Камијева будна неговатељица. Њена братаница је својим мирним понашањем и немом оданошћу будила у њој неограничено поверење. Видела је Терезу на делу, па је зажелела да њеном сину она буде анђео чувар. Тај брак је био предвиђен расплет приче и одлука.

Деца су одавно знала да једнога дана треба да се венчају. С тим су мишљењем одрасла, те им је оно постало сасвим блиско и природно. О том браку се у породици говорило као о ствари потребној и неминовној. Госпођа Ракен је говорила: „Чекаћемо да Тереза напуни двадесет једну годину.“ И они су стрпљиво чекали, без немира, без узбуђења.

Камију, коме је болест испила крв, биле су стране чежње за младићким уживањима. Поред Терезе он је остао дечачић, грлио ју је као што је грлио и своју мајку, по навици, никада не губећи своју

себичну мирноћу. У њој је видео предусретљиву другарицу која се бринула да се он не досађује сувише и која му је, по потреби, кувала чај. Када се играо с њом, када је држао у наручју, веровао је да држи дечака; тело му никада није уздрхтало. И никада у тим тренуцима није помишљао да пољуби вреле усне Терези, која се бранила нервозним смехом.

Изгледало је да је и млада девојка такође хладна и равнодушна. Често би своје крупне очи уперила у Камија и посматрала га непомично, с надмоћном мирноћом, по неколико минута. Само би јој усне тада не приметно задрхтале. Ништа друго јој се не би могло прочитати на лицу до несаломиве воље да увек буде мила и пажљива. Када се говорило о њеној удаји, Тереза би се уозбиљила и само би климањем главе одобравала оно што каже госпођа Ракен. Камиј се правио да спава.

У летње вечери би двоје младих бежали на обалу. Камиј се љутио због непрестане мајчине бриге; бунио се, хтео је да трчи, да се разболи, да побегне од беспослице, које се гадио. Тада би са собом одвлачио Терезу, зачикивао је да би се потукли и ваљали по трави. Једнога дана је тако гурнуо Терезу да је она пала. Девојчица је скочила на ноге и са животињским бесом, зажареног лица, закрвављених очију и уздигнутих рамена бацила се на њега. Камиј је пао на земљу. Он се бојао.

Месеци и године су протекли. Дан одређен за венчање је стигао. Госпођа Ракен је одвела Терезу на страну, говорила јој је о њеном оцу и њеној мајци и испричала јој причу о њеном рођењу. Девојка је саслушала своју тетку, затим је без речи загрлила.

Увече, уместо да оде у своју собу, која се налазила лево од степеница, Тереза је ушла у Камијеву, с десне стране степеништа. То је била сва промена која се у њеном животу десила тога дана. А сутрадан, када су младенци сишли, Камиј је и даље био слаб као од болести и себично миран, а Тереза је сачувала своју спокојну равнодушност, задовољно лице и запрепашћујућу мирноћу.

III

Осам дана после свадбе, Камиј је једноставно обавестио мајку да жели да напусти Вернон и да живи у Паризу. Госпођа Ракен се успротивила: уредила му је начин живота и није желела ту никакве промене. Њен син је тада добио живчани напад и запретио јој је да ће се разболети ако она не попусти његовим ћудима.

– Ја се никада нисам противио твојим намерама – рекао јој је. – Венчао сам се с Терезом, узимао сам све лекове које си ми ти давала. Данас тражим од тебе ситницу, и ти треба да ми то дозволиш... Отпутоваћемо крајем месеца.

Госпођа Ракен није целе ноћи спавала. Камијева одлука јој је из основа пореметила живот и очајнички је тражила поновно успостављање пређашњег стања. Мало-помало, она се примирила. Помислила је да би млади супружници могли да добију и децу, и да тада њен мали иметак не би био довољан за живот. Требало је још зарађивати, вратити се трговини, наћи за Терезу уносно занимање. До јутра се привикла на мисао о одласку и саставила је план новог живота.

За време доручка била је весела.

– Ево шта ћемо да урадимо – рече она својој деци. – Сутра ћу отпутовати у Париз, потражићу тамо неку малу трговину и Тереза и ја ћемо поново продавати конач и игле. То ће нас запослити. А ти, Камиј, моћи ћеш да радиш што год желиш: шетаћеш се по сунцу или ћеш наћи запослење.

– Запослићу се – одговори младић.

У ствари, само је животињско честољубље подстакло Камија на одлазак. Он је желео да се запосли у некој великој служби; поцрвенео би од задовољства када би у сновима видео себе усред простране канцеларије с рукавима од сатена и с пером заденутим за уво.

Терезу нису ни питали; она их је увек слушала без поговора, па њена тетка и њен муж нису ни налазили за потребно да је питају за мишљење. Ишла је где и они, радила је оно што би и они радили, без

жалбе, без приговора, па није ни показивала да нешто зна о предстојећој сеоби.

Госпођа Ракен је дошла у Париз и упутила се право у пролаз Пон Неф. Једна стара госпођица из Вернона упутила ју је некој својој рођаци која је у том пролазу држала трговину ситном робом и желела је да је се ослободи. Бивша трговкиња је сматрала да је дућан понешто премален и мало мрачан. Али, док је пролазила кроз Париз, запањили су је улични жагор и раскошни излози, а овај узани пролаз и ови скромни излози подсећали су је на њен стари, мирни дућан. То би било – веровала је – као у провинцији; одахнула је и помислила да ће њена драга деца бити срећна у овом непознатом кутку. Одлучила се чим је чула приступачну цену дућана. Продали су јој га за две хиљаде франака. И за дућан и за први спрат кирија је износила свега хиљаду две стотине франака. Пошто је код себе имала око четири хиљаде франака уштеђевине, госпођа Ракен је израчунала да ће моћи да исплати своту за дућан и кирију за прву годину а да не начне уштеђевину. Мислила је: Камијева плата и приходи из трговине биће довољни за подмирење дневних потреба; на тај начин не би више узимала ренту, већ би је остављала уз досадашњу уштеђевину да би тако спремила мираз својој унучади.

Сва озарена вратила се у Вернон и рекла им да је нашла као бисер сјајно гнездо усред Париза. Мало-помало, за само неколико дана, у вечерњим разговорима, влажни и тамни дућан из пролаза постао је прави двораци; у њеним сећањима он јој се чинио удобан, простран, миран, с хиљадама непроцењивих предности.

– Ах! моја добра Терезо – говорила је – видећеш како ћемо бити срећни у том кутку! Горе су три лепе собе... Пролаз је пун света... Направићемо дивне излоге... Не, неће нам бити досадно.

Била је неуморна. У њој су се будили сви нагони бивше трговкиње; саветовала је унапред Терезу о продајама, куповинама и ситним трговачким подвалама. Најзад, породица је напустила кућу на обали Сене и исте вечери настанила се у пролазу Пон Неф.

Чим је крочила у трговину у којој ће убудуће живети, Терези се учинило да ступа у влажни ров. Грло јој се стегло од некакве муке и

почела се трести од страха. Погледала је прљав и влажан прилаз, обишла трговину, попела се на први спрат, ушла у сваку просторију; ужасавала се ових осамљених и оронулих соба голих зидова и без намештаја. Млада жена ни прстом није макла, ни гласа није пустила. Као да се следила. Када су тетка и муж сишли доле, села је на један кофер, утрнулих руку и пуна јецаја, али није могла да заплаче.

Госпођа Ракен се нашла лицем у лице са стварношћу у незгодном положају, стидећи се својих сањарија. Трудила се да оправда своју куповину. Налазила је оправдање за сваки недостатак, објашњавала је да је мрачно зато што је облачно, и на крају их је уверавала да ће бити довољно неколико пута махнути метлом.

– Ех, па шта – одговорио је Камиј – све је сасвим добро... Уосталом, горе ћемо бити само увече. Ја ћу долазити кући тек око пет или шест сати... Вас две бићете заједно, неће вам бити досадно.

Камиј не би никад пристао да станује у таквој штали да није рачунао на топлоту своје канцеларије. Мислио је да ће му преко целог дана бити топло у канцеларији, а да ће увече ићи рано да легне.

Целе недеље су дућан и стан били у нередy. Одмах, од првог дана, Тереза је села иза тезге и више се није помакла с тог места. Госпођу Ракен је ужасавала та утученост; помислила је да ће се млада жена потрудити да украси свој стан, да ће метнути цвеће у прозоре и затражити нове тапете, завесе, тепихе. Када би предлагала неку поправку или неки украс, братаница је мирно одговарала:

– Зашто? Станујемо сасвим лепо, раскош нам није потребна.

Госпођа Ракен је морала сама да уреди собе и направи мало реда у дућану. Тереза је на крају постала нестрпљива гледајући је како јој се стално врти пред очима. Узела је служавку и натерала је тетку да седи крај ње.

Пуних месец дана Камиј није нашао службу. Задржавао се у дућану што је могао мање, целог дана је скитао. Било му је до те мере досадно да је говорио о повратку у Вернон. На крају се запослио као службеник у Орлеанској железници. Плаћали су му сто франака месечно. Његов сан се испунио.

Изјутра је одлазио у осам часова. Из Улице Генего излазио је на

кеј. Тада је ситним корацима с рукама у џеповима ишао поред Сене од Института до Зоолошке и ботаничке баште. Никад му није био досадан тај дугачак пут, којим је пролазио двапут дневно. Посматрао је ток воде, заустављао се да види сплавове који су пловили низ реку. Није мислио ни на шта. Често је седео испред Нотрдама и посматрао скеле на цркви, коју су оправљали; ни сам није знао зашто су га те велике греде занимале. У пролазу би погледао у Порт о Вен¹ и бројао кочије које су долазиле са железничке станице. Увече је ишао кроз Зоолошку башту туп, с главом пуном неких глупих прича које је чуо у канцеларији и, ако се није много журио, посматрао је медведе. Тамо би остајао пола сата и нагнут над јамом посматрао медведе који су се незграпно тетурали. Свиђало му се понашање тих здепастих животиња. Посматрао би их отворених уста и избуљених очију, и обузимала би га луда радост када би видео да се крећу. Најзад би одлучио да се врати кући, вукући ноге, посматрајући пролазнике, возила, радње.

Чим би дошао кући, јео би, затим читао. Купио је Бифонова² дела и сваке вечери би задавао себи да прочита двадесет до тридесет страница, упркос досади, коју му је штиво те врсте причињавало. Читао је такође, у наставцима од десет суа сваки, *Историју конзулата и царства* од Тјера³ и *Историју жирондинаца* од Ламартина,⁴ као и популарно-научна дела. Желео је да се образује. Понекад је читао својој жени поједине странице и неке анегдоте. Чудио се Терези, која је цело вече остајала замишљена и ћутљива, како не дође у искушење да узме књигу. У себи је мислио да му је жена сиромашна духом.

Тереза је нестрпљиво склањала књиге. Радије је ленчарила, загледана некуда, лутајући и блудећи мислима. Уосталом, њена се нарав није променила; трудила се да на сваки начин од своје личности начини послушну справу, предусретљиву и пуну самоодрицања.

Трговало се сасвим слабо. Приходи су били из месеца у месец једнаки. Муштерије су биле раднице те четврти. Сваких пет минута улазила је по једна девојка и куповала робе за свега неколико суа.

Тереза је послуживала муштерије увек истим речима и с осмехом који се несвесно ширио на њеним уснама. Госпођа Ракен је била окретнија, брбљивија, и она је, у ствари, привлачила и чувала муштерије.

У времену од три године један дан је био сличан другом. Камиј ниједном није изостао с посла; његова мајка и жена нису, такорећи, изашле из дућана. Тереза, како је живела у влажном полумраку, у суморној и несносној тишини, видела је свој живот као на длану, где ју је из вечери у вече чекала иста студена постеља, а свако јутро исти празан дан.

IV

Једном недељно, четвртком увече, породица Ракен је примала посете. У трпезарији су палили велику лампу, а на ватру стављали чајник. То је увек био догађај. Такво се вече разликовало од осталих; на то је породица навикла као на лудо веселе грађанске теревенке. На спавање се одлазило тек у једанаест часова.

Госпођа Ракен је у Паризу нашла једног од својих старих пријатеља, полицијског комесара Мишоа, који је у Вернону служио пуних двадесет година, а становао је у истој згради с трговкињом. Чврсто пријатељство се развило међу њима. Када је, међутим, удовица продала своју трговину и преселила се на обалу реке, постепено су једно друго изгубили из вида. После неколико месеци Мишо је напустио унутрашњост и преселио се у Париз, у Улицу Сене, и ту је мирно живео с хиљаду пет стотина франака пензије. Једног кишног дана срео је у пролазу Пон Неф своју стару пријатељицу; исте вечери је вечерао код Ракенових.

Тако је четвртак постао дан примања. Бивши полицијски комесар навикао је да их тачно једном недељно посећује. На крају је довео и свог сина Оливијеа, великог дечака старог тридесет година, мршавка који се оженио једном ниском, спором и болешљивом женом. Оливије је био запослен у полицијској управи као први писар у одељењу реда и безбедности, с платом од три хиљаде франака, на чему му је Камиј нарочито завидео. Од првог дана Тереза није подносила тог надувеног и хладног младића, који је веровао да присуством свог дугачког и сувог тела и слабашног тела своје јадне мале жене чини нарочиту част трговини у пролазу.

Камиј је довео још једног госта, старог чиновника Орлеанске железнице.⁵ Гриве је имао двадесет година службе и био је први писар с платом од две хиљаде сто франака. Он је распоређивао посао у канцеларији у којој је Камиј радио, па му је Камиј указивао одговарајуће поштовање. Камиј је маштао како ће Гриве једном умрети и како ће он, кроз десетак година, заузети његово место.

Гриве је био одушевљен пријемом госпође Ракен, и стога је сваке седмице стизао изванредно тачно. После шест месеци, посете четвртком постале су за њега дужност: ишао је у пролаз Пон Неф као што је свако јутро одлазио у своју канцеларију, по навици, с нагоном животиње.

Од тада су састанци постали дивни. У седам сати је госпођа Ракен положила ватру, стављала лампу насред стола, а на крај кутију домина, а затим је брисала сервис за чај, који је стајао у орману. Тачно у осам, стари Мишо и Гриве су се сретали пред трговином, први долазећи из Улице Сене, други из Улице Мазарен. Улазили су унутра, и цела породица је одлазила на први спрат. Седали су за сто и чекали Оливијеа Мишоа и његову жену, који су редовно каснили. Када се сви искупе, госпођа Ракен би сипала чај, Камиј би изручио коцкице од домина на мушему и свако би се удубио у игру. Тишину би реметило једино ударање домина. После сваке игре играчи су се свађали два до три минута, затим би поново завладала суморна тишина, прекидана тупим ударцима коцкица.

Тереза је играла с равнодушношћу која је љутила Камија. Узимала је на крило великог, пругастог мачора Франсоу, кога је госпођа Ракен донела из Вернона, и миловала га једном руком, док би другом ређала домине. Вечерње седељке четвртком за њу су биле казна; често се жалила да јој није добро, да има јаку главобољу, само да не би морала да игра и да би могла да дрема у доколици. Ослањајући лакат на сто, подбочивши лице длановима, посматрала је теткине и супругове госте. Видела их је кроз жућкасту маглу и кроз дим који је излазио из магле. Све те главе су је ужасавале. Гледала би их наизменично с дубоком одвратношћу и потмулим бесом. Стари Мишо је имао бледо лице с црвеним пегاما, једно од оних мртвачких лица подетињилог старца. Гривеова глава била је уска с крупним очима и танким уснама као у кретена; Оливије, с истакнутим јагодицама, важно је носио на свом смешном телу укочену празну главу; Сизан, Оливијеова жена, била је бледа, празног погледа, испијених усана, млитавих образа. Тереза није налазила ниједног човека, ниједно живо биће међу тим чудним и суморним створењима

којима је била окружена; понекад би јој се привиђало и чинило јој се да је сахрањена у дну гроба у друштву механизованих мртваца, који су дизали главе и тресли ногама и рукама када би неко повукао конце. Густ ваздух трпезарије гушио ју је; језива тишина и жута светлост лампе испуњавали су је неодређеним страхом и неизрецивом стрепњом.

Доле на вратима дућана наместили су звонце, чији је продоран звук најављивао улазак муштерија. Тереза би начуљила уши; чим би се чуло звонце, она би брзо силазила. Лакнуло би јој и била је срећна што може да напусти трпезарију. Полако је послуживала купце. Када би се нашла сама, села би за тезгу и остајала што је дуже могла, ужасавала се повратка на спрат. Уживала је у истинској радости што не мора да гледа Гривеа и Оливијеа. Влажан ваздух трговине смиривао је ватру која јој је горела у рукама. И опет је, као обично, сањарила.

Али није могла дуго тако да остане. Камија је љутило њено одсуство; није разумео како је неке четвртком увече дућан милији од трпезарије. Нагињао се преко оgrade степеништа и погледом тражио своју жену.

– Па добро! – викао је. – Шта, дакле, радиш тамо? Зашто се не попнеш горе?... Гривеа и сам ћаво помаже. Опет добија.

Млада жена се тешко дизала и опет седала преко пута старог Мишоа, чије су се опуштене усне одважно осмехивале. И све до једанаест сати остајала би скупљена на столици и гледала мачора Франсоу кога је држала у наручју да не би гледала картонске лутке које су се кревеле о око ње.

V

Једног четвртка, када се вратио из канцеларије, Камиј је довео са собом неког високог младића широких рамена кога је пријатељски гурнуо у дућан.

– Мама – упита он госпођу Ракен показујући јој га – познајеш ли овог господина?

Гледајући крупног младића, стара трговкиња је чепркала по својим сећањима и ничег се није сетила. Тереза је мирно пратила овај приказ.

– Како – отпоче поново Камиј – ти не можеш да препознаш Лорана, малог Лорана, сина чика Лорана, који има лепа житна поља на падинама Жефоса?... Не сећаш се?... С њим сам ишао у школу. Пошто би изашао из куће свог стрица, који је био наш сусед, долазио је ујутру по мене и ти си му давала колаче с пекмезом.

Госпођа Ракен се одједном сетила малог Лорана, и закључила је да је веома порастао. Прошло је добрих двадесет година како га није видела. Пожелела је да Лоран заборави овај чудан пријем, па га је обасула бујицом успомена и правим материнским нежностима. Лоран је сео, тихо се осмехивао, одговарао је јасним гласом и гледао око себе мирно и неусиљено.

– Замислите – говорио је Камиј – тај мангуп је код Орлеанске железнице запослен већ осамнаест месеци, а ми смо се срели и поново упознали тек вечерас. Баш је та наша установа велика и значајна.

Камиј је изговорио ову примедбу раширених очију и стиснутих усана, сав поносан што је и он незнатан точкић огромне машине. Наставио је, климајући главом.

– Ох, да, њему иде добро, студирао је и већ зарађује хиљаду пет стотина франака... Отац га је послао у колеџ; студирао је права и учио сликарство. Није ли тако, Лоране?... Вечераћеш с нама!

– Врло радо – одговорио је Лоран без устручавања.

Оставио је шешир и сместио се у дућану. Госпођа Ракен је

отрчала својим лонцима. Тереза, која до тада није рекла ни речи, посматрала је придошлицу. Никада до тада није видела правог мушкарца. Лоран, крупан, снажан, свежег лица, задивио ју је. С дивљењем је посматрала његово ниско чело обрасло црном и грубом косом, пуне образе, црвене усне и правилно лице пунокрвне лепоте. За тренутак се загледала у његов широк, кратак, дебео и снажан врат. Затим се заборавила и посматрала је његове велике руке, које је он раширио на коленима. Имао је снажне прсте. Песница му је морала бити огромна да би њом могао и вола да убије. Лоран је био право сеоско дете, помало незграпан у ходу, повијених леђа, лаганих и правилних покрета, мирног и јогунастог изгледа. Под оделом су му се осећали крупни и развијени мишићи, тело од дебелог и чврстог меса. И Тереза га је посматрала с радозналошћу, од главе до пете, и задрхтала би сваки пут када би погледала његов биковски врат.

Да би показао да и он нешто ради, Камиј је изнео Бифонове свеске и књижице од десет суа комад. Затим, као да одговара на питање које му је упућено пре неколико тренутака, рече Лорану:

– Али ти свакако познајеш моју жену? Сећаш се моје сестре од ујака која се играла с нама у Вернону?

– Сасвим добро сам препознао госпођу – одговори Лоран гледајући Терезу у очи.

Под овим непосредним погледом, који као да је продирао у њу, Тереза осети нелагоду. Силом се осмехнула и изменила неколико речи с Лораном и својим мужем; затим је пожурила да се придружи својој тетци. Уздисала је.

Сели су за сто. Камиј је веровао да од почетка вечере мора да забавља свог пријатеља.

– Како је твој отац? – упита га он.

– Не знам – одговори Лоран. – Посвађали смо се. Већ пет година се не дописујемо.

– Ух! – узвикну чиновник, ужаснут таквом грубошћу.

– Да, тај драги господин има своје бубице... Будући да је у сталним свађама са својим суседима, послао ме је у колеџ надајући се да ћу ја постати адвокат који ће касније добијати његове парнице...

Ах! чика Лоран мисли само на зараду; хтео би да и на глупостима нешто заради.

– А ти ниси желео да постанеш адвокат? – упита Камиј, чудећи се све више.

– Ја не – одговори његов пријатељ смејући се. – Две године сам се претварао да посећујем предавања да бих примао хиљаду две стотине франака, које ми је отац слао за издржавање. Живео сам с једним од мојих другова из колеџа, сликаром; и ја сам такође почео да сликам. То ме је забављало, сликање је занимљив и нимало тежак посао; пушили смо и ћаскали по читав дан...

Породица Ракен је разрогачила очи.

– Нажалост – настави Лоран – то није дуго трајало. Отац је сазнао да сам га лагао, одмах ми је ускратио мојих сто франака месечно, позвао ме у село да с њим обрађујем земљу. Тада сам пробао да сликам иконе; мршав посао... Како сам јасно видео да ћу умрети од глади, послао сам уметност до ђавола и потражио службу... Отац ће ових дана умрети. То чекам да бих могао да живим а да ништа не радим.

Лоран је говорио мирним гласом. У неколико речи је испричао тачну причу којом је себе савршено насликао. У суштини, био је лењ човек чулних прохтева, стално жељан лаких и трајних уживања. То крупно и снажно тело желело је једино да ништа не ради, да се излежава у доколици и да стално буде задовољавано. Желео је да добро једе, лепо да спава, да обилато задовољава своје страсти, али да се с места не помакне, а све то да добије без трунке напора.

Ужасавао се адвокатског позива, а задрхтао би и на саму помисао да обрађује земљу. Бацио се на уметност у нади да је то занимање за готована. Чинило му се да је четкица лака алатка, веровао је у лак успех. Сањао је о животу јефтиних уживања, о лепом животу пуном жена, о одмору на меким лежајима, о јелу и пићу. Тај сан је трајао све док је стари Лоран слао новац. Али када је овај младић, већ тридесетогодишњак, угледао беду на видику, замислио се; био је сувише кукавица да би поднео беду, и не би пристао ни на један дан без хлеба, чак ни за највећу славу коју даје уметност. Сликаство је

послао до ђавола онога дана када је увидео – говорио је он – да оно не може да задовољи његове широке прохтеве. Његови први покушаји били су испод просечности. Лорановом сељачком оку природа је била извитоперена и ружна; његова платна, прљава, лоша, нагрђена, била су испод сваке критике. Уосталом, он као уметник није био много сујетан и није сувише очајавао када је морао да баци четкице. Жалио је, истина, само за атељеом свога друга са студија, за оним пространим атељеом у коме се тако сладострасно излежавао четири или пет година. Жалио је још за женама које су долазиле да позирају, а чије је ђефове његов џеп могао да задовољи. У овом свету грубих уживања навикао се на јака чулна задовољства. Као чиновник је, међутим, био задовољан; волео је овај надничарски посао, свиђало му се да живи као марвинче, јер га такав посао није замарао и смиривао је његов дух. Само две ствари су га љутиле: недостајале су му жене и оброци од осамнаест суа по ресторанима нису могли да задовоље прождрљиве прохтеве његовог стомака.

Камиј га је слушао и посматрао забезекнутог израза лица као у глупака. Глупави дечак, чије млитаво и скрхано тело никада није потресла жеља, детињасто је маштао о животу у атељеу о коме му је пријатељ причао. Сањао је о тим женама које излажу своју голотињу. Он запита Лорана:

– И тако – рече – има жена које су пред тобом скидале своје кошуље?

– Па дабоме – одговори Лоран, насмеја се и погледа убледелу Терезу.

– Мора бити да је то на вас чудно деловало – одговори Камиј с дечјим осмехом. – Ја, ја бих се стидео... Први пут си сигурно био сав омамљен...

Лоран је раширио крупну шаку и пажљиво посматрао длан. Прсти су му лако подрхтавали, а образи се зајапурили.

– Први пут – одговори он, као да се себи обраћа – мислим да ми је то изгледало природно... Веома је забавна та ђаволска уметност, само што не доноси ни суа прихода... Једна дивна риђокоса жена била ми је модел: чврсте и сјајне пути, дивних груди, широких кукова...

Лоран подиже главу и угледа пред собом Терезу, нему и укочену. Млада жена упрла је у њега ужарени поглед. Њене мутне црне очи личиле су на две јаме без дна, а кроз отворене усне видела се ружичаста дупља. Била је као поражена, повучена у себе; слушала је.

Лоранов поглед је склизнуо од Терезе до Камија. Бивши сликар је задржао осмех. Реченицу је завршио покретом, широким и раскошним, који је млада жена пратила погледом. При завршетку вечере госпођа Ракен је сишла да послужи неког купца.

Пошто је сто био распремљен, Лоран се после неколико тренутака размишљања нагло обрати Камију.

– Знаш шта – рече му он. – Треба да те насликам.

Ова замисао је одушевила госпођу Ракен и њеног сина. Тереза је ћутала.

– Сада је лето – настави Лоран – и пошто из канцеларије излазимо у четири, могао бих да долазим овамо, и ти би увече позирао два сата. То је посао од осам дана.

– Тако је – одговори Камиј, црвен од радости. – Вечераваћеш с нама... Подшишаћу се, уредићу косу и обући ћу свој црни реденгот.

Откуцало је осам сати. Ушли су Гриве и Мишо. Оливије и Сизан су дошли за њима.

Камиј је представио друштву свога пријатеља. Гриве је стиснуо усне. Он је мрзео Лорана, који је, у поређењу с њим, сувише брзо напредовао у служби. Уосталом, увођење новог госта изазвало је nelaгодност: гости Ракенових нису могли да приме непознатог без извесне хладноће.

Лоран се понашао као добар дечак. Схватио је прилике, желео је да се допадне, хтео је да га одмах прихвате. Причао је разне догодовштине, развеселавао је присутне својим бучним смехом и стекао је пријатељство и самог Гривеа.

Терези се то вече није ишло у дућан. Остала је у столици све до једанаест сати, играла је домине и причала, избегавајући Лоранове погледе, који се, уосталом, с њом није ни забављао. Жива природа овога младића, његов пун глас, звучан смех, жестоки и оштри мириси који су се из њега ширили, узбуђивали су младу жену и бацали је у

неку врсту живчане узрујаности.

VI

Од тог дана је Лоран скоро свако вече долазио код Ракенових. Становао је у Улици Сен Виктор, преко пута Порт о Вен, у намештеној собици и плаћао осамнаест франака месечно. Та собица у поткровљу с кровним прозором на склапање, који се само мало отворао према небу, имала је једва шест квадратних метара. Лоран се у бедну собу на тавану враћао што је могао касније. Пре но што је срео Камија, пошто није имао новца да одлази у кафане, задржавао се у млекари, где је вечеравао, пушио лулу и пио кафу с ракијом, што га је стајало три суа. Затим би у повратку у Улицу Сен Виктор дуго лутао кејом или седео на клупи ако је време лепо.

Дућан у пролазу Пон Неф постао је Лораново дивно, топло и мирно склониште, пуно лепих речи и пријатељске пажње. Уштедео је три суа која је давао за кафу с ракијом и халапљиво је пио изврстан чај госпође Ракен. Нахрањен, остајао је тамо до десет часова варећи свој оброк као да је код куће; одлазио је тек пошто би помогао Камију да затвори дућан.

Једно вече је донео сликарски сталак и кутију с бојама. Сутрадан је требало да почне Камијев портрет. Купили су платно и припремили сваку ситницу. Најзад, уметник је почео да ради у брачној соби; говорио је да је ту најсветлије.

Требало му је три вечери да нацрта главу. Танким, ситним потезима пажљиво је вукао угаљ по платну. Његов цртеж, крут и сув, подсећао је на смешне цртеже неуких мајстора. Сликао је Камијеву главу као што ђак пресликава узорак, несигурном руком, која насликаној особи даје намрштен изглед. Четвртог дана ставио је на палету гомилице боје и почео је да боји врхом четке. Стављао је на платно ситне прљаве мрље, сенчио је кратким и густим потезима, као да у руци има оловку, а не четкицу.

По завршетку сваког позирања госпођа Ракен и Камиј су били престрављени. Лоран је говорио да треба чекати јер ће сличност тек да дође.

Откако је Лоран почео да слика, Тереза није напуштала собу претворену у атеље. Тетку је остављала саму за тезгом; с најмањим изговором би се пењала и заборављала гледајући Лорана како слика.

Увек озбиљна, потиштена, још блеђа и још ћутљивија, седела је и пратила покрете четке. Изгледа, међутим, да је тај приказ није много занимао; она је долазила овамо као да је мами нека сила и ту остајала као прикована. Лоран јој се понекад обраћао, осмехивао јој се, питао је да ли јој се слика свиђа. Она је једва одговарала; дрхтала је и поново се занесено повлачила у себе.

Док се увече враћао у Улицу Сен Виктор, Лоран је у себи дуго размишљао; сам је са собом расправљао треба ли или не да постане Терезин љубавник.

— Ево женице — говорио је у себи — која ће постати моја љубавница кад год ја то будем хтео. Она је увек ту, изазива ме, проучава, испитује... Она дрхти. Сасвим је чудна, онако ћутљива и страствена. Заиста јој треба љубавник, види јој се у очима... Мора се признати да је Камиј јадник.

При помисли на пријатељеву бледу и мршаву прилику, Лоран се смејао у себи. Затим је наставио:

— Њој је досадно у том дућану... А ја тамо одлазим јер немам где да идем. Да није тако, не би ме видели често у пролазу Пон Неф. Тамо је влажно, жалосно. Та жена мора да умире тамо затворена... Свиђам јој се, у то сам сигуран. Према томе, боље ја него неко други.

Застао је. Безобразлуци су му падали на памет и занесено је посматрао како тече Сена.

— Душе ми, тим горе — узвикнуо је — загрлићу је првом приликом... Кладим се да ће ми одмах пасти у наручје.

Настављао је пут и опет се колебао.

— Пре свега, она је ружна — мислио је. — Има дугачак нос, велика уста. Уосталом, не свиђа ми се нимало. Направићу себи неку неприлику. Морам да размислим.

Будући да је био врло опрезан, Лоран је о овоме размишљао читавих седам дана. Рачунао је на све могуће незгоде у случају везе с Терезом. Решио је да се упусти у везу с њом само ако би имао

стварне користи уколико то уради.

Тереза му је заиста била ружна и није је волео, али га, на крају крајева, ништа не би коштала. Жене које је јефтино добијао нису биле ни лепше, нити их је више волео. А штедња му је налагала да узме жену свог пријатеља. С друге стране, већ дуже времена није задовољио своје прохтеве. Новца је било мало, па дуго није насладио своју пут, тако да уопште није желео да пропусти прилику да мало ужива. Коначно, таква веза, ако се добро размисли, не би могла да има рђавих последица. Терези је од користи да све сакрије, а он лако може да је остави кад му се прохте. Чак и ако претпостави да Камиј све открије и да се наљути, он би га премлатио једним јединим ударцем песнице само ако би се лоше понео. Цела ствар је Лорану у сваком погледу изгледала лака и привлачна.

Отада је живео у слатком спокојству и чекао свој час. Решио је да првом приликом одлучно делује. Видео је пријатне вечери у будућности. Сви Ракенови би радили да њега задовоље: Тереза би смиривала врелину његове крви, госпођа Ракен би га мазила као мајка, Камиј би се, разговарајући с њим, бринуо да му вечери у дућану не буду досадне.

Слика је била скоро довршена, али прилика се никако није указала. Тереза се стално ту задржавала, утучена и узнемирена. Камиј никада није напуштао собу, и Лоран је очајавао што не може ни на тренутак да га одстрани. Тако је једног дана морао да објави да ће сутрадан слика бити готова. Госпођа Ракен је изјавила да ће заједничком вечером прославити сликарево дело.

Сутрадан, пошто је Лоран повукао последње потезе четком по платну, цела породица се искупила да би се ужаснула пред сличношћу. Портрет је био одвратан, прљавосив, с великим љубичастим мрљама. Лоран није могао да употреби ни најсветлије боје а да оне не изгледају блатњаво и влажно. На његову несрећу, претерано је истакао блед тен свог модела, тако да је на накарадном цртежу Камијево лице личило на утопљениково позеленело лице згрчених црта, па је несрећна сличност била још упадљивија. Али Камиј је био очаран. Говорио је да на платну изгледа отмено.

Када се надивио свом лику, изјавио је да иде по две боце шампањца. Госпођа Ракен је сишла у дућан. Уметник је остао сам с Терезом.

Млада жена је седела скупљена и тупо гледала пред себе. Изгледало је да дршћући чека. Лоран је оклевао. Испитивао је своје платно, играо се четкама. Време је пролазило. Камиј је могао да се врати и прилика се вероватно више неће пружити. Сликара се нагло окренуо и нашао се лицем у лице с Терезом. Неколико тренутака су се посматрали.

Затим, наглим покретом, Лоран се сагнуо и стегао младу жену на своје груди. Забацио јој је главу и својим уснама притиснуо њене. Покушала је да се одбрани дивље, бесно, али одједном се предала, клизећи на земљу, на под. Нису изменили ниједну реч. Немо и сурово било је њихово дело.

VII

Од самог почетка љубавници су сматрали да је њихова веза нужна, неизбежна, потпуно природна. На првом састанку су једно другом говорили ти, грлили се без устручавања и без стида, као да њихова веза траје већ неколико година. Живели су задовољно у новим приликама, мирно и сасвим бестидно.

Заказивали су састанке. Пошто Тереза није могла да излази, решили су да Лоран долази код ње. Јасним и смелим гласом млада жена му је изложила начин који је осмислила за то. Састанци ће се одржавати у брачној соби. Љубавник ће проћи кроз ходник који води у пролаз, а Тереза ће му отворити врата на степеништу. За то време ће Камиј бити у својој канцеларији, а госпођа Ракен доле у дућану. То је било одважно дело које је морало да успе.

Лоран је прихватио. У његовој обазривости било је и некакве грубе дрскости, дрскости човека који има велике песнице. Озбиљан и миран лик љубавнице привукао га је да дође и окуси тако смело понуђену страст. Нашао је изговор и од свог шефа добио два сата одсуства, те је дотрчао до пролаза Пон Неф.

Већ од улаза у пролаз осетио је силну пожуду. Продавачица лажног накита седела је управо преко пута улаза у ходник. Морао је да чека да се она нечим забави, да нека млада радница наиђе да купи прстен или минђуше од бакра. Тада је брзим корацима ушао у ходник. Попео се уз тесно и узано степениште, ослањајући се о зид, мастан од влаге. Камене степенице одјекивале су под његовим ногама; при сваком одјеку осећао је да му се ватра пење у груди. Отворила су се једна врата. На прагу, усред бело осветљеног отвора, видео је Терезу у доњем рубљу. Сва је сијала. Коса јој је била увијена у велику пунђу. Затворила је врата и бацила му се у наручје. Од ње се ширио млак мирис, мирис белог рубља и свеже умивене коже.

Са чуђењем је Лоран сазнао да му је љубавница лепа. Он никада није видео ову жену: витка и снажна, Тереза се приљубила уз њега забацивши главу уназад, а по њеним образима расули су се жарко

светли и страсни осмеси. Лице љубавнице као да се преобразило. Добила је необуздан и умиљат израз; усне су јој биле влажне, очи пуне сјаја, блистала је. Млада жена била је, увијајући се и превијајући, необично лепа и страсна. Рекло би се да јој је тело изнутра сијало, да јој је из пути буктала ватра. А око ње, њена ужарена крв и напети јој живци такође су одавали топла, продорна и оштра испарења.

Први пољубац је у њој открио куртизану. Њено незадовољено тело страсно се бацило у насладу. Као из сна пробуђена, у њој се рађала страст. Из слабих Камијевих прешла је у снажне Лоранове руке, и ово зближавање с јаким човеком нагло ју је потресло, тако да јој се пут тргла из сна. Сви нагони живчане жене избили су нечувеном снагом; крв њене мајке, та афричка крв која је кључала у њеним жилама, почела је да кружи, разбеснела се у том мршавом, скоро девичанском телу. Протезала се и нудила с крајњом бестидношћу. А од главе до пете потресали су је дуги дрхтаји.

Лоран никада није имао такву жену. Био је изненађен, позлило му је. Његове љубавнице га обично нису примале с таквом жестином; био је навикао на хладне и равнодушне пољупце, на досадне и засићене љубави. Терезини јецаји и уздисаји скоро су га ужасавали, али су и раздраживали његову похотну радозналост. Када је напустио младу жену, тетурao се као пијанац. Сутрадан, чим је повратио мирноћу и опрезност, упитао се да ли ће поново отићи тој љубавници од чијих је пољубаца добијао ватру. Прво је чврсто решио да јој више не одлази, али касније се колебао. Желео је да заборави, да никада више не види Терезину нагост и њена замамна и груба миловања, али она је стално била пред њим, незајажљива, отварала му наручје. Тај приказ му је задавао физичке муке, које више није могао да подноси.

Предао се, заказао је нови састанак, вратио се у пролаз Пон Неф.

Од тога дана Тереза је ушла у његов живот. Још је није прихватио, али ју је подносио. Проживљавао је часове страха, у тренуцима је био обазрив и све у свему је цела та веза непријатно деловала на њега. Али сав страх, све тегобе, све је нестајало пред страшћу. Наставили су да се састају, и било их је све више.

Терезу нису мориле овакве сумње. Предавала се без опрезности, ишла је право онамо куда ју је страст водила. Та жена, коју су околности покорице и која се најзад подизала, разголићавала је цело своје биће, излагала је свој живот.

Понекад би обавила руке око Лорановог врата, припила му се уз груди и говорила још задиханим гласом:

– Ох, када би само знао колико сам трпела! Одгајала ме је у топлој и влажној соби болесника. Легала сам с Камијем. Ноћу сам се удаљавала од њега јер сам се гадила бљутавог мириса који је избијао из његовог тела. Био је пакостан и тврдоглав; није хтео да узима лекове ако бих ја одбила да их узимам с њим, а да бих се умилила тетке, морала сам да пијем свакојаке лекове. Ни сама не знам како нисам умрла... Одузели су ми лепоту, јадни мој пријатељу, украли су ми све што сам имала, и ти ме не можеш тако волети као што ја тебе волим.

Плакала је, грлила Лорана и настављала с дубоком мржњом:

– Никакво зло им не желим. Примили су ме, одгајили и одбранили од беде... Али више бих волела да скитам него да живим под њиховим кровом. Осећала сам неодољиву потребу за слободним ваздухом. Док сам била сасвим мала, сањала сам да трчим путевима, босих ногу, по прабини, да просим милостињу и живим чергарски. Рекли су ми да ми је мати била кћи неког племенског поглавице у Африци; често сам о њој маштала, схватила сам да јој припадам крвљу и нагонима, и више бих волела да је никада нисам напустила, већ да с њом путујем пустињама обешена о њена леђа... Ах, каква младост!... Још и сада осећам одвратност и отпор када се сетим дугих дана које сам провела у соби у којој је Камиј крклао, тупо гледајући како се кувају чајеви. Скупљала сам се поред ватре и осећала како ми удови трну. Нисам смела ни да се макнем, јер је тетка гунђала када бих лармала... Касније, у кућици на обали реке, веома сам уживала, али већ сам била заглупљена, једва сам умела да ходам, падала сам када бих потрчала. Затим су ме живу сахранили у овом одвратном дућану.

Тереза је дубоко уздисала, снажно стезала љубавника у наручју,

светила се, а њене ситне и нежне ноздрве су подрхтавале.

– Нећеш веровати – настављала је она – колико сам постала рђава због њих. Од мене су направили лицемера и лажова... Угушили су ме у тој грађанској учмалости тако да себи не могу да објасним откуда још има крви у мојим жилама... Оборила сам очи, добила сам суморан и блесав изглед лица, попут њиховог, водила сам мртвачки живот као и они. Када си ме ти видео, личила сам на животињу, зар не? Била сам озбиљна, сломљена, поружнела, било ми је тешко. Више се ничему нисам надала и помишљала сам да једнога дана скочим у Сену... Али колико је било страшних ноћи пре но што сам малаксала! Тамо доле, у Вернону, у својој хладној соби, гризла сам јастуке да бих угушила крике, ударала сам и корила себе због кукавичлука. Крв ми је кључала тако да сам сама себе хтела да растргнем. Двапут сам хтела да побегнем у свет, на сунце. Нисам имала храбрости јер су својом млаком добродушношћу и одвратном нежношћу направили од мене припитомљену животињу. Тада сам лагала, лагала свакодневно. Остајала сам тамо смирена, ћутљива, а мислила сам само на то да тучем и да уједам.

Млада жена је застала и обрисала своје влажне усне о Лоранов врат. После краћег ћутања наставила је:

– Не знам више зашто сам одлучила да се удам за Камија. Због некакве презриве небриге нисам се бунила. Било ми је жао тог детета. Када сам се играла с њим, осећала сам да ми прсти упадају у његове мишице као у иловачу. Пошла сам за њега зато што ми га је тетка понудила и зато што сам рачунала да ми неће сметати... А у свом мужу сам поново нашла болесног дечака с којим сам спавала у шестој години. Био је исто тако слаб, исто онако јадан, и још увек је имао свој мирис болесног детета, који ме је онако одбијао... Све ти то причам да не би био љубоморан... Нека врста гађења пела ми се у грло; присећала сам се лекова које сам гутала, одмицала сам се и проводила страшне ноћи... Али ти, ти...

И Тереза би се тргла, помакла уназад, прстима хватала снажне Лоранове мишице посматрајући његова широка рамена, његов огромни врат...

– Ах, ти, волим те, волим те од онога дана када те је Камиј угурао у дућан... Ти ме можда не поштујеш, јер сам ти се одједном сва подала... Заиста, не знам како је до тога дошло. Поносна сам, пргава сам. Првога дана, када си ме загрлио и оборио на под у овој соби, хтела сам да те тучем... Не знам како сам те волела, пре ће бити да сам те мрзела. Твој поглед ме је љутио, због њега сам патила; када си ти био ту, моји живци су се напрезали као да ће сваког часа пући, губила бих памет, пред очима су ми скакале варнице. Ах, како сам патила. Па ипак, тражила сам такву патњу, очекивала сам твој долазак, вртела се око твоје столице да бих била уз тебе, да бих могла својом хаљином да се очешем о твоје одело. Чинило ми се да у пролазу осећам топао дах твоје крви; то је била нека врста ужарене магле у коју си ме ти увио, која ме је вукла теби и задржавала ме у твојој близини, упркос мојим унутрашњим отпорима... Сећаш ли се, док си ту сликао: нека неизбежна сила враћала ме теби и ја сам са суровим уживањем удисала твој мирис. Било ми је јасно да се види како тражим твоје пољупце. Стидела сам се свог ропства, осећала сам да ћу пасти ако ме дотакнеш. Али попуштала сам својим слабостима и дрхтала од језе чекајући да ме чврсто узмеш у наручје...

Тереза је, сва уздрхтала, заћутала, осећала се поносно и освећено. Као пијаног, држала је Лорана на својим грудима и у голој и хладној соби одвијали су се призори жарке страсти, опаке грубости. Сваки нови састанак доносио је све луђе обрте.

Изгледало је да млада жена ужива у смелости и бестидности. За њу није било оклевања ни страха. С неком грубом искреношћу, неком врстом уображености упуштала се у прељубу, пркосила опасности. Када је требало да дође њен љубавник, она је, због сваке сигурности, говорила својој тетки да иде горе да се одмори. А пошто би он стигао, она је корачала, певала, слободно се кретала и не помишљајући да треба да се чува буке. Понекад, још у почетку, Лоран се бојао.

– Боже мој! – говорио је сасвим тихо Терези – немој толико да лармаш. Попеће се госпођа Ракен.

– Којешта – одговарала је она смејући се – ти се увек плашиш.

Она се забила за тезгу, и шта би, уосталом, радила овде? Она се страшно плаши да је неко не покраде... Па нека се и попне, ако баш хоће. Ти ћеш се сакрити... Мени је свеједно... Ја те волим.

То уопште не би умирило Лорана. Страст још није била успавала његову опрезну сељачку подмуклост. Ускоро, међутим, навикао се, без много страха, на смеле састанке у по бела дана у Камијевој соби, на свега неколико корака удаљености од старе трговкиње. Љубавница му је стално говорила да опасност обилази оне који јој иду у сусрет, и имала је право. Никада љубавници не би нашли тако скровито место, где нико не би дошао да их тражи. Ту су они могли да задовољавају своју љубав у невероватном миру.

Једнога дана, међутим, из страха да јој је братаница болесна, госпођа Ракен се попела. Било је прошло скоро три сата како је млада жена отишла горе. Тереза је претеривала у својој смелости, тако да није навлачила ни резу на врата која су водила у трпезарију.

Чим је чуо тешке кораке старе трговкиње по дрвеним степеницама, Лоран се узмувао и почео грозничаво да тражи свој прслук и шешир. Тереза је почела да се смеје његовом смешном изразу лица. Снажно га је дохватила за руку, гурнула га у угао поред кревета и рекла му тихим и мирним гласом:

– Стој ту... не мичи се.

Бацила је на њега мушку одећу, која је била разбацана по соби, и преко свега је прострла своју белу доњу сукњу, коју је била скинула. Све је то радила лаганим и тачним потезима, нимало не губећи хладнокрвност. Затим је, рашчупана и полунага, још сва зајапурена и уздрхтала, легла у кревет.

Госпођа Ракен је полако отворила врата и пришла кревету, утишавајући шум својих корака. Млада жена се правила да спава. А Лоран се знојио под белом сукњом.

– Тереза, дете моје, да ниси болесна? – упита трговкиња забринутим гласом.

Тереза отвори очи, зевну, окрете се и слабим гласом одговори да је страховито боли глава. Преклињала је тетку да је остави да спава. Старица је отишла као што је и дошла, не правећи ларму.

Смејући се у тишини, љубавници се страсном жестином пољубише.

– Видиш ли – рече му Тереза победоносно – да овде не треба да се плашимо. Сав тај свет је слеп јер не уме да воли.

Другог дана је млада жена дошла на чудну мисао. Понекад је била као луда, као у неком бунилу.

Пругасти мачор Франсоа седео је насред собе. Тежак, непомичан, својим округлим очима посматрао је љубавнике. Изгледало је као да их брижљиво испитује, не трепћући, као да је изгубљен у неком ђаволском заносу.

– Погледај мачора – рече Тереза Лорану. – Човек би помислио да ће он вечерас све да исприча Камију... Што би то било смешно када би једног дана почео у радњи да прича; имао би шта и да каже о нама...

Мисао да би Франсоа могао да проговори необично се допала младој жени. Лоран погледа велике зелене очи мачора и осети да му се кожа најежила.

– Ево како би он то радио – настављала је Тереза. – Устао би и показујући једном шапом на мене, а другом на тебе, узвикнуо би: „Господин и госпођа су се страсно грлили у соби, имали су поверења у мене, али пошто је мени њихова злочиначка љубав одвратна, молим да обоје буду ухапшени. Неће они више ометати мој одмор.“

Тереза се шалила као дете, имитирала је мачора, пружала је руке као што мачка пружа шапе, а рамена су јој се увијала као у мачке кад се креће. Франсоа, непомичан као камен, и даље ју је посматрао. Изгледало је само да су његове очи живнуле, а у угловима његове њушке налазила су се два удубљења, због којих је Тереза – та шашава глава – прскала у смех.

Лоран је до сржи уздрхтао. Њему су се Терезине шале чиниле блесавим. Он устаде и изнесе мачора напоље. У ствари, плашио се. Он још није потпуно припадао својој љубавници. У дну његове душе остало је још мало оне непријатности коју је осетио при првим пољупцима те младе жене.

VIII

Увече, у дућану, Лоран је био сасвим срећан. Из канцеларије је обично излазио заједно с Камијем. Госпођа Ракен се бринула о њему с материнским пријатељством. Знала је да тешко живи, да слабо једе, да спава на неком тавану, па му је једном за свагда рекла да ће њихов сто увек бити постављен и за њега. Волела је тог младића с оном брбљивом нежношћу коју старе жене осећају за младиће из свог родног краја, због тога што они за собом доносе успомене на њихову прошлост.

Млади човек је обилато користио то гостопримство. Пре но што би се вратио кући, по изласку из канцеларије, прошетао би се дуж обале с Камијем. У оваквом пријатељству обојица су имали своје рачуне; било им је мање досадно када ћаскају тумарајући. Затим би решили да оду на ручак код госпође Ракен. Лоран је, као да је газда, отварао врата дућана. Чим би ушао, објахао би столицу, пушио и плувао као да је код своје куће.

Терезино присуство није му ни најмање сметало. Младој жени се обраћао с пријатељском искреношћу, шалио се, причао јој отрцане вицеве, при чему му се ниједна црта на лицу не би помакла. Камиј се смејао, а како је Тереза његовом пријатељу одговарала само једносложним речима, чврсто је веровао да се они мрзе. Једнога дана је чак пребацио Терези због њене хладноће према Лорану.

Лоран се заиста овајдио: постао је супругин љубавник, супругов пријатељ и мајчино мезимче, све одједном. Никада још није на сличан начин задовољио своје прохтеве. Успављивао се безграничним задовољствима која му је пружала породица Ракен. Уосталом, њему се такав положај у тој породици чинио потпуно природним. Без љутње, без гриже савести, присно се обраћао Камију. Толико је био уверен у своју невиност и своју мирноћу да није обраћао пажњу ни на своје поступке, ни на своје речи; саможивост с којом је уживао у овој срећи штитила га је од сваке грешке. У дућану је његова љубавница била жена као и свака друга, коју он не би смео

да загрли и која за њега није ни постојала. А он је није грлио јавно само зато што се плашио да више не би смео да долази. Једино се због те последице уздржавао. Иначе би се он сјајно наругао болу Камија и његове мајке. Уопште га није мучила савест због последица које би настале када би њихова веза била откривена. Веровао је да поступа онако како би поступао свако други на његовом месту, уколико би био сиромашан и гладан. Отуда и његова блажена мирноћа и опрезна одважност, отуда некористољубље и подругљивост у поступцима.

Живчанија и узбуђенија од њега, Тереза је била принуђена да глуми. И она је, захваљујући вештом лицемерју које јој је дало васпитање, одлично глумила. Током скоро петнаест година, она је лагала гушећи у себи жар и удешавајући да њена неумољива воља изгледа суморна и сањива. Није јој било тешко да на живо месо стави укочену маску која јој је следила лице. Када је улазио, Лоран би је затицао озбиљну, суморну, издуженог носа и истањених усана. Била је ружна, одвратна, неприступачна. Уосталом, она није претеривала с глумом и играла је своју стару улогу, те јаком осорношћу није привукла пажњу на себе. У варању Камија и госпође Ракен налазила је неку горку насладу. Лорану је било довољно што обилато задовољава своје потребе; њој, међутим, не. Знала је да чини зло, па ипак је спадала страсна жеља да устане од стола и страсно пољуби Лорана, да би своме мужу и својој тетки показала како није глупа и да има љубавника.

Од радости би јој се понекад завртело у глави. Иако је била добра глумица, није могла да се уздржи а да не запева, али само онда када њен љубавник није био ту и кад се уопште није бојала да ће се одати. Овакви изненадни изливи радости одушевљавали су госпођу Ракен, која је својој братаници приговарала због превелике суморности. Млада жена је купила саксије са цвећем и њима украсила прозоре своје собе. Затим је новим тапетом превукла зидове, купила тепих, завесе и нов намештај од плетеног прућа. Сва та раскош била је због Лорана.

Изгледало је као да су природа и околности створиле ту жену за

тог човека, па их спојили. Њих двоје, та жена раздражљива и лицемерна и тај плаховити човек животињских нагона, били су чврсто повезан пар. Допуњавали су се и узајамно штитили. Увече, за столом, под бледим светлом лампе, довољно је било погледати широко, насмејано Лораново лице поред ћутљиве и непробојне Терезине маске, па осетити снагу њихове повезаности.

То су биле пријатне и мирне вечери. У тишини, у прозачној и млакој сенци чуле су се пријатељске речи. Седело се око стола. Пошто је завршена вечера, ћаскало се о хиљадама ситница, о успоменама из прошлости и о надама будућности. Камиј је волео Лорана, колико је то могао у својој задовољној саможивости, а изгледало је да му Лоран враћа истом мером; измењивали су речи оданости, услужне покрете и умиљате погледе. У смиренем ваздуху који су удисали, бледолика госпођа Ракен окружавала је свим својим миром своју децу. То је личило на састанак старих познаника, који један другог знају у душу и који су се уљуљкивали уверени у пријатељство.

Тереза, непомична, мирна као остали, посматрала је та малограђанска весела и насмејане клонуле ликове. Међутим, у дну своје душе дивљачки се смејала; цело њено биће је дрхтало, али је њен лик изгледао сурово хладан. С тананом насладом се присећала како је само неколико часова раније била полунага, рашчупана, у суседној соби на Лорановим грудима. Присећала се сваке ситнице тог поподнева лудих страсти; у свом сећању је излагала и упоређивала онај ватрени приказ с овим мртвим приказом, који јој је био пред очима. Ах! како она вара те добре људе и како је срећна што их вара с тако победничком бестидношћу. Ту, на два корака одавде, иза ове танке преграде, она је примала једног мушкарца, ту се ваљала у лакомој прељуби. А у овом часу је њен љубавник постао за њу потпуни странац, само један пријатељ њеног мужа, нека врста глупака и уљеза о коме она не треба да брине. Ова сурова комедија, ови животни преокрети, ово упоређивање жарких дневних пољубаца с глумљеном вечерњом равнодушношћу давало је крви младе жене неки нов жар.

Када би госпођа Ракен и Камиј случајно сишли, Тереза је нагло устајала и с грубом снагом, ћутке прилепила своје усне на усне свога љубавника и остајала тако, уздрхтала, задихана, док не би чула дрвене степенице да шкрипе. Тада би се брзо вратила на своје место и поново навукла своју намрштену маску. Лоран би мирним гласом наставио да ћаска с Камијем. То је личило на брзу и заслепљујућу муњу страсти на мртвом небу.

Четвртком увече било је нешто живље. Иако је Лорану тога дана било смртно досадно, сматрао је својом дужношћу да не изостане ни с једног састанка: хтео је да га због честитости познају и цене Камијеви пријатељи. Морао је да слуша наклапања Гривеа и старог Мишоа; Мишо је увек причао исту причу о убиствима и крађама, а Гриве је истовремено причао о својим чиновницима, о свом шефу, канцеларији. Млади човек је бежао код Оливијеа и Сизан, чија је глупавост изгледала мање убиствена. Затим је журно позивао да играју доминe.

Четвртком увече је Тереза одређивала дан и час њихових састанака. У метежу при поласку, док госпођа Ракен и Камиј испраћају госте до врата пролаза, млада жена би се приближила Лорану и тихо му говорила, стежући му руку. Понекад би га чак, када сви окрену леђа, она загрлила, као да их зачикава.

Осам месеци је трајао тај живот удара и стишавања. Љубавници су живели у савршеном блаженству; Терези није више било досадно, нити је за чиме чезнула. Лоран, одморан, негован и још подгојен, једино је стрепио да тај лепи живот не престане.

IX

Једно поподне, када је Лоран баш хтео да напусти канцеларију како би отрчао до Терезе која га је чекала, позвао га је његов шеф и забранио му да се убудуће удаљује. Злоупотребљавао је изласке и управа је била одлучила да га отпусти уколико још само једанпут изађе.

Прикован за столицу, Лоран је очајавао све до вечери. Морао је да зарађује свој хлеб, па није могао да дозволи да га избаце на улицу. Тереза, намрштеног лица, мучила га је увече. Није знао како да се оправда својој љубавници због неодржане речи. Док је Камиј затварао дућан, он се хитро приближио младој жени:

– Нећемо више моћи да се виђамо – рече јој тихо. – Шеф ми је забранио сваки излазак.

Камиј се вратио. Лоран је морао да се повуче, не пруживши јој шира објашњења и остављајући је под ударом те страшне изјаве. Не желећи да икоме дозволи да је омета у њеним чулним наслађивањима, Тереза је провела бесану ноћ у смишљању планова за најнеобичније састанке. Следећег четвртка је разговарала минут више с Лораном. Њихова узнемиреност била је утолико већа што нису знали где да се састану да саслушају једно друго и договоре се. Млада жена је заказала нов састанак свом љубавнику, који и по други пут није одржао реч. Отада ју је морила само једна мисао: да види Лорана по сваку цену.

Прошло је петнаест дана како Лоран није могао да се приближи Терези. Тада је осетио колико му је та жена потребна. Како је навикао на уживања, стекао је нове прохтеве и оштрије потребе. У загрљајима његове љубавнице више није било никаквих слабости, и он је жудео за њима с упорношћу гладне звери. Крвава страст се увукла у његове мишице. Сада, када су му узимали љубавницу, та страст је избијала слепом жестином; бесно ју је волео. Изгледало је да његова бујна животињска природа нема савести. Слушао је нагоне, пуштао је да га води воља његовог организма. Пре годину

дана би се гласно смејао да му је неко рекао да ће постати роб једне жене, која ће нарушити његов мир. Без његовог знања њиме је овладала подмукла жеља; спутаних ногу и руку предавао се Терезиним дивљим миловањима. Сада се бојао да ће да заборави на разборитост, и није имао смелости да увече дође у пролаз Пон Неф, из страха да не направи неку глупост. Више није владао собом. Његова љубавница се својом мачјом гипкошћу, својом нервозном покретљивошћу, полако увукла у сваку жилицу његовог тела. Та жена му је постала неопходна у животу, као што су неопходни јело и пиће.

Сигурно би направио неку глупост да није примио од Терезе писмо у коме му је препоручивала да сутрадан остане код куће. Љубавница му је обећавала да ће доћи до њега око осам сати увече.

На изласку из канцеларије отресао се Камија говорећи да је уморан и да иде одмах да легне. После вечере Тереза је, као и обично, одглумила своју улогу: говорила је о некој муштерији која се одселила, а није јој исплатила дуг. Понашала се као упоран поверилац и рекла да иде по свој новац. Муштерија је, говорила је она, становала на Батињолима. Госпођа Ракен и Камиј су сматрали да би то био дуг пут и опасан поступак. Па ипак се нису много чудили и пустили су Терезу сасвим мирно.

Млада жена је трчала до Порт о Вена, клизајући се по влажним плочницима, сударала се с пролазницима у журби да што пре стигне. Лице јој је било знојаво, руке су јој буктале. Изгледала је као пијана. Журно се пела уза степенице. Задихана, исколачених очију, на шестом спрату је угледала Лорана, који ју је чекао ослоњен на ограду степеништа.

Ушла је у поткровље. Било је толико тесно да њене широке сукње нису могле ту да стану. Скинула је шешир и, изнемогла, наслонила се на кревет...

Вечерња светлост је падала на ужарену постељу кроз широм отворен кровни прозор. Љубавници су дуго остали у том ћумезу као у дну неке јаме. Одједном је Тереза чула да са звоника Питје откуцава десет часова. Зажелела је да је gluвa. С муком се дигла и разгледала

поткровље, које дотада још није видела. Потражила је шешир, ставила га на главу, привезала га и села, говорећи тихим гласом:

– Треба да пођем.

Лоран је клекнуо пред њу. Узео је за руке.

– Видећемо се ускоро – поново рече она, али се не помаче.

– Немој рећи ускоро – узвикну он – то је сувише неодређено... Када ћеш поново доћи?

Она га погледа у очи.

– Желиш ли да будем искрена? – рече она. – Добро, верујем да више нећу доћи. Немам никакав изговор, и не могу да га измислим.

– Значи, треба да се растанемо.

– Не! Не желим да се то деси.

То је рекла страховито срдито. Затим је додала блаже не знајући шта говори, не дижући се са столице:

– Идем.

Лоран се замислио. Мислио је на Камија.

– Не мрзим ја њега – рече најзад, не спомињући име. – Али он нам сувише смета... Зар не би могла да га се отарасиш, да га пошаљеш некуд на далек пут?

– Ах, да, да га пошаљем на пут! – одговори млада жена климајући главом. – Мислиш ли ти да би такав човек пошао на пут?... За њега постоји само један пут, с кога се не враћа... Али он ће све нас сахранити; такве вејке никада не умиру.

Заћутали су. Лоран је клекнуо, привио се уз љубавницу и наслонио главу на њене груди.

– Сањао сам овакав сан – рече он. – Желео бих да проведем целу ноћ с тобом, да заспим у твом загрљају и да ме сутрадан пробуде твоји пољупци... Желео бих да будем твој муж... Разумеш ли ме?

– Да, да – одврати Тереза, уздрхтала.

Она се нагло наже над Лораново лице и обасу га пољупцима. Ободом свог шешира гребла је браду младог човека; није више мислила на то да је одевена и да ће изгужвати хаљину. Јецала је, са сузама на лицу, говорила је брзо:

– Не говори ми о томе – понављала је – јер нећу више наћи снаге

да те оставим, остаћу ту... Радије ме охрабри, реци ми да ћемо се опет видети... Зар не, потребна сам ти и ми ћемо једном наћи начина да живимо заједно?

– Онда, дођи опет, дођи опет сутра – одговорао јој је Лоран, док су му се дрхтаве руке обавијале око њеног струка.

– Али ја више не могу да долазим... Већ сам ти рекла да нећу моћи да нађем изговор.

Кршила је руке. Затим настави:

– Ох, не плашим се ја скандала. Ако хоћеш, када дођем кући, рећи ћу Камију да си ти мој љубавник, па ћу се вратити код тебе, на спавање... Бојим се за тебе. Не бих желела да ти пореметим живот; желела бих да те усрећим.

Опрезни нагони младог човека су се пробудили.

– Имаш право – рече – не треба да поступамо као деца. Али када би твој муж умро...

– Када би мој муж умро... – шапћући понови Тереза.

– Тада бисмо се венчали, ничега се више не бисмо бојали, бескрајно бисмо уживали у нашој љубави... То би био добар и угодан живот!

Млада жена се тргла. Бледих образа и исколачених очију гледала је љубавника; усне су јој подрхтавале.

– Људи понекад умиру – прошапута најзад. – Само то је опасно за оне који остају живи.

Лоран није одговорио.

– Видиш ли – наставила је – сва позната средства су рђава.

– Ниси ме схватила – рече он тихо. – Нисам глуп, желео бих да те у миру волим... Мислио сам да се свакодневно дешавају несреће, може нога да се оклизне, цреп може да падне... Схваташ ли ме? У овом последњем случају, ветар би био крив.

Говорио је чудним гласом. Осмехнуо се и нежно додао:

– Хајде, буди мирна, волећемо се ми још, живећемо у срећи... Пошто ти не можеш да дођеш, уредићу ја све... Ако би се десило да се не видимо неколико месеци, немој да ме заборавиш. Памти да ја радим за нашу срећу.

Стегао је у наручје Терезу, која је отварала врата спремна да пође.

– Ти си моја, зар не? – настављао је он. – Закуни ми се да ћеш ми се предати увек, кад год ја то зажелим.

– Да – узвикну млада жена – сва ти припадам, ради са мном шта год ти се свиђа.

За тренутак су плашљиво и немо застали. Тереза се нагло истргла и, не окрећући главу, изашла из поткровља и сишла низа степенице. Лоран је слушао шум њених корака који су се удаљавали.

Када се више ништа није чуло, вратио се у свој ћумез и легао. Чаршави су били топли. Гушио се у дну те тесне рупе, коју је Тереза оставила испуњену пламеном страшћу. Изгледало му је да његов дах још помало одише дахом младе жене. Она је малочас ту прошла, просула продоран мирис љубичица, а већ сада он не може више да је стеже у наручју, пошто само њена сенка лебди око њега. Хватала га је грозница од љубави, која се поново рађала и није престајала. Није затворио прозор. Опружен на леђа, голих руку, отворених шака, тражио је свежег ваздуха и размишљао, гледајући кроз прозор тамноплави квадрат неба.

До јутра му се по глави вртела једна иста мисао. Пре Терезиног доласка није размишљао о Камијевом убиству; догађаји су га натерали да говори о смрти тога човека, јер га је наљутила помисао да више неће моћи да се виђа с љубавницом. Пробудио се један нови кутак његове несавесне природе: у прељубничком заносу сањарио је о убиству.

Смирен, сам усред мира ноћне тишине, размишљао је о убиству. Очајнички бачена између два пољупца, неумољиво и опорно враћала се идеја о смрти. Измучен несаницом, узбуђен оштрим Терезиним мирисима, које је она оставила за собом, Лоран је постављао замке и рачунао о недаћама и преимућствима које би добио уз убиство.

Сви његови рачуни гурали су га у злочин. Себи је говорио да његов отац, сељак из Жефоса, неће скоро умрети. Значи, мораће још скоро десет година да буде чиновник, да се храни у млекарама, да живи у овом поткровљу. Због помисли на то је очајавао. У обрнутом случају, кад би Камиј био мртав, он би се оженио Терезом, наследио

би госпођу Ракен, дао би оставку на службу и шврљао би по сунцу. Свиђало му се да машта о том нерадничком животу. Већ је био видео себе у доколици, како само једе и спава, стрпљиво чекајући смрт свога оца. И када би стварност искочила усред његовог маштања, постајао је бесан на Камија и стезао је песнице као да ће да га пребије.

Лоран је желео Терезу, желео ју је само за себе и да му она буде ту, на дохват руке. Ако не уништи мужа, жена ће му измаћи. Она му је рекла да не може више да долази. Он је могао и да је некуд одведе, али би у том случају обоје умрли од глади. Излаже се мањој опасности ако убије мужа. То не би изазвало никакав скандал, а он би само склонио једног човека да сам дође на његово место. У његовој грубој сељачкој логици то средство је изгледало изврсно и природно. Његова урођена опрезност налагала му је да брзо спроведе у дело ове замисли.

Ознојен, лежећи потрбушке, теглио се у кревету, заривши свој влажни образ у јастук по коме су се раније мрсиле Терезине плетенице. Својим сувим устима хватао је чаршав, напајао се лаким мирисима тог платна, остајао је ту без даха, гушио се, док су му под спуштеним капцима светлуцале искре. Питао се како би најлакше могао да убије Камија. Затим, кад би му понестало даха, извртао се на бок, пружао се на леђа и широм отворених очију тражио у звездама с плавог квадрата неба савет за убиство, план за убиство, док му је хладан ваздух кроз прозор струјао преко лица.

Ништа није нашао. Као што је рекао својој љубавници, није био ни дете, ни глупак, није желео да употреби ни нож ни отров. Требало је да злочин буде подмукао, изведен без опасности, неко дављење, као несрећан случај, без крика, без страха – обично нестајање. Страст му је помагала и хушкала га, а цело његово биће заповеднички је захтевало опрезност. Био је превелика кукавица и блудник да би ставио на коцку свој мир. Намеравао је да убије, али само да би мирно и срећно живео.

Полако га је хватао сан. Хладан ваздух је истерао из поткровља топло и миришљаво Терезино привиђење. Изломљен и умирен,

Лоран је пустио да га обузме некаква слатка и тупа млитавост. Док је тонуо у сан, одлучио је да чека повољну прилику и његова мисао, све удаљенија, успављивала га је мрмљајући: „Убићу га, убићу га.“ Пет минута касније спавао је мирно дишући.

Тереза се вратила кући у једанаест сати. Зажарене главе, напетих мисли, стигла је у пролаз Пон Неф, уопште се не сећајући пређеног пута. Изгледало јој је да тек силази с Лоранових степеница, тако су јој у ушима још брујале речи које је била чула. Госпођу Ракен и Камија је затекла забринуте и неспокојне; суво је одговарала на њихова питања, говорећи да је узалуд ишла и да се читав сат задржала на улици чекајући воз.

Када је легла у кревет, постељина јој је се учинила хладном и влажном. Њени још врели удови дрхтали су од одвратности. Камиј је брзо заспао и Тереза је дуго зурила у то бледо лице, које је глупо почивало на јастуку, отворених уста. Одмакла се од њега са снажном жељом да у та уста гурне своју стиснуту песницу.

Х

Прошле су скоро три седмице. Лоран је свако вече долазио у дућан. Изгледао је уморно, као да је болестан, испод очију је имао модре колутове, усне су му бледеле и пуцале. Иначе је и даље стално био тупо миран, гледао је Камија у очи и указивао му и даље присно пријатељство. Госпођа Ракен је још више мазила пријатеља ове куће, пошто је видела да га мори нека потмула грозница.

Тереза је и даље показивала своје немо и намргођено лице. Постала је непомичнија, неприступачнија и мирнија него икада раније. Изгледало је да Лоран за њу не постоји. Једва би га и погледала, ретко му се обраћала, понашала се према њему потпуно равнодушно. Госпођа Ракен, чије је добро срце патило због оваквог понашања, често је говорила младом човеку: „Не обраћајте пажњу на хладноћу моје братанице. Ја је познајем; њено лице изгледа хладно, али има топло срце, пуно нежности и оданости.“

Љубавници се више нису састајали. После вечери у Улици Сен Виктор, нису се више нашли насамо. Увече, када би се нашли лицем у лице, били су привидно мирни и туђи једно другом, а испод њихових мирних лица беснеле су буре страсти, ужаса и чежње. У Терези је било јарости, подмуклости и грубих подсмеха. Код Лорана опет мрачних суровости и силних неодлучности. Они сами нису се усуђивали да погледају себи у душу, да погледају у дно те тмурне грознице која им је мозак испуњавала неком врстом густе и сажижуће паре.

Када би уграбили прилику, иза неких врата би ћутке, грубим и кратким стисцима, стезали једно другом руке – скоро да их полеме. Желели су да кидају једно другом комаде меса, које им се лепило за прсте. За задовољење својих нагона имали су само тај стисак руку. У њега су уносили цело своје тело. Ништа друго нису тражили. Чекали су.

Једног четвртка увече, пре него што су почели да играју, гости породице Ракен су, као и обично, ћаскали. У главне теме разговора

спадале су приче старог Мишоа о његовом бившем занимању. Питали су га о чудним и опасним доживљајима с којима се хватао укоштац. Гриве и Камиј су слушали договорштине полицијског комесара заплашених лица и отворених уста, као мала деца кад слушају приче о Риђобрадом или Палчићу. То их је и плашило и забављало.

Тог дана Мишо, на самом крају приче о једном страшном убиству, над чијим су се детаљима слушаоци тресли, додаде климајући главом:

– А све се и не зна... Колико злочина остане неоткривено!... Колико убица измакне људској правди!

– Како? – повика Гриве зачуђено. – Ви верујете да на улици има ниткова који су извршили убиство а нису ухапшени?

Оливије се презриво смешкао.

– Мој драги господине – одговори он оштрим гласом – нису ухапшени јер се не зна да су извршили убиство.

То објашњење као да не убеди Гривеа. Камиј му притече у помоћ.

– Ја мислим исто што и господин Гриве – рече он с глумом важношћу. – Желео бих да верујем да је полиција довољно вешта и да на улици никада нећу срести неког убицу.

Оливије је у овим речима видео напад на своју личност.

– Заиста, полиција је вешта – узвикну он увређено. – Али ми ипак не можемо да правимо чуда. Има ниткова који су злочиначку школу свршили код самог ђавола; такви би и самоме богу умакли... Нисам ли у праву, оче?

– Да, да – потврди стари Мишо. – Када сам био у Вернону, ви се можда сећате тога госпођо Ракен, на друму су убили једног рабацију. Његово тело су нашли у дну јарка, исечено на комаде. Кривац никада није пронађен... Можда је он још и данас жив, можда је наш сусед, а можда ће га господин Гриве срести на путу кући.

Гриве је побледео као крпа. Није смео да окрене главу. Чинило му се да му се убица рабације налази за леђима. Уосталом, био је и одушевљен што га је захватио страх.

– Ах, јесте, не – муцао је, ни сам не знајући шта говори – ах, јесте,

не, не желим да верујем у то... И ја такође знам један случај. Једном је нека служавка била затворена зато што је својим господарима украла сребрни прибор за јело. Два месеца касније, када су оборили једно дрво, нашли су прибор у сврачијем гнезду. Сврака је била лопов. Служавку су ослободили... Видите ли да кривци увек бивају кажњени.

Гриве је ликовао. Оливије се издругивао.

– И тада су ухапсили свраку – рече он.

– Господин Гриве није хтео то да каже – одврати Камиј, разљућен што се подсмевају његовом шефу.

– Мама, дај нам домине.

Док је госпођа Ракен тражила кутију с доминама, млади човек настави обраћајући се Мишоу:

– Ви, дакле, признајете, да је полиција немоћна. Има злочинаца који су слободни?

– Ех, нажалост, има – одговори комесар.

– То је неморално – закључи Гриве.

За време овог разговора Тереза и Лоран су ћутали. Нису се насмејали чак ни Гривеовој глупавој причи. Обоје ослоњени лактовима на сто, побледели, слушали су широм отворених очију. Њихови црни и пламени погледи за тренутак су се срели. Ситне капљице зноја оросиле су корен Терезине косе, а од хладног ваздуха Лорану се јежила кожа.

XI

Понекад, недељом, када је време било лепо, Камиј је терао Терезу да изађе с њим да се прошетају Јелисејским пољима. Млада жена би више волела да остане у влажној сенци дућана. Замарало ју је и било јој је досадно да иде подруку са својим мужем, који би је вукао плочником, застајао пред дућанима и чудио се или размишљао глупо ћутећи. Али Камиј је био тврдоглав. Волео је да показује своју жену. Када би срео неког од својих колега, а нарочито неког од претпостављених, био је врло поносан што може да их поздрави заједно са својом госпођом. Уосталом, он је ишао само зато да иде, готово не говорећи, укрућен и наказан у свом недељном оделу, вукући ноге, глуп и охол. Тереза је много патила што с таквим човеком иде подруку.

У данима шетње госпођа Ракен би испратила своју децу до краја пролаза. Пољубила би их као да одлазе на пут. Испраћала би их уз бескрајне опомене и наметљиве молбе.

– Нарочито се чувајте саобраћајних несрећа – говорила им је. – Толико много возила има у Паризу!... Обећајте ми да се нећете гурати међу светином.

Када би их најзад пустила да оду, дуго би их пратила погледом. Затим се враћала у дућан. Њене ноге биле су отежале, тако да су је све дуге шетње умарале.

Понекад, ређе, супружници су излазили из Париза: одлазили би до Сен Уана или до Аснијера и тамо би, у једном од ресторана на обали реке, појели кајгану. То су били дани великог весеља о којима се говорило по месец дана раније. Тереза је врло радо, скоро с радошћу прихватала ове излете, на којима је по цео дан, до десет или једанаест сати увече, остајала на свежем ваздуху. Сен Уан је својим зеленим острвима подсећао на Вернон; осећала је да се ту буде сва она дивља пријатељства која су је, док је била девојчица, везивала за Сену. Села би на обалу, брчкала руке у реци, живнула би под врелим зрацима сунца, које су ублажавали свежи ветрићи из хладовине. Док је она

цепала и каљала своју хаљину по шљунку, Камиј је плашљиво простирао своју марамицу и уз хиљаду предострожности скупио би се поред Терезе. У последње време млади пар је скоро увек водио и Лорана, који их је за време шетње увесељавао својим смехом и својом сељачком снагом.

Једне недеље су Камиј, Тереза и Лоран после доручка, око једанаест сати, пошли за Сен Уан. Излет је одавно био предвиђен и требало је да буде последњи те сезоне. Долазила је јесен и хладни ветрови почињали су увече да расхлађују ваздух.

То јутро је небо било још сасвим мирно плаво. На сунцу је било топло, а ни у сенци није било хладно. Одлучили су да искористе те последње топле сунчеве зраке.

Троје излетника, испраћени јадиковкама и неспокојством старе трговкиње, узели су кочије. Прошли су Париз и код утврђења су кочије оставили. Пешице су дошли у Сен Уан. Било је подне. Прашњав пут под јаком сунчевом светлошћу био је бео и блештав као снег. Ваздух, тежак и оштар, палио је. Тереза је с Камијем подруку ишла ситним корацима заклоњена сунцобраном, док се њен муж хладио једном огромном марамицом. За њима је ишао Лоран, коме су сунчани зраци пржили врат, али који – тако је изгледало – ништа није осећао. Звиждао је, ћушкао ногом шљунак и, на тренутак, дивљим очима би погледао њихање кукова своје љубавнице.

Када су стигли у Сен Уан, пожурили су да пронађу неки шумарак са сеновитим ћилимом од зелене траве. Прешли су на једно острво и завукли се у залив. Опало лишће, које је под ногама оштро пуцкетало, пружило им је црвенкаст лежај на земљи. Безбројна стабла су се право пружала као свежњи готских стубова. Гране су се савијале скоро до чела шетача, тако да им је видик ограничавао бакрени свод од увелог лишћа и бели и црни стубови бреза и храстова. Били су у пустињи, у једном сетном кутку, на тесном, светлом, тихом и свежем месту. Свуда око њих чуо се жубор Сене.

Камиј је изабрао једно суво место и ту сео, задигавши крајеве свог реденгота. Тереза се уз јако шуштање набране сукње бацила преко лишћа; упола је нестала у наборима своје хаљине, који су се дизали

око ње, откривајући јој једну ногу до колена. Лоран, опружен потрбушке, с брадом на земљи, гледао је ту ногу и слушао свог пријатеља, који се жалио на владу говорећи да би сва острва на Сени требало претворити у енглеске паркове с клупама, пошљунчаним алејама и подсеченим дрвећем, као што је то урађено у Тиљеријама.

На чистини су остали скоро три сата, чекали су да попусти врућина како би пре вечере прошетали пољем. Камиј је говорио о својој канцеларији и причао неке досадне приче. Затим се уморан опружио и заспао; шешир је ставио преко очију. Затворених очију, Тереза се већ дуже времена правила да спава.

Лоран се тада полако довукао до младе жене. Пружио је усне и пољубио јој ципелу и чланак на нози. Та кожа и та бела чарапа које је љубио пржили су му уста. Опори мирис земље и лаки Терезини мириси мешали су се и прожимали га, палећи му крв и узбуђујући му живце. Већ читав месец је живео чедно и због тога је био срдит. Ходање по сунцу, путем за Сен Уан, успалило га је. Сада је био ту, у дну повученог скровишта, усред невероватне милине од сенки и тишине и не може да притисне на груди ту жену која му припада. Муж би могао да се пробуди, да га види и поремети све његове опрезне рачуне. Стално му је тај човек био препрека. И љубавник, опружен по тлу, скривен иза сукања, уздрхтао и разљућен, обасипао је пољупцима ципелу и белу чарапу. Тереза, као да је била мртва, није се ни помакла. Лоран је веровао да она спава.

Скршених леђа дигао се и наслонио на једно дрво. Тада је видео да млада жена отвореним крупним и сјајним очима гледа у ваздух. Њено лице, уоквирено рукама, било је суморно бледо, строго и хладно. Тереза је размишљала. Њене укочене очи личиле су на мрачан понор у коме се види само тама. Није се ни помакла, није управила свој поглед на Лорана који је стајао иза ње.

Видећи да је тако непомична и нема на његова миловања, њен љубавник ју је скоро са страхом посматрао. То мртвачки бело лице утонуло у наборе сукања испуњавала га је мешавином страха и оштре жудње. Хтео је да се сагне и пољупцем затвори те отворене крупне очи. Али ту, такорећи у самим тим сукњама, спавао је и

Камиј. Јадно створење извијеног тела, показујући своју мршавост, тихо је хркало. Испод шешира, који му је покривао пола лица, видела су се отворена, у сну искривљена уста, која су му давала неку глупаву гримасу. Ретке риђе длачице на сувоњавој бради сенчиле су његову бледу кожу, а како му је глава била уназад бачена, видео му се мршав наборан врат с истакнутом црвеном јабучицом на средини, која се од хркања подизала. Овако опружен, Камиј је пружао очајнички и одвратан приказ.

Лоран, који га је посматрао, хитрим покретом диже пету. Хтео је да му једним ударцем смрскa лице.

Тереза је уздржала крик. Побледела је и затворила очи. Окренула је главу као да хоће да спречи крвопролиће.

Лоран је задржао пету изнад лица заспалог Камија неколико тренутака. Затим је лагано спустио ногу и удаљио се неколико корака. Сетио се да би то било глупо убиство. Та размрскана глава би му навукла сву полицију на врат. Он је желео да се ослободи Камија само зато да би се оженио Терезом; желео је да живи слободно после злочина, као и убица рабације о коме је причао стари Мишо.

Отишао је на обалу и тупим погледом посматрао воду. Затим се нагло вратио на чистину. Најзад је направио план, смислио је како да лако изврши убиство, без опасности по њега.

Пробудио је спавача голицајући га сламком по носу. Камиј се тргао, дигао се и закључио да је то изврсна шала. Он је Лорана волео због шала којима се смејао. Затим је протресао жену, која је држала затворене очи. И пошто је Тереза устала и уредила своје изгужване и сувим лишћем посуте сукње, троје излетника је напустило чистину, ломећи гранчице.

Отишли су са острва и пошли путевима и стазама пуним недељних групица. Међу живицама су трчале девојчице у хаљинама светлих боја. Једна група веслача прошла је певајући. Низови грађанских парова, старог света, калфи са својим женама, ходали су ситним корацима ивицама јаркова. Свака стаза је личила на живу улицу испуњену жагором. Само је сунце задржало свој мир;

спуштало се према хоризонту и бацало је на црвено дрвеће и на беле стазе дугачке мрље бледе светлости. С расхлађеног неба почела је да се спушта свежина.

Камиј није више ишао подруку с Терезом. Ћаскао је с Лораном, смејао се шалама свога пријатеља, који је прескакао јарке и подизао велико камење. Млада жена је ишла с друге стране пута оборене главе, сагињући се понекад да убере коју травку. Када је заостала иза њих, заустављала се и посматрала издалека свог љубавника и свог мужа.

– Хеј, зар ниси гладна? – довикну јој Камиј.

– Јесам – одговори она.

– Онда пожури!

Тереза није била гладна. Била је само уморна и узнемирена. Нису јој биле познате Лоранове намере, а ноге су јој дрхтале од неспокојства.

Троје излетника дошли су на обалу реке и потражили неки ресторан. Сместили су се на некаквој дашчаној тераси неке крчме која је мирисала на маст и вино. Из куће су допирали вика, песме и лупање посуђа. У свакој собици, у сваком салону, друштанца су гласно причала тако да су од галаме одзвањале танке преграде. Степенице су се тресле под корацима конобара.

Горе, на тераси, поветарац с реке растеривао је мирис загорелих јела. Наслоњена на ограду, Тереза је посматрала обалу. Здесна и слева пружала су се два реда крчми и вашарских шатри. Испод сенице, између пожутелог лишћа белели су се столњаци, црнели се капути и шаренеле женске сукње; људи су ишли тамо-амо, гологлави, ужурбани и насмејани. С вриском те гомиле мешала се жалосна песма верглаша. Мирним ваздухом вукао се мирис пржене рибе и прашине.

Испод Терезе, на једном угаженом травњаку, девојке из Латинског кварта окретале су се певајући у колу неку дечју песмицу. Шешири су им пали на рамена, косе су им биле расплетене, држале су се за руке и играле као девојчице. Певале су као и некада свежим гласом, а бледа им лица, измучена од грубих миловања, била су понешто

улепшана девичанским црвенилом. Преко њихових крупних нечистих очију повлачила се влажна нежност. Студенти, пушећи луле од иловаче, гледали су их како играју и добацивали им масне шале.

А тамо преко, на Сени, на брежуљке, спуштао се вечерњи мир; дрвеће је тонуло у плавичаст и тежак ваздух као у неку прозирну маглу.

– Де, конобару, шта је с вечером? – повика Лоран наслањајући се на ограду степеништа.

Затим, као да се предомислио, додаде:

– Реци, дакле, Камиј, како би било да се пре вечере провозамо реком?... Они ће таман имати времена да испеку наше пиле. Досађиваћемо се ако будемо чекали цео сат.

– Ако желиш – рече невољно Камиј. – Али Тереза је гладна.

– Не, не, могу ја и да причекам – брзо рече млада жена, коју је Лоран нетремице посматрао.

Све троје су кренули. Пролазећи поред тезге, резервисали су сто, поручили вечеру и рекли да ће се кроз један сат вратити. Пошто је крчмар изнајмљивао чамце, замолили су га да им одвеже један. Лоран је изабрао лак чамац, тако да се Камиј заплашио.

– До ђавола – рече он – у њему нећемо моћи ни да се помакнемо. Лепо ћемо се наквасити.

Заиста, Камиј се ужасно плашио воде. У Вернону, док је још био дете, пошто је био болешљив није смео да се брчка у Сени и док су његови школски другови трчали да се баце посред Сене, он је лежао увијен у топле покриваче. Лоран је био неустрашив пливач и неуморан веслач; дубока вода је у Камију изазивала језу, као код жена и деце. Стао је ногом на ивицу чамца као да жели да испита његову сигурност.

– Улази већ једном – довикну Лоран смејући се. – Ти се стално тресеш.

Камиј је прекорачио ивицу чамца и тетурајући се сео на крму. Када је под собом осетио даску, дошао је к себи и шалио се да би доказао да је храбар.

Тереза, озбиљна и непомична, стајала је на обали поред свог

љубавника, који је држао конопац. Сагнуо се и брзо, тихим гласом, шапнуо јој:

– Пази, бацићу га у воду... Послушај ме... Ја одговарам за све.

Млада жена је ужасно побледела. Остала је као прикована, укочена исколачених очију.

– Хајде, улази у чамац – шапну јој поново Лоран.

Она се није ни помакла. У њој се одигравала страховита борба. Свим силама је напрезала своју вољу јер се бојала да не заплаче и не падне на земљу.

– Ха, ха! – викао је Камиј. – Лоран, погледај Терезу... Како се само боји!... Ући ће, неће ући...

Он се наместио на клупу на крми, лактовима се ослонио на ивице чамца и љуљушкао се шепурећи се. Тереза га је чудно погледала. Заједљивости тог јадника ошинуле су је као ударац бичем, те је подстакнута њима нагло скочила у чамац. Остала је на прамцу. Лоран је узео весла. Остављајући обалу, чамац се полагано упутио ка острвима.

Падао је сутон. Дрвеће је бацало велике сенке, и вода је била црна поред обале. Средином реке вукле су се широке и бледе сребрне траке. Чамац је ускоро био насред Сене. Ту се утишавала сва ларма с обала; песме и вика допирале су потмуло и суморно с тужним отезањем. Није се више осећао мирис роштиља и прашине. Постајало је све свежије. Било је хладно.

Лоран је престао да весла и пустио чамац да га носи струја реке.

Пред њима се дизала велика црвенкаста група острва. Обе обале, тамномрке и ту и тамо сиве, личиле су на два појаса који се спајају на хоризонту. Изгледало је да су и небо и вода скројени од исте беличасте материје. Никада мир није тако тужан као у јесењи сумрак. Сунчеви зраци бледе у прохладном ваздуху, остарело дрвеће одбацује своје лишће. Предео, спаљен жарким летњим сунчевим зрацима, осећа да му се с првим хладним ветровима ближи смрт. А небеса су пуна плачних и очајничких уздаха. Ноћ пада и у својој сенци носи мртвачки покров.

Излетници су ћутали. Седели су у чамцу који је носила струја и

посматрали како с високих грана нестају последњи одблесци сунца. Приближавали су се острвима. Велике црвенкасте масе су тамнеле. У сумраку је читав предео постајао једноставнији; Сена, небо, острва и брежуљци, били су само мрке и сиве пеге, које су нестајале у млечној магли.

Камиј, који је најзад легао потрбушке, с главом изнад воде, квасио је руке у реци.

– Проклетство, како је то хладно! – узвикнуо је. – Не би било добро поквасити главу у овој супи.

Лоран није одговарао. Већ дуже времена је неспокојно посматрао обе обале; своје велике руке пружио је на колена и стиснуо усне. Тереза је чекала, утрнула, непомична, мало забачене главе.

Чамац је дубоко ушао у таман и узан рукавац између два острва. Иза једног острва чула се потмула песма групе веслача који су возили уз Сену. У даљини, низводно, река је била слободна.

Тада је Лоран устао и обухватио Камија око појаса. Писар је прснуо у смех.

– Хеј! Престани! Голицаш ме! – говорио је. – Остави се тих шала. Хајде, престани, оборићеш ме!

Лоран га је још јаче стегао и повукао. Камиј се окренуо и видео ужаснуто лице свог пријатеља, стиснуто у грч. Није схватио. Обузео га је таман ужас. Хтео је да виче, али је осетио да му једна груба рука стиска грло. С нагоном животиње која се брани, одупро се коленима и грчевито ухватио ивице чамца. Борио се тако неколико тренутака.

– Тереза! Тереза! – звао је пригушеним и промуклим гласом.

Млада жена је гледала држећи се обема рукама за клупу чамца, јер је чун пуцкетао и играо на води. Није могла да затвори очи; ужасан грч их је држао широм отворене, управљене ка страшном призору борбе. Тереза је била укочена и занемела.

– Тереза! Тереза! – поново је, крљајући, позвао несрећник.

При овом последњем узвику, Тереза је зајецала. Живци су јој пупустили. Криза, које се бојала, бацила је, уздрхталу, на дно чамца. Ту је остала скупљена, онесвешћена, као мртва.

Лоран је све јаче дрмао Камија, стежући му руком грло. Најзад га

је другом руком отргао од чамца. Испруженим снажним рукама држао га је у ваздуху као дете. Када је окренуо главу и открио врат, његова жртва, луда од страха и ужаса, окренула се, искезила зубе и зарила му их у врат. И када је убица, задржавајући узвик бола, нагло бацио писара у реку, Камијеви зуби су му истргли комад меса.

Камиј је пао и урликнуо. Два-три пута се појавио изнад воде, пуштајући све потмулије крике.

Лоран није губио ни тренутка. Да би сакрио рану, подигао је крагну капута. Затим је узео у наручје онесвешћену Терезу, једним ударом ноге је преврнуо чамац и бацио се у Сену. Терезу је држао изнад воде и жалосним гласом звао у помоћ.

Веслачи, чију је песму чуо иза острва, приближавали су се брзим завеслајима. Схватили су да се десила несрећа: спасли су Терезу и положили је на клупу и извукли Лорана, који је почео да очајава због пријатељеве смрти. Бацио се у воду, тражио је Камија тамо где овај није могао да буде и вратио се плачући, кршећи руке и чупајући косу. Веслачи су се трудили да га умире и утеше.

– Ја сам за то крив – викао је – нисам смео да дозволим да тај јадни дечак тако скакуће и да се врти... Одједном смо се све троје нашли с једне стране чамца и преврнули смо се... Падајући, викао ми је да спасем његову жену...

Међу веслачима, као што то обично бива, била су два или три младића који су желели да буду сведоци несреће.

– Ми смо видели – говорили су они. – До ђавола, какав је то чамац, то није сигурно ни чврсто као под... Ах та јадна жена, шта ће дочекати када се освести!

Поново су завеслали, вукући за собом чамац и са собом одвели Терезу и Лорана у ресторан, где их је чекала готова вечера. После неколико минута читав Сен Уан је сазнао за несрећу. Веслачи су о њој причали као да су је видели. Гомила, пуна сажаљења, искупила се пред гостионицом.

Крчмар и његова жена били су добри људи, па су своју гардеробу ставили на располагање дављеницима. Пошто се освестила, Тереза је поново добила нервни напад и почела је болно да јеца; морали су да

је положи у постељу. Природа је помагала одвратну комедију која се управо одигравала.

Када се млада жена примирила, Лоран ју је поверио нези власника гостионице. Хтео је сâм да се врати у Париз, да госпођи Ракен што је могуће обзирније саопшти грозну вест. У ствари, бојао се Терезиних испада услед њене нервне напетости. Хтео је да јој остави времена да промисли и уживи се у своју улогу.

А Камијеву вечеру појели су веслачи.

XII

У тамном углу воза којим се враћао у Париз, Лоран је до краја смислио свој план. Био је скоро сигуран да неће бити кажњен. Испуњавала га је радост због извршеног злочина, туробна и пуна стрепње. Код трошарине у Клишију узео је кочије и одвезао се старом Мишоу у Улицу Сене. Било је девет сати увече.

Бившег полицијског комесара затекао је за столом у друштву Оливијеа и Сизан. Дошао је ту да потражи заштиту у случају да њега осумњиче, и да не би морао лично да иде код госпође Ракен да јој саопшти страшну вест. То би му нарочито тешко пало. Очекивао је да ће она бити тако скрхана болом, да се плашио да неће моћи своју улогу да одигра с довољно суза. Осим тога, тешко му је падао бол те мајке, иако је у суштини мало патио.

Када га је Мишо видео да улази у наказном оделу, сувише тесном за њега, упитно га је погледао. Испрекиданим гласом и као сломљен од бола и исцрпљености, Лоран му је испричао за несрећу.

– Дошао сам вас да потражим – рече на крају – не знам шта да радим с овим двома јадним женама, које су тако окрутно погођене... Ја сâм уопште не смем да идем до мајке. Молим вас да пођете са мном.

Док је говорио, Оливије га је упорно гледао право у очи, тако да га је заплашио. Убица је, оборене главе, упао међу ове полицајце с таквом смелошћу да је она морала да га спасе. Осећао је да га њихове очи испитују, те није могао да се уздржи а да не задрхти; видео је неповерење тамо где је било само ужаса и самилости. Сизан, још слабија и блеђа, скоро се онесвестила. Оливијеу, кога је помисао на смрт ужасавала, али чије је срце, иначе, остајало потпуно хладно, лице се искривило од болног изненађења; по навици је испитивао Лораново лице, а да ни најмање није слутио праву истину. Мишо је пак узвикивао од ужаса, сажаљења и запрепашћења. Вртео се у столици, кршио руке, дизао очи к небу.

– Ах, забога – говорио је испрекиданим гласом – ах, боже мој,

страшна ствар... Човек изађе из куће и одједном умре, као овај... То је ужасно... И та јадна госпођа Ракен, та мајка, шта ћемо јој само рећи?... Дабоме, врло добро сте урадили што сте дошли да нас потражите. Ићи ћемо с вама...

Устао је, окренуо се, вртео се по соби тражећи штап и шешир и, трчећи, тражио је да Лоран опет прича детаље несреће, поново узвикујући код сваке реченице.

Изашли су све четворо. На улазу у пролаз Пон Неф, Мишо је зауставио Лорана.

– Немојте да улазите – рече му – ваше присуство било би нека врста грубог обавештења о несрећи, а то треба избећи... Несрећна мајка одмах би посумњала да се десила нека незгода и приморала би нас да јој признамо истину пре него што јој се сме рећи... Причекајте нас овде.

Ова мера обазривости убици је донела олакшање јер је дрхтао при самој помисли да треба да уђе у дућан у пролазу. Он се смирио и шетао се плочником сасвим спокојно, горе и доле, лево и десно. За тренутак би заборављао догађаје који су се десили, посматрао је излоге, звиждукао и окретао се за женама с којима се сударао. Тако је добрих пола сата остао на улици, стичући све више хладнокрвности.

Од јутра ништа није јео; огладнео је, па је ушао у једну посластичарницу и најео се колача.

У дућану у пролазу одигравао се болан приказ. Упркос опрезности, нежних и пријатељских речи старог Мишоа, дошао је тренутак када је госпођа Ракен схватила да се њеном сину десила нека несрећа. Тада је с плаховитим очајањем, уз бујицу суза и крицима тражила истину, тако да је стари пријатељ попустио. И када је сазнала истину, њен бол је био страشان. Гушила се у потмулим јецајима, од потреса се поводила. Био је то страشان потрес страха и очајања; гушила се, а њено дубоко болно мумлање прекидали су, с времена на време, оштри крици. Пала би на земљу да није било Сизан, која ју је обгрлила око појаса, плакала је на коленима, подижући ка њој своје бледо лице. Оливије и његов отац стајали су,

потресени и неми, окрећући главу, непријатно ганути призором због кога је и њихова себичност патила.

А сирота мајка видела је како се мутним водама Сене ваља утрнуло и набубрело тело њеног сина. Истовремено га је видела као дете у колевци, када је терала смрт надвијену над њим. Више од десет пута му је дала живот и волела га је због све оне љубави коју му је пружала пуних тридесет година. И ево, сада је умро далеко од ње, као псето у хладној и прљавој води. Сећала се сада и топлих покривача у које га је увијала. Колико брига, какво слабашно детињство, колико мажења и нежности – и све то да би се једног дана бедно удавио! Код тих мисли госпођа Ракен је осетила како јој се стеже грло; понадала се да ће умрети, да ће се угушити од очајања.

Стари Мишо је изашао. Оставио је Сизан код трговкиње, а с Оливијеом је пошао да потражи Лорана, па да пожуре у Сен Уан.

За време путовања једва да су изменили неколико речи. Свако од њих се забио у један угао кочија, које су се труцкале по калдрми. Непомично су седели и ћутали у сенци која је испуњавала кочије. За тренутак би нека од уличних светиљки бацила живо светло на њихова лица. Несрећан догађај који их је окупио заоденуо их је некаквом тужном утученошћу.

Када су најзад стигли у гостионицу на обали реке, нашли су Терезу у кревету, зажарених руку и ногу. Крчмар им је полугласно рекао да млада госпођа има високу ватру. У ствари, пошто се плашила да у кризи не открије злочин, и како је осећала да је слаба и кукавица, Тереза се правила болесном. Упорно је ћутала, стиснула је усне и очне капке, није желела никога да види, одбијала је да разговара. Покривена до браде, с лицем упола забијеним у јастук, изгледала је сасвим мала и са зебњом је слушала шта се око ње говори. У црвенкастој светлости, која се пробијала кроз њене затворене очне капке, стално је видела гушање Камија и Лорана на ивици чамца, видела је свога мужа, бледог, страшног, крупнијег него што је заиста био, како се усправља над мутном водом. Та слика, коју није могла да одагна, грчевито је палила њену крв.

Стари Мишо је покушао да јој говори, да је утеши. Нестрпљиво се

помакла, окренула се и поново зајецала.

– Оставите је, господине – рече крчмар – она се тресе при најмањем шуму... Видите да јој је потребан мир.

Доле, у великој сали, полицајац је састављао записник о несрећи. Мишо и његов син сишли су доле заједно с Лораном. Када се Оливије представио као виши чиновник управе полиције, све је било готово за десет минута. Веслачи су још били ту, причали су о најситнијим околностима потапања, описујући како су се три излетника преврнула и представљајући се као сведоци. Да су Оливије и његов отац и најмање сумњали, та би сумња пред таквим сведочењем нестала. А они ни часа нису посумњали у Лоранову искреност. Напротив, они су га полицајцу представили као најбољег пријатеља жртве и настојали су да у записник уђе да је млади човек скочио у воду да спасе Камија Ракена. Сутрадан су новине описале несрећу до најситнијих детаља; несрећна мајка, неутешна удовица, племенити и храбри пријатељ – ништа није недостајало у овим описима, који су кружили париском штампом, и који су се затим изгубили у провинцијским листовима.

Када је записник био састављен, Лоран је осетио како му врела радост снажи тело новим животом. Од оног часа када му је његова жртва зарила зубе у врат, он је био као укочен, кретао се механички, по плану који је био направљен много времена пре тога. Подстицао га је једино нагон самоодржања, он му је шаптао речи, саветовао покрете. А сад, пошто је био сигуран да неће бити кажњен, крв је поново почела да струји с лаком насладом у његовим жилама. Полиција је прошла поред његовог злочина и није ништа видела; насамарио ју је, и она га је ослободила. Био је спасен. На ту мисао ознојио се од радости дуж читавог тела. То му је дало жара, који је повратио хитрост његовим удовима и његовом мозгу. Наставио је да игра улогу ојађеног пријатеља с неупоредивом вештином и самопоуздањем. У духу је био задовољан као животиња; мислио је на Терезу, која је лежала горе у соби.

– Не можемо овде оставити ту несрећну младу жену – говорио је Мишоу. – Можда јој прети озбиљна болест; свакако је треба превести

у Париз. Хајдемо, натераћемо је да путује с нама.

Горе је говорио Терези, молио је да устане и да дозволи да је отпрате у пролаз Пон Неф. Када је чула звук његовог гласа, млада жена је задрхтала, широм је отворила очи и погледала га. Била је отупела и подрхтавала је. Дигла се с напором, не одговарајући. Мушкарци су изашли и оставили је насамо с гостионичаревом женом. Пошто се обукла, сишла је доле тетурајући се; Оливије ју је придржавао док се пењала у кочије.

Ћутали су за време вожње. Лоран је с крајњом дрскошћу и бестидношћу прстима прешао преко њене сукње и узео је за прсте. Седео је преко пута ње, у немирној сенци, није јој видео лице спуштено на груди. Ухватио је њену руку, снажно је стискао и није је пуштао све до Улице Мазарин. Осећао је да јој рука подрхтава, али она је није извукла. Напротив, грубо се миловала. Једна у другој те руке су се жариле, знојави дланови су се лепили, а чврсто стиснути прсти грчили су се при сваком потресу. Лорану и Терези чинило се да крв једнога, кроз спојене шаке, прелази у груди другог. Те шаке постале су ужарена огњишта у којима је кључао њихов живот. Усред ноћи и глуве тишине која се вукла по земљи, тај снажни стисак руке који су измењивали био је као терет бачен на Камијеву главу да би га задржао под водом.

Када су се кочије зауставиле, Мишо и његов син су први сишли. Лоран се нагнуо својој љубавници и тихо јој шапнуо:

– Тереза, буди јака... Мораћемо дуго да чекамо... Запамти.

Млада жена до тада још није проговорила. Први пут после мужевљеве смрти отворила је уста.

– Ах, запамтићу добро – рекла је дрхтећи, гласом тананим као дах.

Оливије јој је пружио руку, позивајући је да сиђе. Лоран је овога пута ишао чак до дућана. Госпођа Ракен је лежала већ захваћена страшном грозницом. Тереза се довукла до кревета и Сизан је једва имала времена да је скине. Умирен, пошто је видео да све иде како треба, Лоран се удаљио. Полако се одвукао до своје јазбине у Улици Сен Виктор.

Поноћ је већ била прошла. Свеж ваздух је струјао пустим и тихим

улицама. Лоран је чуо само правилан одјек својих корака по плочнику. Хладноћа га је освежавала; тишина и сенке су у њему будиле осећање наглог сладострашћа. Лутао је.

Коначно се решио свога злочина. Убио је Камија. То је готово, и више се о томе неће говорити. Спокојно ће живети ишчекујући венчање с Терезом. Помисао на злочин понекад га је гушила. Сада, пошто је злочин био извршен, у грудима му је лакнуло, слободно је дисао, био је излечен од мука које су му задавали оклевање и бојазан.

У души је мало отупео, умор му је отежао удове и мисли. Вратио се кући и тврдо је заспао. У сну су му лаки нервозни трзаји прелазили лицем.

XIII

Сутрадан се Лоран пробудио свеж и чио. Спавао је добро. Хладан ваздух, који је улазио кроз прозор, бичевао је његову омамљену крв. Једва се сећао јучерашњих призора. Да га врат није жарко пекао, поверовао би да је легао у десет сати, после мирно проведене вечери. Камијев ујед био је као ужарено гвожђе притиснуто на кожу, и када би му се бол који му је тај ујед задавао пробио кроз мисли, страшно је патио. Изгледало му је да му се туце игала полако убада у месо.

Стргао је оковратник кошуље и посматрао рану у ружном огледалу од петнаест суа које је висило на зиду. Рана је била као црвена рупа, велика као новчић од два суа; кожа је била одрана и видело се црвенкасто месо с црним мрљама. Млазеви крви истекли су чак до рамена, оставивши за собом танак траг. На белом врату изгледало је као да ујед има тешку и суморну боју; налазио се с десне стране, испод ува. Савијених леђа и испруженог врата Лоран је посматрао рану, а зеленкасти одблесак огледала давао је његовом лицу дивљачан израз.

Задовољан тим испитивањем пажљиво се умио размишљајући како ће рана за неколико дана зарастати. Затим се обукао и, као и обично, мирно отишао у канцеларију. Тронутим гласом описивао је несрећу. Кад су његове колеге прочитале вест у новинама, постао је прави херој. Током читаве седмице чиновници Орлеанске железнице само су о томе говорили: били су горди што се један од њих удавио. Гриве није престајао да грди против неопрезних излета по Сени, пошто и с моста може лепо да се посматра ток реке.

Лорана је морило подмукло неспокојство. Камијева смрт није могла да буде званично утврђена. Терезин муж је истина био мртав, али убица би више волео да је и његов леш пронађен да би формалност била задовољена. Сутрадан после несреће узалуд су тражили дављениково тело; мислило се да је сигурно упао у неку рупу испод обронака острва. Бескућници су марљиво тражили леш по Сени како би добили награду.

Лоран је решио да сваког јутра на путу за канцеларију сврати у Морг.⁶ Зарекао се да ће он лично о томе да се брине. Упркос одвратности која му је испуњавала срце, упркос јези која га је понекад обузимала, редовно је, више од осам дана, испитивао лица свих дављеника изложених на каменим постолјима.

Још на улазу би му се смучило од неког гадног мириса, мириса испраног меса, тако да му се кожа јежила; од влажних зидова као да би му одело отежало, па су му рамена осећала ту тежину. Корачао је право према стакленој прегради која дели гледаоце од мртваца; прислањао је своје бледо лице на стакло и посматрао. Пред њим се пружао ред сивих камених постолја. Ту и тамо огољена тела изгледала су као зелене, жуте, беле и црвене мрље. И у посмртној утрнулости нека тела су изгледала нетакнута; остала су личила на гомиле крвавог и трулог меса. У дну, на зиду, висили су остаци одела, сукње и панталоне, и кезили се с голог малтера. У почетку, Лоран је видео само прљаву гомилу камења и зидова, замрљану црвеним и црним оделима и лешевима. Чуо се шум текуће воде.

Мало-помало почео је да разликује тела. Ишао је од једног до другог. Занимали су га само дављеници. Када се одједном нашло неколико надувених и од воде помодрелих лешева пажљиво их је посматрао желећи да препозна Камија. Често се месо с њихових образа распадало у комадима, кости су вириле кроз омекшалу кожу, а лица су била млитава као скувана. Лоран је оклевао. Посматрао је лешеве настојећи да открије своју мршаву жртву. Али сви утопљеници изгледају дебели. Видео је само огромне трбухе, надувене бутине, дебеле и снажне руке. Више ништа није знао, па се јежио пред тим зеленкастим дроњцима; чинило му се као да му се ругају страшним изразима лица.

Једног јутра га је обузео прави ужас. Већ неколико минута је посматрао једног утопљеника малог раста и страховито изобличеног. Месо тог утопљеника било је толико мекано и опуштено да му је текућа вода која је испирала лешеве, односила комад по комад. Млаз који му је падао на лице издубио му је рупу лево од носа. И одједном, нос се спљоштио а усне се одвојиле истичући беле зубе.

Утопљеникова глава растворила се у осмех.

Кад год му се учини да је препознао Камија, Лоран би осетио ватру у срцу. Жарко је желео да пронађе тело своје жртве, али га је обузимао ужас када би му се учинило да је леш пред њим. Тешко је дисао и дрхтао од ових посета Моргу, чак би и ружно сањао после њих. Тресао се од страха, понашао се као дете, а желео је да буде јак. Али, на његову жалост, сопствено месо му се бунило а гађење и страх испуњавали би га чим осети влажан и бљутав задах мртвачнице.

Када ни на последњем реду плоча не би било утопљеника, радосно би одахнуо, а гађење се смањивало. Тада је постајао обичан радозналац, и с чудним задовољством је гледао у лице насилној смрти, гледао њен тужан, чудан и неприродан начин на који је узимала људе. Тај приказ га је забављао, нарочито ако је ту било женâ с голим испруженим вратовима. Та грубо изложена голотиња, попрскана крвљу и с покојом рупом, привлачиле га је и дражила. Једном је видео младу жену од двадесетак година, девојку из народа, крупну и снажну, која као да је заспала на том камену. Њено свеже и пуно тело било је бело. Смешкала се, глава јој је била лако нагнута, а груди су јој биле изазивачки истакнуте. И да на врату није имала црну црту, која је изгледала као огрлица од сенке, човек би рекао – права куртизана; та девојка се обесила због несрећне љубави. Лоран ју је дуго посматрао, читаво њено тело, обузет неком врстом плашљиве пожуде.

Свако јутро док је био тамо, чуо би да за њим долази и одлази свет.

Морг бесплатно пружа призоре доступне свим грађанима: и богатим и сиромашним посетиоцима. Врата су отворена и улази ко хоће. Има посетилаца који не пропуштају ниједну представу смрти. Када су плоче голе, људи излазе мрзовољни, као покрадени, мрмљајући кроз зубе. Али када су плоче пуне, када је ту добра изложба људског меса, посетиоци се журе, гурају, згражавају се, шале се, аплаудирају или звижде, као у позоришту, и враћају се задовољни говорећи да је представа у Моргу тог дана успела.

Лоран је брзо упознао публику овога места, мешовиту и различиту, која је заједнички сажаљевала и ругала се. Улазили су радници, пред одлазак на посао с хлебом и алатом под мишком; њима је смрт била смешна. Међу њима је било и шаљивџија, који су засмејавали посматраче избацујући покоју шаљиву реч над гримасом сваког леша. Изгореле су називали угљенарима. Обешени, убијени, дављеници, избодени или пригњечени лешеве подстрекивали су распусна подсмевања и гласови посетилаца, благо уздрхтали, мрмљали су у језивој тишини ове дворане смешне реченице. Затим су долазили ситни рентџери, мршави и суви старци и скитнице, који су овде навраћали услед беспослице, и гледали лешеве својим глупим очима, уста напућених као у мирних и осећајних људи. Жена је било у великом броју. Било је румених младих радница у белом рубљу и чистим сукњама, које су полако ишле од једног до другог краја стаклене преграде пажљиво отварајући своје крупне очи, као пред излогом помодне трговине; било је ту и приглупих жена из народа које су правиле тужна лица, а било је и добро одевених госпођа које су немарно вукле за собом своје свилене хаљине.

Једнога дана Лоран је видео једну од тих госпођа како је као упопана стајала неколико корака од стаклене преграде притискујући своју батистану марамицу уз ноздрве. Имала је на себи раскошну сукњу од сиве свиле и огртач од црних чипака. Лице јој је било покривено велом, а њене руке у рукавицама изгледале су сасвим мале и нежне. Око ње се ширио сладуњав мирис љубичица. Посматрала је један леш. Неколико корака од ње на камену је лежао леш крупног младића, зидара који је пао са скела и убио се; имао је снажне груди, јаке и кратке мишиће, бело и гојазно тело. Смрт га је претворила у мермер. Госпођа га је посматрала, као да га је некако окретала погледом, мерила и заносила се њиме. Подигла је крај свога вела, још једном га погледала и отишла.

Понекад је долазила гомила мангупа, дечака од дванаест до петнаест година, који су трчали поред стаклене преграде и заустављали се само пред женским лешевима. Ослањали су се рукама на стакло и бесрамним погледима кружили по голим грудима.

Гурали су се лактовима, правили грубе примедбе; у овој школи смрти учили су се пороку. У Моргу младићи први пут имају љубавницу.

Крајем седмице Лорану се гадило. Ноћу је сањао лешеве које је ујутру гледао. Та патња, то свакодневно гађење до те мере га је потресло да је решио да посети Морг још само два пута. Сутрадан, осетио је снажан ударац у прса чим је ушао у Морг: с каменог постоља, преко пута њега, гледао га је Камиј, опружен на леђима, подигнуте главе, полуотворених очију.

Полако, као да га нешто вуче, убица се приближавао стакленој прегради и није могао да одвоји поглед од своје жртве. Није патио, само је у себи осетио велику хладноћу, а на површини коже лаку језу. Веровао је да ће се много више трести. Дугих пет минута стајао је непомичан, задубљен у подсвесно размишљање, урезујући и против своје воље у дубину сећања све страшне црте, све прљаве боје слике коју је гледао пред собом.

Камиј је ужасно изгледао. Провео је петнаест дана под водом. Лице му је изгледало још чврсто и круто; црте су се сачувале, само је кожа добила жућкасту и прљаву боју. Мршава, кошчата, помало надувена глава кезила се. Била је лако нагнута, коса се прилепила на слепоочнице, а кроз полуотворене капке виделе су се бледе очне јабучице. Искривљене усне, повучене у један кут уста, окрутно су се смешкале, а између белих зуба вирио је врх црног језика. Та глава, као уштављена и истегнута, не изгубивши људски лик, постала је, услед бола и страха, још ужаснија. Тело је личило на гомилу расутог меса; страховито је страдало. Осећало се да се руке више не држе; кључне кости су пробиле кожу на раменима. На зеленкастим грудима ребра су правила црне пруге. Леви кук, напукао, отворен, зјапио је усред тамноцрвеног комада меса. Цео труп је трунуо. Ноге, нешто чвршће, биле су пружене и посуте прљавим мрљама. Стопала су се распадала.

Лоран је гледао Камија. Никада још није видео тако страшног дављеника. Осим тога, леш је изгледао стешњен, мршав и јадан. Спарушио се у труљењу; остала је само гомилица меса. Свако би погодио да је тамо лежао чиновник с хиљаду две стотине франака

плате, глуп и болестан, кога је мати отхранила чајевима. Његово јадно тело, одрасло међу топлим покривачима, цвекотало је на хладној каменој плочи.

Када је Лоран најзад могао да се отргне мучној радозналости, која му није дозвољавала да се с места макне и да не зија, изашао је и брзо кренуо обалом. Журећи се, понављао је: „Где шта сам од њега учинио. Сав је одвратан.“ Чинило му се да се за њим вуче оштар задах, задах који је излазио из тог тела у распадању.

Потражио је старог Мишоа и рекао му да је препознао Камија на једном каменом постољу у Моргу. Обављене су формалности, сахранили су дављеника и написали умрлицу. Најзад умирен, Лоран је са задовољством бацио у заборав и злочин и одвратне и мучне призоре који су га пратили после убиства.

XIV

Дућан у пролазу Пон Неф три дана је остао затворен. Када је поново отворен, изгледао је још тамнији и влажнији. Чинило се да и излог, пожутео од прашине, саучествује у породичној жалости; у прљавим изложима све је изгледало запуштено. Иза платнених капица обешених о зарђале куке Терезино лице постало је још суморније и блеђе, као земља, утрнуло у злокобној мирноћи.

Све су је сусетке из пролаза сажаљевале. Продавачица лажног накита сваком је од својих муштерија показивала мршави профил младе удовице као занимљиву и јадну реткост.

Три дана су госпођа Ракен и Тереза остале у креветима, не проговоривши, па чак се и не видевши. Стара трговкиња је седела у кревету наслоњена на јастуке и тупавим погледом, неодређено, гледала пред себе. Смрт њеног сина задала јој је такав ударац у главу да се срушила као пребијена. Испуњена дубоким очајањем седела би мирно и непомично читаве сате. Понекад би је ухватили напади; тада је плакала, викала, бунцала. У суседној соби Тереза се правила да спава. Окренула се лицем зиду и навукла покриваче на очи; тако се испружила укочена и нема, и ниједан јецај њеног тела није одигао ћебе којим се покрила. Рекло би се да је у сенци ложнице сакрила мисли од којих се кочила. Сизан, која је чувала обе жене, тихо је ишла од једне до друге лагано вукући ноге и нагињући своје воштано лице над оба лежаја без наде да ће повратити Терезу, која се нестрпљиво покретала, нити да ће утешити госпођу Ракен, којој би потекле сузе чим би је неки глас пренуо из њене утучености.

Трећега дана Тереза је одбацила покривач и хитро, с неком врстом грозничаве одлучности, села у кревет. Забацила је косу, ухватила се за слепоочнице и тако је, с рукама на челу и зурећи право пред себе остала један тренутак као да још размишља. Затим је скочила на тепих. Удови су јој подрхтавали и црвенели се од грознице. Крупне беле мрље осуле јој су се по кожи, која се местимично зборала као да под њом нема меса. Остарила је.

Сизан, која је улазила, изненадила се да је Тереза устала. Мирним и лењим гласом саветовала јој је да поново легне и да се још мало одмори. Тереза је није слушала. Брзим и дрхтавим покретима тражила је и облачила хаљине. Пошто се обукла, погледала се у огледало, протрљала очи и прешла рукама преко лица као да је хтела нешто да избрише. Затим је, не проговоривши ни речи, брзо прошла кроз трпезарију и ушла код госпође Ракен.

Стара трговкиња била је у том тренутку тупаво мирна. Када је Тереза ушла, окренула је главу и погледом је пратила младу удовицу, која је села поред ње, нема и измучена. Две жене су се гледале неколико тренутака, братаница с растућим немиром, тетка мучним напрежући сећања. Када се најзад сетила, госпођа Ракен је испружила своје дрхтаве руке и, загрливши Терезу око врата, узвикнула:

– Јадно моје дете, јадни мој Камиј!

Плакала је и сузе су јој се сушиле на упаљеној удовичиној кожи, која је своје суве очи сакривала у покривач. Тереза је остала тако савијена док мајци нису престале да теку сузе. Још од убиства она се бојала овог првог сусрета. Остајала је у кревету да би одложила тај тренутак и да би размислила о улози коју мора да игра.

Када је видела да се госпођа Ракен умирила, вртела се око ње, саветовала јој је да устане и да сиђе доле у дућан. Стара трговкиња је потпуно подетињила. Неочекивана посета њене братанице изазвала је код ње погодан преокрет, који јој је повратио сећање и свест о стварима и бићима који је опкољавају. Захвалила је Сизан на њеној бризи, говорила је slabим гласом, не бунцајући више, и само на тренутке ју је хватала жалост од које се гушила. Посматрала је Терезу и сузе су јој текле. Тада ју је позвала к себи, јецајући је загрлила и рекла јој, гушећи се, да она више нема никога на свету сем ње.

Увече је пристала да устане и покуша да једе. Тек тада је Тереза могла да види какав је страشان удар претрпела њена тетка. Јадној старици су отежале ноге. Био јој је потребан штап да би се довукла у трпезарију, а тамо јој се чинило да се зидови око ње окрећу.

Желела је, међутим, да већ од сутрадан дућан буде отворен. Бојала се да не полуди ако остане сама у соби. Тешко је сишла низ дрвене степенице, застајала је с обе ноге на сваком степенику, и сместила се иза тезге. Од тог дана је остала ту као прикована, и тако је патила.

Тереза је поред ње размишљала и чекала. У дућану је поново завладала туробна смиреност.

XV

Лоран је понекад навраћао, сваке две или три вечери. Остајао је у дућану и разговарао с госпођом Ракен по пола сата. Затим је одлазио не погледавши Терезу у очи. Стара трговкиња га је сматрала братаничиним спасиоцем, човеком племенитог срца који је учинио све да би јој вратио сина. Дочекивала га је с дирљивом добротом.

Једног четвртка увече Лоран је седео тамо кад су ушли стари Мишо и Гриве. Откуцавало је осам сати. Чиновник и бивши комесар просудили су, сваки за себе, да опет могу да се врате својим милим навикама, а да их не сматрају наметљивцима, па су стигли истог минута као да их је гурнула иста опруга. За њима су ушли Оливије и Сизан.

Попели су се у трпезарију. Госпођа Ракен, која никога није очекивала, пожурила је да запали лампу и спреми чај. Када су сви поседали око стола, сваки испред своје шоље, када је кутија с доминама била испражњена, јадна мајка, изненада повучена у прошлост, погледала је госте и бризнула у плач. Било је празно једно место, место њеног сина.

То очајање је следило и онерасположило друштво. Сва лица су имала израз себичног блаженства. Осећали су нелагоду јер у њиховим срцима није живела ни најмања успомена на Камија.

– Хајдете, драга госпођо – узвикнуо је стари Мишо с лаким нестрпљењем – не треба тако да очајавате. Разболећете се.

– Сви смо ми смртни – повлађивао је Гриве.

– Плач вам неће вратити сина – пословично је рекао Оливије.

– Молим вас – прошапутала је Сизан – немојте да нас мучите.

А госпођа Ракен је све јаче јецала, не могавши да задржи сузе.

– Хајдете, хајдете – поново ће стари Мишо – само мало храбрости. Врло добро знате да ми овде долазимо да бисмо вас мало развеселили. До ђавола, не жалостимо се, настојмо да заборавимо!... Играјмо једну партију у два суа. Но, шта кажете на то?

С крајњим напором трговкиња је уздржавала сузе. Можда је она и

била свесна срећне саможивости својих гостију. Обрисала је очи, али још се сва тресла. У јадним рукама домине су подрхтавале и ништа није видела од суза које су јој остале под капцима.

Играло се.

Лоран и Тереза су овом кратком призору присуствовали озбиљних и безосећајних лица. Лоран се радовао што се обнављају седељке четвртком увече. Жарко их је прижељкивао, јер је знао да једино уз помоћ тих састанака може да дође до свог циља. Затим, ни сам не знајући зашто, осећао се опуштено у кругу тих неколико познатих особа, и усуђивао се да с временом на време погледа Терезу у очи.

Млада жена, одевена у црнину, бледа и замишљена, изгледала му је лепа као никада дотад. Био је срећан што је сусретао њене погледе и што је видео да се они заустављају на његовим с дрском укоченошћу. Тереза му је још припадала, и телом и срцем.

XVI

Прошло је петнаест месеци. Немири првих тренутака су се смирили; сваки дан је доносио собом смирење и олакшање. Живот је наставио да тече у заморној чамотињи, у једноличној обамрлости која прати велике кризе. Лоран и Тереза су се у почетку препустили новом животу који их је преображавао. У њима су деловали потајни чиниоци, које би човек, ако жели да забележи све њихове облике, требало да анализира с крајњом тананошћу.

Лоран је, као и раније, долазио свако вече у дућан. Али више се није ту хранио и није се гостио по читаве вечери. Долазио је у пола десет, а одлазио пошто се затвори трговина. Изгледало је да врши неку дужност долазећи да стави женама на располагање своје услуге. Ако би једног дана занемарио тај посао, другог дана се извињавао понизно као слуга. Четвртком је помагао госпођи Ракен да запали ватру и дочека госте. Био је предусретљив, што је стару трговкињу очаравало.

Тереза је са задовољством посматрала како се Лоран врти око ње. Бледило је нестало с њеног лица, боље је изгледала, била је више насмејана и смиренија. Тек понекад су се око њених уста у нервозном трзају урезивале две дубоке боре, које су њеном лицу давале чудан израз бола и ужаса.

Љубавници се више нису трудили да се нађу насамо. Нису више заказивали састанке, никада кришом нису измењивали пољупце. Као да је злочин за тренутак утишао вреле нагоне њихове пути. Убиством Камија, они су задовољили те дивље и незајажљиве жеље које нису могли задовољити стежући се у загрљајима. Злочин им је личио на грубо уживање које је огадило њихове пољупце.

Имали су, међутим, хиљаду могућности да воде онај слободни живот о коме су маштали и због кога су починили убиство. Немоћна и отупела госпођа Ракен није представљала никакву препреку; стан је њима припадао, а могли су да излазе и одлазе где год им се свиђало. Али љубав их више није искушавала, и њихови прохтеви су нестали.

Остајали су ту и разговарали мирно, гледали се не руменећи и не дршћући; изгледало је да су заборавили луде загрљаје који су им мучили тело и ломили кости. Чак су избегавали да се сретну насамо. Када би се нашли у четири ока, нису имали шта да кажу једно другом, и обоје су се бојали да не буду одвише хладни. Приликом руковања, од додира коже осећали су неку врсту гађења.

Уосталом, веровали су да им је јасно зашто су тако равнодушни и уплашени када се нађу насамо. Своје хладно понашање приписивали су опрезности. Мислили су да је њихова смиреност и њихова уздржаност израз дубоке мудрости. Чинило им се да желе мир својим телима и учмалост својим срцима. С друге стране, изгледало им је да су одвратност и гађење које осећају остатак ужаса и потајног страха од казне. Понекад су се препуштали надању, тражили су начин да поново оживе своје некадашње жарке снове и застајали су потпуно зачуђени пошто би видели да су њихове представе јалове. Онда су се ухватили мисли о свом будућем браку; када стигну на циљ, не плашећи се више ничега и одани једно другоме, наћи ће поново своје страсти, уживаће у замамним сновима. Ова нада их је смиривала, спречавала их да падну на дно празнине која се отворила у њима. Убеђивали су себе да се воле као и некада, чекали су час који треба да им врати пуну срећу и заувек их веже.

Тереза никада није била тако мирна у души. Очигледно је постала боља. Попуштале су све неумољиве ћуди њеног бића.

Ноћу, сама у кревету, била је срећна; поред себе више није имала мршаво лице и кржљаво Камијево тело, од кога се њена пут раздраживала и које није могло да задовољи њене неумољиве жеље. Чинило јој се да је девојчица, девица под белим велом, смирена усред тишине и сенке. Свиђала јој се пространа и помало хладна соба с високом таваницом, тамним угловима и манастирским мирисом. Чак је заволела високу црну зидину која се дизала испред прозора. Током целог лета, сваке вечери, она је по читаве сате посматрала сиво камење зида и узане траке звезданог неба, које су скројили оцаи и кровови. На Лорана је мислила само онда када би је из сна тргла мора; тада би седела на свом кревету, уздрхтала, широко отворених

очију, скупљена у својој кошуљи, говорећи себи да неће трпети ове изненадне нападе страха кад поред ње једном буде лежао човек. На свог љубавника је помишљала као на пса који би је чувао и бранио; свежа јој и смирена кожа ниједном није уздрхтала од жеље.

Преко дана, у дућану, занимао ју је околни свет; бежала је од саме себе, није више живела у потмулом револту испуњена мислима мржње и освете. Досадило јој је сањарење. Осећала је потребу да се креће и да гледа. Од јутра до вечери посматрала је људе који су пролазили кроз пролаз; галама и промет су је забављали. Постала је радознала и причљива, постала је, једном речју, жена, јер дотад је радила и мислила као мушкарац.

Посматрајући свет, приметила је једног младог човека, неког студента, који је становао у суседном пансиону и неколико пута дневно пролазио испред дућана. Тај младић је био бледи лепотан, с дугачком песничком косом и официрским брковима. Тереза је налазила да је отмен. Била је у њега заљубљена целе недеље, као гимназијалка. Читала је романе, упоређивала је младића с Лораном, и нашла је да је овај други веома дебео и веома тежак. Читање јој је отворило романтичне видике, које дотад није познавала; дотад је волела само крвљу и нервима – а сада је почела да воли главом. Онда, једног дана, студент је нестао; преселио се сигурно. Тереза га је заборавила за неколико сати.

Уписала се у једну читаоницу и одушевљавала се свим јунацима из прича о којима је читала. Ова изненадна љубав за читање имала је велики утицај на њен темперамент. Постала је раздражљиво осетљива и смејала се или плакала без разлога. Равнотежа која је могла да ухвати корена у њој била је поремећена. Пала је у неку врсту неодређеног сањарења. Помисао на Камија понекад би је потресао, па је о Лорану маштала с новим жудњама пуним ужаса и неповерења. Понекад је стрепила; час је тражила начин на који би се одмах удала за свог љубавника, а час је маштала о томе да се спасе од њега и да га никад више не види. Романи који су јој говорили о моралној чистоти и о части били су као препрека између њених нагона и њене воље. Она је остала неукротива животиња која је хтела

да се бори са Сеном и која се дивље бацила у прељубу, али она је знала шта су доброта и нежност; почела је да разуме млитаво лице и укочено понашање Оливијеове жене, и схватила је да не може да убије мужа и да буде срећна. Више није могла да се снађе и живела је у некаквој окрутној неодређености.

Лоран је, са своје стране, прошао две различите фазе: мирноћу и грозничавост. У почетку је упао у дубок мир, као да се ослободио огромног терета. Понекад је био у недоумици; чинило му се да је сањао рђав сан и питао се да ли је стварно бацио Камија у воду и препознао његов леш на каменом постољу у Моргу. Његово сећање на злочин било је чудновато; никада није веровао да је способан да буде убица. Сва његова опрезност, сав његов кукавичлук је дрхтао. По челу су му избијале грашке леденог зноја при помисли да његов злочин може бити откривен и он гиљотиниран. Тада би на врату осетио хладну оштрицу ножа. Док је делао, ишао је право према циљу, тврдоглаво и заслепљено као животиња. А сада се осврће, али хвата га несвестица од ужаса јер види да је закорачио изнад провалије.

– Сигурно сам био пијан – мислио је. – Та жена ме је опила својим миловањима. Боже мој! Зар сам био толико глуп и луд. Оваквим сам се поступком изложио опасности да дођем под гиљотину... Најзад, све се добро свршило. Кад би се то могло повратити, не бих поново отпочињао.

Лоран се погурио, постао је тримији, кукавичнији и опрезнији но икада. Угојио се и изобличио. Ако би неко посматрао то велико и здепасто тело, које наизглед није имало ни костију ни живаца, никада не би помислио да га оптужи за насиље и свирепост.

Вратио се својим старим навикама. Кроз неколико месеци постао је узоран чиновник; с узорном тачношћу обављао је своју дужност. Вечеравао је у једној крчми у Улици Сен Виктор. Секао је хлеб на мале кришке, полако је жвакао и одуговлачио свој оброк што је дуже могао. Затим би се извалио, наслонио на зид и пушио лулу. Човек би рекао да је то неки доброћудни чичица. Преко дана није мислио ни на шта; ноћу је спавао чврсто, без снова. С руменим и угојеним

лицем, пуним стомаком и празним мозгом, био је срећан.

Као да му је пут замрла, о Терези никада није сањао. Понекад је помишљао на њу, као што човек помишља на жену с којом ће касније, у неодређеној будућности, да се венча. Стрпљиво је чекао дан венчања, заборављајући на жену, а мислећи само о новом положају у који ће упасти. Напустио би канцеларију, сликао би из забаве, и шетао би се. Ове су га наде сваке вечери доводиле у дућан у пролазу, упркос дубокој одвратности коју је осећао улазећи тамо.

Једне недеље, не знајући шта да ради од досаде, отишао је свом старом пријатељу из колеца, младом сликару, с којим је дуго становао. Уметник је радио једну слику коју је намеравао да пошаље у Салон, а која је представљала неку баханткињу изваљену на комаду тканине. У дну атељеа лежао је модел: једна жена главе забачене уназад, извијеног тела и широких кукова. С времена на време та жена се осмехивала истичући груди и истезала се пружајући руке да би се одморила. Лоран, који је седео преко пута ње, гледао ју је пушећи и разговарајући са својим пријатељем. Пред тим приказом крв му је узаврела и живци су му се надражили. Остао је ту до вечери и одвео је ту жену у свој стан. Скоро годину дана она му је била љубавница. Јадна девојка га је заволела, налазећи да је леп. Ујутру је одлазила, преко целог дана позирала, и редовно се враћала у исти час; хранила се, облачила и издржавала новцем који је сама зарађивала, не узевши ниједан су од Лорана, коме је било потпуно свеједно одакле она долази и шта ради. Та жена је уравнотежила његов живот. Он ју је прихватио као корисну и потребну ствар којом своје тело одржава у миру и здрављу; никада није сазнао да ли ју је волео и никада му није пало на памет да је изневерио Терезу. Угојио се и био срећан. То је било све.

Међутим, Тереза је скинула црнину. Млада жена је облачила светле хаљине, тако да је Лоран једне вечери нашао да се она подмладила и пролепшала. Али је ипак стално осећао неку нелагодност поред ње. Већ неко време му је она изгледала грозничава, пуна чудних промена; смејала се и жалостила без разлога. Плашила га је неодлучност коју је код ње примећивао, јер је

делимично погађао њене унутрашње борбе и слутње. Почео је да се колеба, ужасно се плашећи да не поремети свој мир. Живео је спокојно, мудро задовољавајући своје нагоне, па му се чинило да ће угрозити равнотежу свог живота ако се веже за једну нервозну жену од чије је страсти једном већ полудео. Уосталом, он о овим стварима није размишљао; инстинктивно је осећао страхоте које ће овладати њим када узме Терезу.

Први ударац који је примио, а који га је узнемирио у његовом спокојству, била је мисао да најзад мора да се позабави и својом женидбом. Прошло је скоро петнаест месеци од Камијеве смрти. Једног тренутка Лоран је помислио да се уопште не жени, да остави Терезу на цедилу и да живи с овом женом, сликарским моделом, јер му је њена јефтина љубав била сасвим пријатна. Затим је у себи говорио да није могао човека да удави низашта. Сећајући се злочина, страшних напора које је уложио да би он сам имао ту жену која му је сада реметила спокојство, осетио је да би злочин био и некористан и свиреп ако се сада не би с њом венчао. Бацио је човека у воду да би отео његову удовицу, чекао је петнаест месеци и, најзад, да се реши да живи с неком девојком која своје тело вуче по свим атељеима – то му је изгледало смешно, па се и насмејао томе. Уосталом, није ли се он везао уз Терезу везом крви и страха? Чуо је њен нејасни крик, осећао да се она прибија уз њега; он јој је припадао. Бојао се своје саучеснице; можда би се она и наљутила уколико се не би с њом венчао и, због освете и љубоморе, све пријавила суду. Те су му се мисли врзмале по глави, и поново га је хватала грозница.

У међувремену га је његова метреса, сликарски модел, нагло оставила. Једне недеље се она девојка није вратила; ван сумње је нашла топлије и удобније склониште. Лоран је био мало ожалашћен. Навикао је да ноћу поред њега лежи жена, па је осетио празнину у животу. После осам дана живци су му се узбунили. Поново је читаве вечери проводио у дућану у пролазу, посматрајући Терезу очима у којима су сјала жива светла. Млада жена, сва уздрхтала од силног читања, малаксавала је и подавала се његовим погледима.

И тако су се обоје вратили страсти и чежњи после једне дуге

године мучног и равнодушног чекања. Једне вечери, затварајући дућан, Лоран је за тренутак задржао Терезу у пролазу.

– Хоћеш ли да вечерас дођем код тебе? – упита је ватрено.

Млада жена се уплашено тргла.

– Не, не, чекајмо... – рече она – будимо опрезни.

– Чекам већ доста дуго – одговори Лоран. – Досадило ми је овако, желим те.

Тереза га је погледала као луда. Руке и лице су му горели као у ватри. Изгледало је да она оклева, али му нагло одврати:

– Венчајмо се и бићу твоја.

XVII

Лоран је напустио пролаз раздраженог духа и неспокојног тела. Терезин топао дах и њен пристанак повратили су му некадашњу похотљивост. Пошао је обалом и ходао са шеширом у руци да би више ваздуха осетио на лицу.

Када је стигао до Улице Сен Виктор, до врата свог пансиона, уплашио се да се попне горе и да буде сам. Обузео га је необјашњив, непредвиђен, дечји страх да ће у својој соби у поткровљу наћи скривеног човека. Никада није био кукавица. Није чак ни покушавао хладно да размисли о чудној јези која га је обузимала; ушао је у једну крчму и тамо за једним столом остао читав сат, до поноћи, непомичан и ћутљив, механички испијајући велике чаше вина. Мислио је на Терезу, љутио се на младу жену што није хтела те вечери да га прими у своју собу, и мислио је како се поред ње не би плашио.

Затворили су радњу и избацили га напоље. Вратио се да затражи шибице. Канцеларије пансиона налазиле су се на првом спрату. Лоран је морао да прође дугим ходником и да се попне неколико степеница пре него што је могао да узме своју свећу. Ужасавао га је тај ходник и то страховито тамно степениште. Обично је безбрижно пролазио кроз ту помрчину. Те вечери се није усуђивао ни да звони; чинило му се да у удубљењу код улаза у ходник стоје убице, које ће му нагло скочити за врат када буде пролазио. Најзад је зазвонио, запалио шибицу и одлучио се да ступи у ходник. Шибица се угасила. Застао је, непомичан, без даха, оклевајући и не усуђујући се да побегне, тарући шибице о влажан зид са стрепњом од које су му дрхтале руке. Чинило му се да чује гласове и шум корака пред собом. Шибице су му се ломиле међу прстима. Успео је да запали једну. Сумпор је почео да кључа, дрво се тако полако распаљивало да су се Лоранова страховања удвостручила. У бледој и плавичастој светлости сумпора, у дрхтавој светлости, која је поигравала, чинило му се да примећује нека страшила. Затим се шибица разгорела, и

светлост је постала бела и јасна. Умирен, Лоран је опрезно пошао напред, плашећи се да му се светло не угаси. Када је требало да пређе поред подрума, ослонио се на супротан зид; тамо је титрало мноштво сенки којих се уплашио. Брзо је претрчао неколико степеница које су га делиле од канцеларије пансиона и, када је узео свећу, осетио је да је спасен. На следеће спратове по се мирније, али је дизао свећу и осветљавао све углове крај којих је морао да прође. Велике, чудновате сенке, које као да долазе и одлазе кад се човек налази на степеницама са светиљком, испуњавале су га језом.

Када се попео горе, отворио је врата своје собе и брзо их затворио. Прва му је брига била да погледа под кревет и да пажљиво прегледа собу из страха да се није ко унутра сакрио. Затворио је прозор на крову, мислећи да би туда неко могао лако да сиђе. Пошто је предузео све те мере, осетио се смиреним и свукао се чудећи се свом страху. Насмејао се оваквим дечјим поступцима. Никада није био плашљив и није могао себи да објасни овај напад страха.

Легао је. Осетивши топлоту покривача, поново је помислио на Терезу, коју је због страха заборавио. Узалуд је затварао очи тражећи сан, али мисли су му грозничаво радиле, наметале се, везивале једне за друге, предочавајући му предности које ће добити женидбом. На махове се окретао говорећи: „Не мислимо више, спавајмо; сутра треба да устанем у осам сати да бих отишао у канцеларију.“ Напрезао се да заспи. Али мисли су се, једна по једна, поново враћале. Њихово потмуло деловање поново је почињало; ускоро се нашао у некој врсти будног сна, који је у дну његовог мозга излагао потребу за женидбом, излагао доказе за Терезу и против ње, доказе које су наизменично наводили и његови нагони и његова обазривост.

Видевши да не може да заспи и да га је потпуно обузела несаница, окренуо се на леђа, широм је отворио очи и пустио да му мозак преплаве мисли о младој жени. Његова равнотежа била је поремећена; поново га је обузела некадашња грозница. Паде му на памет да устане и врати се у пролаз Пон Неф. Позвао би да му отворе решетку, закуцао би на врата од степеништа, и Тереза би га примила. На ту мисао крв му је јурнула у главу.

Његово сањарење било је необично јасно. Видео је себе на улици, брзо је пролазио поред кућа говорећи у себи: „Проћи ћу овим булеваром, прећи ћу преко ове раскрснице да бих брже стигао.“ Затим је решетка пролаза зашкрипала и он је пролазио узаним, тамним и пустим ходником, веселећи се што може да се попне код Терезе а да га не опази продавачица лажног накита. Затим је замишљао да се налази у ходнику, на малом степеништу, којим је тако често ишао. Ту је осетио некадашње застрашујуће узбуђење, присећајући се пријатних страховања, јетког сладострашћа прељубе. Његова су се сећања претварала у стварност која му је обузела сва чула: осећао је непријатан задах ходника, додиривао је лепљиве зидове, видео је прљаву сенку како се вуче за њим. Пењао се степеницу по степеницу, дахтао је, напињао слух и у бојажљивом приближавању жуђеној жени већ заборављао своје жеље. Најзад је закуцао на врата. Она су се отворила: Тереза га је чекала у доњем рубљу, сва бела.

Мисли су му се развијале пред њим као стварни призори. Упирући поглед у таму, он их је видео. Када је на циљу свога пута кроз улице, пошто је ступио у пролаз и претрчао степенице, поверовао да се појавила Тереза, врела и бледа, нагло је скочио с кревета шапућући: „Морам тамо да идем, она ме чека.“ Услед наглог покрета, привиђења су се растурила: осетио је хладноћу пода и уплашио се. За тренутак је остао непокретан, ослушкивао је, босих ногу. Изгледало му је да у ходнику чује ларму. Када би пошао код Терезе, поново би морао да прође доле поред врата подрума; при тој помисли протрчаше му дуж леђа хладни жмарци. Поново га је обузео глупав, али неподношљив ужас. Неповерљиво се обазрео по собици и видео како се повлаче беличасти праменови светлости. Онда се обазриво, са страшљивом журбом поново попео у кревет, склупчао се, као да се крије од неког оружја, од ножа који му прети.

Крв му се сјурила у врат; врат га је пекао. Додирнуо га је руком и под прстима осетио ожиљак од Камијевог уједа. Био је већ скоро заборавио на тај ујед. Запрепастио се када је рану поново нашао на кожи; чинило му се да му изједа месо. Да је не би више осећао, брзо

је повукао руку, али стално је осећао да га она прождире, да му глође врат. Тада је хтео да је полако почеше врхом нокта; страшна врућина се удвостручила. Да не би здерао кожу, стиснуо је обе руке међу скупљена колена. Утрнуо, раздражен, цвокотао је зубима од страха, и остао ту, осећајући да му нешто нагриза врат.

Сада су му се мисли с ужасавајућом истрајношћу везале за Камија. Све до сада утопљеник није узнемиравао Лоранов ноћни мир. И ето, помисао на Терезу довела му је авет њеног мужа. Убица се више није усуђивао да отвори очи; плашио се да ће у углу собе угледати своју жртву. На тренутак му се учинило да нешто чудно потреса његов кревет. Пало му је на памет да се Камиј сакрио под креветом, да га он то сада тресе да би га оборио и угризао. Унезверен, накомстрешене косе, грчевито се ухватио за душек верујући да се кревет све јаче и јаче тресе.

Затим се уверио да се кревет не миче. У њему се нешто покренуло. Сео је на лежај и запалио свећу називајући себе будалом. Да би утишао грозницу, испио је велику чашу воде.

– Погрешио сам што сам пио – мислио је. – Не знам шта је то са мном ноћас. То је глупо. Бићу сав измучен у канцеларији. Требало је да заспим одмах, чим сам легао, и да не мислим на толике ствари: због тога ме је и обузела несаница... Спавајмо.

Поново је угасио светло. Забио је главу у нешто расхлађен јастук, одлучан да више не мисли и да се не плаши. Од умора су му попуштали живци.

Није заспао својим уобичајеним, тврдим и тешким сном; полагано је тонуо у некакав дремеж; сав је утрнуо као утонуо у благу и пријатну отупелост. Кроз дремеж је осећао своје тело; у умртвљеном телу разум је остао будан. Гонио је мисли које су долазиле, бранио се од несанице. Затим, када се исцрпео, када му је нестало снаге и измакла воља, мисли су се полако, једна по једна, враћале и завладале његовим скрханим бићем. Сањарење је поново отпочело. Опет је прешао пут који га је делио од Терезе: сишао је доле, протрчао поред подрума и нашао се напољу; прошао је свим оним улицама којима је већ пролазио када је сањао отворених очију; ушао је у пролаз Пон

Неф, попео се уз мало степениште и закуцао на врата. Али уместо Терезе, уместо младе жене у доњем рубљу с обнаженим вратом, отворио му је Камиј, онај Камуј кога је видео у Моргу, позеленео и ужасно унакажен. Леш му је, уз одвратан осмејак пружао руке, показујући крајичак црнкастог језика међу белим зубима.

Лоран крикну, трже се у сну и пробуди се. Леден зној га је облио. Навукао је покривач преко очију, грдећи и љутећи се на себе. Хтео је поново да заспи.

Као и први пут, успављивао се полагано. Обузимао га је онај исти умор и чим му је у млитавом полусну воља опет измакла, поново је пошао на пут; вратио се тамо куда га је водила мисао која му се увртела у главу, журио је Терези и опет му је утопљеник отворио врата.

Престрављен, несрећник је сео у кревету. Више од свега на свету желео је да отера тај неумољиви сан. Жудео је за сном, тешким као олово, који би разбио његове мисли. Док је био будан, имао је доста снаге да заплаши авет своје жртве, али чим престане да буде господар свога духа, дух га је путем уживања одводио до ужаса.

Опет је покушавао да заспи. И онда су уследили, непрекидно, једни за другима, снови пуни разблудних уживања и нагла језовита буђења. С дивљом упорношћу ишао је код Терезе, и стално је налетао на Камијево тело. Више него десет пута је понављао пут, излазио је распаљеног тела, пролазио истим путевима, преживљавао иста осећања, стално је са савршеном тачношћу чинио исто и више него десет пута је спазио утопљеника који га дочекује у наручје кад он пружа руке да обгрли љубавницу. Тај сабласни завршетак, који га је сваки пут будио задиханог и омамљеног од страха, није заплашио пожуду у њему. Чим је заспао, после неколико минута, од жеље је заборавио одвратну лешину која га је очекивала, и поново је јурио за топлим и меким женским телом. Лоран је провео тако читав сат у том бунилу, у том ружном сну који се без престанка понављао, који је увек унапред знао и који га је при сваком новом буђењу испуњавао већим ужасом.

Последњи удар био је тако жесток и болан да је одлучио да устане

и напусти даљу борбу. Свитало је; сиво и суморно светло продирало је кроз прозорче, које је на небу исецало квадрат беличаст попут пепела.

Лоран се, веома раздражен, полако обукао. Био је огорчен што није спавао, огорчен што је допустио да га обузме страх, који је сада називао детињастим. Облачећи панталоне, теглио се, трљао удове и гладио рукама измучено и грозничаво лице. Стално је понављао:

– Није требало да мислим на то. Спавао бих, и сада бих био свеж и чио... Ах, само да је Тереза синоћ хтела, само да је Тереза легла са мном.

Помисао да је Тереза могла да спречи његов страх донекле га је умирила. У души се плашио да ће и наредне ноћи проводити слично овој, коју је управо проживео.

Испљускао је водом лице и немарно се очешљао. То му је освежило главу и растерало и последњу бојазан. Размишљао је слободно; једино је у свим удовима осећао страشان умор.

– Ипак ја нисам страшљивац – мислио је већ скоро обучен – баш ме брига за Камија... Глупо је веровати да се тај јадник налази испод мог кревета. Но сада ћу, вероватно, тако мислити сваке ноћи... Безусловно је потребно да се што пре оженим. Кад ме Тереза узме у наручје, нећу се ни сетити Камија. Љубиће мој врат и ја нећу више осећати ужасни бол који ме је мучио... Погледајмо, дакле, тај ујед.

Пришао је огледалу, испружио врат и посматрао га. Ожиљак је био бледоружичаст. Познавши отисак зуба своје жртве, Лоран се тргао, крв му је појурила у главу, а обузело га је чудно расположење. Од навале крви бразготина се заруменела, постала је жива и крвава, растворила се, сва румена, на угојеном и белом врату. Истовремено је Лоран осетио оштре убоде, као да су му у рану забили игле. Брзо је подигао оковратник кошуље.

– До ђавола! – рече. – Све ће то Тереза излечити... Биће довољно неколико пољубаца... Баш сам глуп кад и на то мислим!

Ставио је шешир на главу и сишао доле. Било му је потребно да се надише свежег ваздуха и да се прошета. Пролазећи поред врата подрума, насмејао се; па ипак је проверио сигурност браве која је

затварала ова врата. Напољу је слободно корачао пустим плочницима на свежем јутарњем ваздуху. Било је око пет сати.

Лоран је провео тежак дан. Морао је да се брани од досадног сна који га је поподне обузимао у канцеларији. Тешка глава, која га је болела, падала му је и против његове воље; када би зачуо кораке некога од својих претпостављених, нагло би је подизао. Та борба и ти потреси дотукли су његове удове, изазивајући у њему неподношљиво неспокојство.

Увече је, упркос умору, зажелео да види Терезу. Нашао ју је грозничаву, сломљену и уморну, какав је и сам био.

– Наша јадна Тереза имала је рђаву ноћ – рекла му је госпођа Ракен када је сео. – Изгледа да ју је притискивала нека мора, нека страшна несаница. Неколико пута сам је чула да виче. Јутрос је била сва болесна.

Док је тетка говорила, Тереза је упорно посматрала Лорана. Они су, без сумње, погађали своја заједничка страховања, јер је преко њихових лица прелетео исти нервозни трзај. Остали су тако, једно поред другог, до десет сати, разговарајући о обичним стварима, разумевајући се и узајамно се заклињући погледима да ће пожурити да се удруже против утопљеника.

XVIII

Камијева сабласт посетила је и Терезу те грозничаве ноћи.

Потресао ју је Лоранов неочекивани жарки предлог, којим је тражио састанак, после више од годину дана равнодушности. Тело је почело да јој гори када је, лежећи сама, размишљала да ће убрзо морати да се оствари брак. Ту је, у потресима несанице, спазила како се диже утопљеник; као и Лоран, и она се колебала између жеље и ужаса; као и он, веровала је да више неће страховати, да неће проживљавати такве муке чим буде загрлила љубавника.

Истовремено је и код ове жене и код овог човека настала некаква живчана напетост која их је, заплашене и скршене, враћала њиховој страшној љубави. Међу њима се развило сродство крви и уживања. Дрхтали су истим дрхтајима; њихова срца, некако збратимљена у болу, стезала су се од истог ужаса. Од тог трена они су имали једно тело и једну душу за уживање и за патњу. Таква заједница, такво узајамно продирање психолошка је и физиолошка појава, која се често јавља код бића везаних једно уз друго великим нервним кризама.

Више од годину дана Тереза и Лоран су лако подносили окове којима су оковали своје удове и који су их спајали; у изнемоглости, насталој после оштрог нервног напада због убиства, у одвратностима и потребама за миром и забавом, ово двоје осуђеника могли су да верују да су слободни, да их више не везује гвоздена веза. Олабављени окови вукли су се по земљи; они су се одмарали, били су изненађени некаквом срећном обамрлошћу, тражили су да воле на другој страни, да живе у мудрој равнотежи. Али од онога дана када су, гоњени догађајима, поново изменили жарке речи, ланац се нагло затегао и они су доживели такав удар да су осетили како су заувек везани једно за друго.

Већ од сутрадан Тереза се дала на посао и потајно је радила на припремању брака с Лораном. Био је то задатак тежак и пун опасности. Љубавници су се плашили да не направе неку

неопрезност, да не пробуде сумње и да пренагљено не покажу корист, који су имали од Камијеве смрти. Пошто су схватили да о браку не могу да говоре, сковали су врло mudar план да пусте да им сама госпођа Ракен и гости који долазе четвртком понуде оно што сами нису имали храбрости да траже. Требало је само тим добрим људима усадити замисао да Тереза треба поново да се уда; али пре свега, да они мисле како је та замисао њихова и да су управо они њени зачетници.

Комедија је захтевала дугу и обазриву игру. Тереза и Лоран су изабрали улоге које су им одговарале; напредовали су с крајњом опрезношћу, водећи рачуна о најмањем покрету, о свакој речи. Горели су од нестрпљења, које им је напињало и кидало живце. Живели су у сталној раздражености; била им је потребна сва њихова подлост да би изгледали насмејани и мирни.

Журили су да то што пре сврше, јер нису више могли да поднесу раздвојеност и самоћу. Сваке ноћи их је посећивао утопљеник, а несаница их је бацала на постељу од распаљеног угља и окретала их ужареним клештима. Стање нервне раздражености, у коме су живели сваке вечери, још више им је загревало крв, а пред очи им стављало одвратне приказе. Чим би пао сутон, Тереза више није имала храбрости да иде у своју собу; осећала је огроман страх када је требало да се до јутра затвори у ту велику собу осветљену чудним светлима, у којој су мирила привиђења чим би се светло угасило. Најзад је остављала упаљену свећу како би очи држала стално широм отворене јер није више желела да спава. А када би од умора спустила капке, видела је у мраку Камија и поново нагло отварала очи. Ујутро се вукла изнемогла од неспавања, и једино је преко дана спавала неколико сати. Што се тиче Лорана, он је од оне вечери постао прави плашљивац и бојао се да прође поред подрумских врата. Пре тога је живео самопоуздано као животиња; сада се на најмањи шум тресао и бледео као дечак. Језа страха оштро му је потресла удове, и није га више остављала. Ноћу је трпео више од Терезе; страх је дубоко нагризао то велико, трмо и млитаво тело. Са животињским страхом је гледао како се свршава дан. Неколико пута му се десило да није

хтео да се врати кући и да је целу ноћ шетао кроз пусте улице. Једном је до јутра остао под неким мостом, јер је пљуштала киша; скупљен, смрзнут, не усуђујући се да устане и да се попне горе на обалу, скоро шест сати је посматрао како мутна вода тече кроз беличасти сутон. У тренуцима ужаса бацао се на влажну земљу; чинило му се да под луком моста пролазе дуги редови утопљеника који се спуштају низ реку. Када би га умор натерао, враћао се кући, закључавао се два пута и до свитања се борио са страшним нападима грознице. Иста мора се упорно враћала: чинило му се да из врелих и страсних Терезиних загрљаја пада у хладно и слузаво Камијево наручје. Најпре би сањао да га љубавница гуши у топлом загрљају, а одмах затим да га утопљеник притиска на своје натруле груди у леденом загрљају. Од тих јаких осећања уживања и одвратности, услед узастопних додира тела запаљеног од љубави и хладног тела размекшаног у муљу, он је дахтао, дрхтао и крклао од ужаса.

Са сваким даном се страх љубавника повећавао, њихове сабласти су их свакодневно сатирале и терале у још јаче лудило. Рачунали су да ће само пољупцима моћи да убију несаницу. Из обазривости се нису усуђивали да заказују састанке, чекали су дан венчања као дан спасења после кога ће доћи срећна ноћ.

Желели су ту заједницу колико и миран сан. У часовима равнодушности су оклевали, заборављали себичне и страшне разлоге којима су били обухваћени пре него што су се одлучили на злочин. Поново су горели од грознице и поново су у дну својих страсти и својих себичности налазили првобитне разлоге, због којих су се одлучили да убију Камија, да би затим уживали у радостима које им, према томе, обезбеђује законско венчање. Уосталом, из тупог очајања они су прихватили крајњу одлуку да се јавно сједине. У себи су се плашили. Њихове жеље су дрхтале. Нагињали су се једно другом, као над провалију чија их страхота привлачи; ћутке су се једно уз друго привијали, згрчени, неми, док су им од вртоглавице пламене пожуде клецале ноге, па им се чинило да се стропоштавају. Али у тренутку сусрета са стварношћу, од њихових пожудних очекивања и од бојажљивих жеља, осећали су заповедничку потребу

да зажмуре, да маштају о будућим љубавним блаженствима и мирним уживањима. Што су више дрхтали једно пред другим, што су више предосећали страх од бездана у који ће се бацити, тим више су себи обећавали срећу и излагали пред собом непобитне чињенице које су их судбински терале у брак.

Тереза је желела да се уда једино зато што се плашила и зато што јој је тело тражило Лоранова дивља миловања. Тереза је била жртва нервних потреса, од којих је скоро полудела. Истину говорећи, није она много размишљала, већ се бацила у страст с духом поремећеним од прочитаних романа и телом раздраженим од ужасне несанице, због које је бдила већ неколико седмица.

Лоранов је темперамент био, упркос страховањима и жељама, мирнији, па је промишљеније доносио своје одлуке. Да би себи тачно доказао да му је тај брак потребан и да ће најзад бити потпуно срећан, да би растурио тамна страховања која су га обузимала, он је понављао све своје некадашње прорачуне. Његов отац, сељак из Жефоса, није намеравао скоро да умре, и он је у себи говорио да ће још дуго морати да чека на наследство; чак је страховао да му то наследство не измакне и не оде у цеп неког рођака, снажног сељачине који је, на велико задовољство старог Лорана, обрађивао земљу. Он би остао заувек сиромашан, живео би у поткровљу без жене, рђаво спавао и још горе се хранио. Уосталом, није имао намеру да ради целог свог живота. У канцеларији је почињало да му бива досадно; лак посао, који му је био поверен, постао му је тежак услед његове лењости. Резултат оваквих размишљања увек је био: највећа срећа је ништа не радити. Тада би се присећао да је Камија удавио зато да би се оженио Терезом, да убудуће ништа не би радио. Свакако, жеља да сâм поседује љубавницу умногоне је његову мисао навела на злочин, али је он можда извршио убиство још више у нади да ће сести на Камијево место, да ће се о њему исто тако бринути, да ће стално уживати у блаженству; да га је на злочин навела само страст, не би он показивао толико кукавичлука и толико опрезности. У ствари, он је убиством хтео себи да обезбеди миран и удобан живот и трајно задовољење својих прохтева. Све те мисли су му се, свесно

или несвесно, поново враћале. Да би охрабрио себе, понављао је да је дошло време да извуче очекивану корист од Камијеве смрти. Себи је предочавао предност и срећу свог будућег живота: напустиће канцеларију и живеће у угодном нераду; јешће, пиће и спаваће до миле воље; имаће стално на дохват руке ватрену жену која ће поново успоставити равнотежу његове крви и његових живаца; ускоро ће наследити четрдесет и неколико хиљада франака госпође Ракен, пошто јадна старица из дана у дан помало умире; најзад, створиће себи живот срећне животиње, заборавиће на све. Од онога сата када су он и Тереза решили да се венчају, Лоран је ово стално понављао. Тражио је још друге предности и веселио се када је поверовао да је у својој саможивости нашао неки нови доказ, који би га обавезивао да се венча с утопљениковом удовицом. Али узалуд се надао, узалуд је маштао о богатој будућности пуној нерада и уживања; стално је осећао некакву ледену језу, а на тренутке и да му нека стрепња гуши радост у грлу.

XIX

Ипак, Терезин и Лоранов потајни рад дао је неких резултата. Тереза је узела суморан и очајан изглед, што је већ после неколико дана узнемирило госпођу Ракен. Стара трговкиња је желела да зна шта то тако жалости њену братаницу. Тада је млада жена изванредно спретно играла улогу неутешне удовице; говорила је о досади, о изнурености, о нападима живаца, све нејасно и неодређено. Када би тетка навалила с питањима, одговарала би да се осећа добро, да не зна шта је тако мучи, да плаче ни сама не знајући зашто. Стално је јецала, болно се смешила, поражавајуће очајнички ћутала. Госпођа Ракен се озбиљно забринула због ове младе жене повучене у себе, која је изгледала као да лагано умире од непознате болести. Није имала никога на свету до своју братаницу, па је свако вече молила бога да јој сачува то дете да би имао ко да јој склопи очи. Било је и нешто себичности у овој последњој старачкој љубави. Када се сети да би могла да изгуби Терезу и да умре сама у влажном дућану пролаза, осетила би да је уздрмана слаба утеха која ју је још одржавала у животу. Отада није испуштала из вида своју братаницу; са страхом је испитивала жалости младе жене и питала се шта би добро могла да учини да је излечи од тог ћутљивог очајања.

Веровала је да у тако тешким околностима треба да упита за савет свог старог пријатеља Мишоа. Једнога четвртка увече она га је задржала у дућану и поверила му своје бојазни.

– Забога – одговори јој старац с грубом искреношћу, уобичајеном у његовој бившој служби – већ дуже времена примећујем да се Тереза дури и добро знам зашто је тако пожутела и сва жалосна.

– Ви знате због чега? – рече трговкиња. – Говорите брзо. Када бисмо само могли да је излечимо!

– Ох, то је лако! – одговори Мишо смејући се. – Вашој братаници је досадно зато што је увече у соби већ скоро две године сама. Потребан јој је муж; то јој се види из очију.

Груба искреност бившег комесара болно је погодила госпођу

Ракен. Она је мислила да је рана, која у њој стално крвари од ужасне несреће у Сен Уану, исто тако жива и исто тако крвари и у срцу младе удовице. Пошто је њен син мртав, чинило јој се да више не може да постоји муж за њену братаницу. А ето, Мишо с грохотом тврди да је Тереза болесна јер јој је потребан муж.

– Удајте је што пре – рече он одлазећи – ако не желите да вам потпуно увене. То је мој савет, драга госпођо, и верујте ми да је добар.

Госпођа Ракен није могла одједном да се помири с мишљу да је њен син већ заборављен. Стари Мишо није чак ни изговорио Камијево име и шалио се говорећи о тобожњој Терезиној болести. Јадна мајка је схватила да је једино она у дну свога бића сачувала у живом сећању своје драго дете. Плакала је и чинило јој се да Камиј по други пут умире. Затим, пошто се добро исплакала, и када је од жалости посустала, и против своје воље је размишљала о Мишоовим речима, привикавала се на помисао да купи мало среће по цену венчања које је у њеним нежним успоменама поново убијало њеног сина. Осећала се нејаком када се у леденој тишини дућана нашла лицем у лице са суморном и скрханом Терезом. Није она била од оних крутих и хладних духова који с опором радошћу живе у вечитом очајању; имала је она нежности, оданости, искрености, нарав добре, дебеле и срдачне госпође, што ју је нагонило да живи у сталној нежности. Пошто је њена братаница стајала ту и ћутала, бледа и слаба, опстанак јој је постао несносан, а дућан јој је личио на гроб; она је око себе желела топлу срдачност, живот, миловања, пријатности и радости, што би јој помогло да спокојно дочека смрт. Због тих несвесних жеља она је и прихватила предлог да поново уда Терезу; чак је помало и заборавила свога сина. У учмалом животу који је водила, било је то као буђење, као нова воља и ново духовно занимање. Тражила је мужа својој братаници, и то јој је испунило главу. Избор мужа био је велики посао; јадна старица је при том мислила више на себе него ли на Терезу. Хтела је тако да је уда да и она сама буде срећна, јер се прибојавала да нови супруг младе жене не помути последње часове њене старости. Стално ју је плашила

помисао да ће у свој живот увести неког странца; само је та мисао задржавала и спречавала да отворено говори о удаји са својом братаницом.

Док је Тереза с изврсном лицемерношћу, коју јој је дало њено васпитање, играла комедију досаде и изнурености, Лоран је узео улогу осећајног и предусретљивог човека. Указивао је пажњу двома женама, нарочито госпођи Ракен коју је обасипао ситним нежностима. Мало-помало, постао је неопходан у дућану; једино је он уносио мало веселости у дно те рупчаге. Када увече он не би био ту, нерасположена стара трговкиња се окретала као да јој нешто недостаје, и скоро се плашила да се суочи с Терезиним очајањем. Уосталом, Лоран би покоје вече одсуствовао само зато да би се боље утврдио. Излазећи из канцеларије, свакодневно је долазио у дућан, и ту је остајао до затварања пролаза. Он је извршавао поруџбине госпођи Ракен, која се тешко кретала, додавао ситнице које су јој биле потребне. Потом би седео и причао. Говорио је глумачким гласом, умилно и продорно, да би миловао уши и срце добре старице. Али изнад свега је желео да покаже да га као пријатеља, као нежног човека, чија душа пати када други пате, много брине Терезино здравље. Неколико пута је одводио госпођу Ракен у страну и плашио је, приказујући се врло забринутим због промена и слабости које, говорио је, види на лицу младе жене.

– Ускоро ћемо је изгубити – шапутао је дрхтавим гласом. – Не треба да се обмањујемо, она је веома болесна. Ах, јадна наша срећа, мирне и лепе вечери!

Госпођа Ракен га је слушала са стрепњом. Лоран се чак усуђивао да говори и о Камију.

– Видите ли – говорио је још трговкињи – смрт мог јадног пријатеља била је за њу страховити удар. Она умире већ две године, умире од оног кобног дана када је изгубила Камија. Ништа је неће утешити, ништа је неће излечити. Треба да се помиримо.

Те бестидне лажи старици би измамиле топле сузе. Сећање на њеног сина потресало ју је и заслепљивало. Кад год се изговори Камијево име, она би зајецала, клонула и загрлила онога ко спомиње

њено јадно дете. Лоран је приметио утисак немира и разнежености које то име изазива у њој. Ако је хтео, могао је да је расплаче, да је скрши очајањем, од кога је губила јасну слику стварности, и он је користио своју моћ да би њу, смекшалу и попустљиву, имао у својој власти. Сваке вечери, и поред одвратности од које му је утроба подрхтавала, он је заподевао говор о Камијевим ретким врлинама и нежном срцу и души; хвалио је своју жртву с крајњом бестидношћу. У тренуцима када би срео Терезин поглед уперен у њега, задрхтао би, и најзад би и сам поверовао у све те лепе речи које је говорио о утопљенику; тада би заћутао, нагло захваћен дивљом љубомором, уплашен да ће удовица заволети човека кога је он бацио у воду и кога је сада хвалио с привидном убедљивошћу. За све време разговора госпођа Ракен је била у сузама, не видећи ништа око себе. Сва уплакана, она је размишљала о томе како је Лоран умиљато и племенито срце; једино он се сећао њеног сина, једино је он још о њему говорио уздрхталим и ганутим гласом. Брисала је сузе и посматрала младог човека с бесконачном добротоу, волела га је као сопствено дете.

Једног четвртка увече Мишо и Гриве су већ били у трпезарији када је ушао Лоран и приступио Терези, питајући је с нежним неспокојством, како се осећа. Један тренутак је сео поред ње; за присутне је играо улогу срдечног и уплашеног пријатеља. Кад су се млади људи приближили један другом и измењали неколико речи, Мишо, који их је посматрао, сагнуо се и тихо рекао старој трговкињи, показујући на Лорана:

– Видите, такав муж би био потребан вашој братаници. Удесите брзо ту свадбу. Помоћи ћемо вам ако је потребно.

Мишо се обешењачки осмехивао; он је држао да је Терези потребан снажан муж. Госпођу Ракен као да је сунце обасјало; одједном је видела све користи које би лично она добила браком Терезе и Лорана. Тај брак би ојачао везе које су већ спајале њу и њену братаницу с пријатељем њеног сина, с тим човеком племенитог срца, који је увече долазио да их разоноди. Тако не би у кућу увела странца и не би се излагала опасности да буде несрећна; напротив,

дајући потпору Терези, уносила је у своју старост једну радост више, и у том младићу, који јој већ три године указује синовску оданост, нашла би другог сина. Чинило јој се, затим, да ће Тереза бити мање неверна Камијевој успомени ако се уда за Лорана. Вере срца имају чудне нежности. Госпођа Ракен би сигурно плакала када би видела неког непознатог како грли младу удовицу, али се уопште није опирала помисли да се она преда загрљајима старог друга њеног сина. Мислила је, како се то обично каже, да то неће изаћи из породичног круга.

Целе вечери, док су гости играли домине, стара трговкиња је нежно посматрала овај пар, тако да су млади човек и млада жена схватили да је њихова комедија успела и да је расплет близу. Мишо је пре поласка имао кратак и полугласан разговор с госпођом Ракен; затим је извештачено узео Лорана под руку говорећи да ће га отпратити један део пута. Полазећи, Лоран је с Терезом измењао један брз поглед, поглед пун хитних препорука.

Мишо је узео на себе да припреми терен. Он је пронашао да је млади човек веома одан госпођама, али и да га је веома изненадио предлог за брак између њега и Терезе. Лоран је додао тронутим гласом да он удовицу свог јадног пријатеља воли као сестру и да сматра да би његов брак с њом био право скрнављење. Бивши полицијски комесар је наваљивао; пронашао је стотину јаких разлога да би добио сагласност, говорио је чак о оданости, па је отишао дотле да је рекао младом човеку како му дужност налаже да госпођи Ракен врати сина а Терези мужа. Лоран је пуштао да га овај полако убеди; правио се да у узбуђењу попушта, да прихвата мисао о браку као мисао која је дошла с неба, а коју су створили оданост и дужност, као што је то говорио стари Мишо. Када је Мишо извукао формално „да“, напустио је свог друга трљајући руке; веровао је да је постигао велику победу, хвалио је себе што се он први сетио тог брака, који ће вечерима четвртком вратити сву некадашњу веселост.

Док је Мишо тако разговарао с Лораном, полако се шетајући обалом, госпођа Ракен је водила сличан разговор с Терезом. Када је Тереза, бледа, тетурајући се као и обично, хтела да оде на спавање,

стара трговкиња ју је задржала. Испитивала ју је нежним гласом, молила ју је да буде искрена и да призна узроке досаде која је мори. Пошто је добијала нејасне одговоре, госпођа Ракен јој је говорила о јаловости удовичког живота и мало-помало дошла је до отворене понуде новог брака, па је завршила јасним питањем Терези: нема ли она притајену жељу да се поново уда. Тереза је узвикнула и рекла да на то и не помишља, и да ће остати верна Камију. Госпођа Ракен је заплакала. Говорила је против свог срца и дала јој на знање да не може вечно очајавати, и као одговор на узвик младе жене да јој нико неће надокнадити Камија госпођа Ракен је одједном изговорила Лораново име. Бујицом речи почела је да прича о прикладности и предностима таквог брака; испразнила је своју душу, гласно поновила оно о чему је целе вечери размишљала. С наивном себичношћу сликала је слику о својој последњој срећи између своја два драга детета. Тереза је слушала оборене главе, покорно и послушно, спремна да задовољи и најмање њене жеље.

– Ја Лорана волим као брата – рекла је болно, када је њена тетка ућутала. – Пошто ви то желите, покушаћу да га волим као мужа. Желим да вас усрећим... Веровала сам да ћете ме пустити да га на миру ожалим, али ја ћу осушити своје сузе пошто је ваша срећа у питању.

Загрлила је стару госпођу, која је застала изненађена и згранута што је она прва заборавила свог сина. Чим је легла у кревет, госпођа Ракен је горко зајецала, оптужујући себе што је била мање постојана од Терезе и што је из себичности желела брак на који је млада удовица пристала уз самоодрицање.

Сутрадан ујутру Мишо и његова стара пријатељица имали су кратак разговор у пролазу, пред вратима дућана. Међусобно су се обавестили о исходу предузетих корака и решили да ствари сврше без оклевања и да натерају младе људе да се вере још исте вечери.

Увече у пет сати, када је дошао Лоран, Мишо је већ био у дућану. Чим је млади човек сео, бивши полицијски комесар му је шапнуо на уво:

– Она пристаје.

Тереза је чула ову грубу реч, па је побледела и бестидно упрла поглед у Лорана. Љубавници су се гледали неколико тренутака, као да се саветују. Обоје су схватили да треба да прихвате положај без оклевања и да све обаве одједном. Лоран је устао и узео за руку госпођу Ракен, која је свим силама задржавала сузе.

– Драга мама – рече он осмехујући се – синоћ сам разговарао о вашој срећи с господином Мишоом. Ваша деца желе да вас учине срећном.

Јадна старица је пустила да јој теку сузе када је чула да је зову „драга мама“. Хитро је ухватила Терезину руку и ставила је у Лоранову, не могавши да проговори ни речи.

Осетивши додир коже, љубавници задрхташе. Застали су стиснутих и ужарених прстију, у нервозном грчу. Лоран је неодлучно наставио:

– Тереза, желите ли да вашој тетки учинимо живот веселим и пријатним?

– Да – одговорила је тихо млада жена – то ће бити наша дужност.

Тада се Лоран окренуо госпођи Ракен и, сав пребледео, додао је:

– Када је Камиј пао у воду, довикнуо ми је: „Спаси ми жену, ја ти је поверавам.“ Узимајући Терезу, верујем да испуњавам његову последњу жељу.

Чувши те речи, Тереза је пустила његову руку. Као да је добила ударац у прса! Сломила ју је бестидност њеног љубавника. Погледала га је запањено док је госпођа Ракен, гушећи се од јецања, мрмљала:

– Да, да, пријатељу мој, узмите је, усрећите је; у дну свог гроба, мој ће вам син бити захвалан.

Лоран је осетио да малаксава и наслонио се на наслон једне столице. Мишо, такође до срца ганут, гурнуо га је према Терези говорећи:

– Загрлите се, ово је ваша веридба.

Прислањајући усне на Терезине образе, Лоран је осећао чудну нелагодност, а ова се нагло тргла, као да су је два пољупца њеног љубавника опекла. То су биле прве нежности које јој је овај човек указивао пред сведоцима; сва јој се крв попела у образе, осетила је да

црвени и да гори, она, која није знала за стид, која никада није поцрвенела у својој срамотној љубави.

После овог потреса, убице су одахнуле. Њихово венчање било је одлучено; дошли су најзад до циља коме су тако дуго тежили. Све је било исте вечери одлучено. Следећег четвртка о венчању су били обавештени Гриве, Оливије и његова жена. Мишо је био очаран саопштавајући ову новост; трљао је руке и понављао:

– Ја сам то смислио, ја сам их венчао... Бићете леп пар.

Сизан је ћутке загрлила Терезу. Ова јадна особа, сва укочена и бела, пријатељски се везала за суморну и хладну младу удовицу. Волела ју је као што деца воле, са страхопоштовањем. Оливије је честитао тетки и њеној братаници, Гриве је избацио неколико масних вицева, који нису имали никаквог успеха. Све у свему, друштво је било одушевљено и усхићено, те су говорили да је све испало најбоље могуће; истину говорећи, то друштво се већ видело на свадби.

Тереза и Лоран су се понашали достојанствено и вешто. Сасвим једноставно су показивали нежно и предусретљиво пријатељство. Изгледали су као да приносе највишу жртву. Није било ничега на њиховим ликовима по чему би могло да се посумња у страховања и чежње које су их растрзале. Госпођа Ракен их је посматрала бледа осмејка, са слабом али захвалном благонаклоношћу.

Требало је извршити неке формалности. Требало је да Лоран пише свом оцу и да затражи његов пристанак. Стари сељак из Жефоса, који је скоро заборавио да има сина у Паризу, одговорио му је у четири реда да може да се ожени или обеси, ако то жели, стављајући му до знања да је одлучио да му никада не да ни суа, и пошто је он сам свој господар, дозвољавао му је да почини све лудости овога света. Тако удешено одобрење необично је узнемирило Лорана.

Када је госпођа Ракен прочитала писмо тако опаког оца, у наступу доброте направила је глупост. Преписала је братаници четрдесет и неколико хиљада франака. За љубав младенаца лишила се свега што је имала; уздала се у њихово добро срце и желела је да уз њих задржи

сву своју срећу. Лоран није донео ништа у заједницу; ставио је до знања да неће заувек остати чиновник и да ће се, вероватно, бацити на сликарство. Уосталом, будућност мале породице била је осигурана; ако се ренти од четрдесет и неколико хиљада франака додају приходи трговине, три особе ће живети лагодно. То им је било сасвим довољно да буду срећни.

Припреме за венчање биле су убрзане. Формалности су скраћене што је више било могуће. Изгледало је да се сви журе да Лорана угурају у Терезину собу. Најзад је дошао жељени дан.

XX

С дубоком радошћу пробудили су се ујутру и Лоран и Тереза, свако у својој соби; обоје су себи говорили да се свршила последња ноћ њиховог страха. Више неће спавати сами, узајамно ће се бранити од утопљеника.

Тереза је гледала око себе, са чудним осмејком одмеравала је очима своју велику постељу. Устала је, затим се полако обукла, чекајући Сизан која је требало да дође да јој помогне у облачењу венчанице.

Лоран је седео у својој постељи. Тако је остао неколико минута, опраштајући се са својим поткровљем, које му је изгледало гадно. Најзад ће напустити ту штенару и имаће жену. Био је децембар. Он је дрхтао. Скочио је на хладан под говорећи у себи да ће му вечерас бити топло.

Знајући да је у новчаној неприлици, госпођа Ракен му је осам дана раније гурнула у руку новчаник с пет стотина франака, целу своју уштеђевину. Млади човек је то смело прихватио и купио себи ново одело. Новац старе трговкиње му је, између осталог, омогућио да Терези купи уобичајене поклоне.

Преко двеју столица лежале су црне панталоне, капут и бели прслук, кошуља и кравата од финог платна. Лоран се опрао сапуном, намирисао тело колоњском водом, а затим је полако приступио облачењу. Желео је да буде леп. Али када је стављао оковратник, висок и крут оковратник, осетио је на врату оштар бол; дугме оковратника му је измицало из прстију, па је постао нестрпљив. Изгледало му је да му се уштиркано платно усеца у врат. Хтео је да види и подигао је браду: тада је опазио Камијев црвени ујед; оковратник му је благо одрао ожиљак. Лоран је стиснуо усне и побледео; поглед на ту мрљу, од које му се врат шаренио, уплашио га је и наљутио истог часа. Згужвао је оковратник, изабрао други и ставио га уз хиљаду предострожности. Затим је приступио одевању. Када је силазио, потпуно се укочио у новом оделу; није се усуђивао

да окрене главу, јер му је врат био заробљен у уштирканом платну. При сваком покрету би га једна бора уштирканог платна убола у рану коју су издубили утопљеникови зуби. С болом од тих оштрих убода, попео се у кола и пошао по Терезу да је одведе у општину и у цркву.

Успут је повезао једног чиновника Орлеанске железнице и старог Мишоа, које је узео за сведоке. Све је било спремно кад су стигли у дућан: били су ту Гриве и Оливије, Терезини сведоци, и Сизан, која је гледала у младу као што девојчице гледају лутке које су саме обукле. Иако више није могла да хода, госпођа Ракен је желела свуда да прати своју децу. Унели су је у једна кола и кренули.

У општини и у цркви све је прошло у реду. Сви су запазили и одобравали смирено и скромно држање супружника. Одлучујуће „да“ изговорили су с таквим заносом да је и сам Гриве био ганут. Били су као у сну. Док су мирно седели или клечали једно уз друго, и против њихове воље долазиле су им дивље мисли и раздирале их. Избегавали су да погледају једно другом у лице. Када су се попели у кола, изгледало им је да су једно другоме више страни него раније.

Решили су да свадбени ручак одрже у породичном кругу, у једној малој гостионици на брдашцима Белвила. Мишо и Гриве били су једини гости. Чекајући шест сати, сватови су провозали колима дуж свих булевара. Затим су кренули у крчму, где их је у једној малој, жуто окреченој просторији, која је заударала на прашину и на вино, већ чекао сто постављен за седам особа.

Свадбени ручак није био нарочито весео. Супружници су били озбиљни и замишљени. Од јутра су се чудно осећали, а нису тражили да себи то објасне. Већ од првих часова били су заглушени брзином обреда и формалности који су их заувек спојили. Затим их је дуга вожња булеварима уљуљкала и успавала, чинило им се да је трајала читаве месеце. Уосталом, стрпљиво су пустили да их возе једноличним улицама, посматрајући укоченим погледом трговине и пролазнике, обузети ужасом који их је отупљивао и кога су покушавали да се отресу грохотним смехом. Када су ушли у гостионицу, на њихова рамена пао је тежак умор, хватао их је све већи страх.

За столом су седели једно према другом; усиљено су се осмехивали и стално су падали у тупо сањарење. Јели су, одговарали на питања, кретали удовима као машине. У лењој малаксалости њиховог даха непрекидно се враћала иста нит мисли, које су ишчезавале. Били су венчани, а њихова свест није осећала да се догодило нешто ново; то им је било врло чудно. Чинило им се да их још увек дели понор. У неким су се тренуцима питали како ће моћи да прекораче ту провалију. Изгледало им је да се налазе пред убиством када је међу њима стајала стварна препрека. Затим би се одједном сетили да ће још вечерас, за само неколико часова, спавати заједно; тада су се посматрали зачуђено, јер нису схватили зашто ће им то бити дозвољено. Нису осећали своју везу, него су, напротив, сањали да ће неко доћи силом да их раздвоји и баци далеко једно од другог.

Када су гости, који су се око њих глупо кикотали, тражили да говоре једно другом „ти“ да би разбили сваку сумњу, они су замуцкивали, црвенели и нису могли да се реше да се пред светом понашају као љубавници.

Њихове су се жеље истрошиле дугим чекањем, цела прошлост је нестала. Губили су своје страсне и дивље нагоне, заборављали су чак и на своју јутарњу радост, ону дубоку радост која их је обузимала при помисли да се, од сада, више неће бојати. Били су просто сломљени и запрепашћени свим што се догађало; несхватљиви и неприродни догађаји тога дана вртили су им се у глави. Седели су ту ћутљиви и насмејани, ништа не очекивајући и не верујући ни у шта. У дубини њихове потиштености умаласало се неодређено и болно неспокојство.

Лоран је сваки пут кад би покренуо врат осетио жесток бол који му је изједао месо; оковратник га је жуљао и урезивао му се у Камијев ујед. Док је председник општине читао закон, и док је свештеник говорио о богу, сваког минута тог дугог дана осећао је утопљеникове зубе како му продиру у кожу. Понекад је уображавао да му низ груди тече млаз крви и да боји у црвено његов бели прслук.

Госпођа Ракен је у души била захвална супружницима због

њихове озбиљности; бучна радост би повредила јадну мајку. За њу је њен невидљиви син био ту и поверавао Терезу у Лоранове руке. Гриве није тако мислио; свадба му је изгледала тужна, узалуд се трудио да је развесели, упркос Мишоовим и Оливијеовим погледима, који су га прикивали за столицу сваки пут кад је хтео да устане и извали неку глупост. Једном је наздравио.

– У здравље деце наших младенаца – рекао је обешењачки.

Требало се куцнути. Чувши Гривеове речи, Тереза и Лоран су веома пребледели. Никад им није пало на памет да би могли да имају децу. Од те помисли подиђоше их ледени жмарци. Куцнули су се нервозно, испитивачки су се погледали, изненађени и престрашени што се налазе ту, лицем у лице.

Рано су напустили гостионицу. Гости су хтели да отпрате младенце до брачне собе. Није још било ни десет сати када су слављеници ушли у дућан у пролазу. Продавачица лажног накита још је дремала иза свог излога, поред кутије пресвучене плавим сомотом. Радознало је подигла главу и с осмехом погледала младенце. Ови су ухватили њен поглед и запрепастили се. Можда је та стара жена знала за њихове некадашње састанке и виђала Лорана кад се шуњао ходником.

Тереза, с госпођом Ракен и Сизан, одмах се повукла. Мушкарци су остали у трпезарији док се невеста спремала за спавање. Лоран, клонуо и слаб, није био нимало нестрпљив; радо је слушао грубе шале Мишоа и Гривеа који су, сад кад ту нису биле даме, пустили срцу на вољу. Када су Сизан и госпођа Ракен дошле из брачне собе и када је стара трговкиња узбуђеним гласом рекла младом човеку да га жена очекује, задрхтао је и за тренутак застао као престрављен; грозничаво је стискао руке које су му пружали и ушао код Терезе, хватајући се за врата као пијан.

XXI

Лоран је пажљиво затворио за собом врата и, ослањајући се још неколико тренутака на њих, гледао у собу неспокојно и збуњено.

У камину је ватра горела јасним пламеном богато бацајући жуту светлост, која је играла по таваници и зидовима. Соба је била осветљена живим и немирним пламеном, тако да је лампа на столу побледела у том сјају. Госпођа Ракен је желела да кокетно удеси собу; соба је била сва у белом, намирисана, као створена за гнездо једној младој и свежој љубави. Украсила је постељу чипкама, а вазе на камину испунила је великим букетима ружа. У соби је владала блага топлота и њом су се ширили благи мириси. Ваздух је био згуснут и смирен, пун некаквог омамљујућег сладострашћа. У дрхтавој тишини чуло се пуцкетање ватре које је суво одјекивало. Наизглед, била је то срећна усамљеност, непознати, топли и миришљави кутак у који не допире бука спољног света, један од кутика намењених чулима, кутак какав је потребан култу страсти.

Тереза је седела на ниској столици с десне стране камина. Подупирући браду руком, укочено је гледала живе пламенове. Није окренула главу кад је Лоран ушао. Одевена у сукњу и блузу са чипком, у жарком сјају огњишта, била је сва бела. Блуза јој се мало спустила и открила ружичасто раме, напола прекривено праменом црне косе.

Лоран је учинио неколико корака не проговоривши. Скинуо је капут и прслук. Оставши у кошуљи, погледао је у Терезу, која се није ни помакла; изгледало је да оклева. Затим је угледао откривено раме и дрхтећи се сагао да приљуби усне на тај комадић голе коже. Млада жена је измакла раме и нагло се окренула. Погледала је Лорана тако чудно, с много одвратности и страха, да је он узмакао, сметен и покуњен, као да су и њега обузели страх и одвратност.

Лоран је сео насупрот Терезе, с друге стране камина. Тако су неми и непомични седели читавих пет минута. На махове би прснуле црвене искре из камина и тада су преко лица злочинаца прелетали

кржави одблесци.

Било је прошло већ скоро две године откако су љубавници последњи пут били затворени у истој соби, без сведока, и откако су се ту предавали једно другом. Нису имали љубавног састанка од оног дана када је Тереза била у Улици Сен Виктор и дала Лорану замисао да заједно изврше убиство. Опрезност им је успокојила тела. Једва су понекад дозвољавали себи стисак руку и кришом који пољубац. Пошто су убили Камија, мада су сагоревали од жеље, уздржавали су се чекајући брачну ноћ и обећавајући себи дивља уживања онога часа када буду сигурни да неће бити кажњени. Најзад је дошла и та брачна ноћ, а они ту стоје једно наспрам другог, бојажљиви, обузети некаквом одвратношћу. Требало је само да пружи руке и да стегну једно друго у страстан загрљај, али њихове руке биле су клонуле, као да су већ уморне и сите љубави. Очајање које их није напуштало преко целог дана, обузимало их је све више. Гледали су се без жеље, с ужасавајућом нелагодом, патећи што су тако ћутљиви и хладни. Њихови страствени снови доспели су до чудне стварности: било је довољно то што им је успело да убију Камија и да се венчају, било је довољно да Лоранове усне дотакну Терезино раме па да њихова похотљивост буде задовољена до гађења и немоћи.

С очајањем су почели да траже у себи остатке оне страсти од које су некада изгарали. Чинило им се као да испод њихове коже нема ни мишића, ни живаца. Нелагода и немир су расли; стидели су се што тако ћутљиви и тмурни седе један насупрот другоме. Желели су да добију снаге да се загрле и леме у загрљају, само да у сопственим очима не изгледају као будале. И шта! Припадали су једно другом, убили човека и играли окрутну комедију да би заувек могли бестидно да се предају задовољствима, а сада, међутим, крај камина седе једно спрам другог укочени, исцрпљени, смушеног духа и мртвог тела. Такав расплет им је изгледао страховито окрутан и смешан. Лоран је покушао да говори о љубави, да пробуди успомене на прошлост, па је призивао своју машту да би разбудио старе нежности.

– Тереза – рече он нагињући се према младој жени – сећаш ли се наших поподнева у овој соби?... Долазио сам кроз она врата... Данас

сам ушао кроз ова... Слободни смо и можемо се мирно волети.

Говорио је тихим гласом, замуцкујући. Млада жена, згрчена на столици, стално је гледала у пламен, замишљена, не слушајући. Лоран је наставио:

– Сећаш ли се? Сањао сам о томе да с тобом проведем целу ноћ, да заспим у твојем наручју и да се ујутру пробудим од твојих пољубаца. Сада ће се тај сан остварити.

Тереза се помакла, као изненађена што чује неки глас који јој шапуће у уво. Окренула се ка Лорану на чије је лице баш тог часа ватра бацила црвенкаст одсјај; од погледа на то крваво лице, задрхтала је.

Млади човек је настављао, још више збуњен и немирнији:

– Успело нам је, Тереза, савладали смо све препреке и сада припадамо једно другом... Будућност је наша, зар не? Будућност мирне среће и задовољене љубави... Камија више нема...

Лоран је застао, сувог и стегнутог грла, и није могао да настави. При помену Камијевог имена Тереза осети ударац у утроби. Заstraшени и бледи, злочинци су се дршћући погледали. Жута светлост огњишта непрекидно је играла по таваници и зидовима, ширио се благ мирис ружа, а пуцкетање дрвета одјекивало је као једва чујни шум у тишини.

Успомене су оживеле. Камијева сабласт села је међу младенце који су гледали распламсалу ватру. Опет су Тереза и Лоран осетили у топлем ваздуху који су удисали утопљеников хладан и влажан задах; уображавали су да је мртац ту, поред њих, и гледали су се не усуђујући се да се помакну. Тада се у њиховој успомени развила цела ужасна историја њиховог злочина. Довољно је било да чују име жртве па да их оно испуни прошлошћу, да их присили да поново проживе све страхоте убиства. Не мичући усне, гледали су се без речи; обоје их је истовремено мучила нека мора, обоје су почели немо да причају очима исту крваву историју. То измењивање заплашених погледа, неми говор који су водили о убиству, изазивао је у њима ужасан и неподношљив страх. Напети живци претили су им нападом; Лоран се, да би отерао успомене, нагло отргао од

ужасног узбуђења које га је обузимало од Терезиног погледа. Направио је неколико корака по соби, изуо је ципеле и обуо папуче. Затим је поново сео у ћошак до камина и покушао да говори о неважним стварима.

Тереза је схватила његову жељу. Присиљавала је себе да одговара на његова питања. Говорили су о киши и лепом времену. Желели су да разговарају о свакодневним стварима. Лоран је рекао да је у соби топло. Тереза је додала да ипак дува испод врата која воде на степениште. И одједном, задрхтавши, окренули су се вратима. Лоран је брзо почео да говори о ружама, о ватри, о свему што је видео; млада жена се напрезала, одговарала једносложним речима, само да говор не престане. Одмакли су се једно од другог; изгледало је да је љубавна веза међу њима прекинута, настојали су да забораве ко су и да се понашају као странци који су случајно сели један наспрам другог.

За то време, док су изговарали празне речи, против своје воље су узајамно, као неким чудом, слутили мисли које су крили под отрцаним реченицама. Упорно су мислили на Камија. И док су њихове очи причале о прошлости, а њихови погледи водили непрекидан неми разговор, гласни разговор свео се на неважне ствари. Речи које би ту и тамо набацили нису значиле ништа, нису биле повезане, оповргавале су се; читаво њихово биће било је заузето измењивањем најстраховитијих успомена. Док је Лоран говорио о ружама или о ватри, о овој или оној ствари, Тереза је изврсно схватала како је тиме подсећа на борбу у чамцу и Камијев тупи пад; а кад би Тереза на неко незнатно питање одговарала с „да“ или „не“, Лоран је разумео да му она у ствари одговара како се сећа или не сећа неког детаља злочина. Тако су, стварно говорећи о другим стварима, водили уистину поверљив разговор. Несвесни, уосталом, речи које изговарају, следили су своје тајне мисли, реченицу по реченицу; могли су одмах гласно да наставе са својим поверљивим мислима, а опет би се разумели. Овакво погађање мисли и та упорност њиховог сећања, која им је без прекида дочаравала Камијев лик, доводила их је постепено до лудила; било им је јасно да погађају

мисли и да ће, ако не ућуте, речи саме да излете из њихових уста, изговориће име утопљеника, описаће убиство. Зато су чврсто стиснули усне и прекинули разговор.

У тескобној тишини која је завладала, оба су злочинца наставила неми разговор о својој жртви. Чинило им се да њихови погледи немо продиру у тело и тамо остављају јасне и оштре реченице. На махове су уображавали да говоре наглас; чула су их варала тако да им је поглед постао нека врста чудног и осетљивог слуха. Тако су јасно на лицима читали своје мисли да су се те мисли мењале у чудне и јасне звуке, који су потресали читаво њихово тело. Не би се боље разумели ни да су срцепарајућим гласом викали: „Ми смо утопили Камија и његов леш је овде, лежи између нас и хлади наше удове.“ И даље су текла страшна признања, све јаснија и звучнија у мирном и влажном ваздуху собе.

Лоран и Тереза су почели нему причу од оног дана када су се упознали у дућану. Затим су редом, једна за другом, следиле успомене; причали су о часовима насладе, о тренуцима колебања и беса, о страшном тренутку убиства. Тада су стиснули усне и престали да говоре о овом и оном од страха да не би нехотице одједном изговорили Камијево име. Не заустављајући се, мисли су их водиле кроз стрепњу и плашљиво очекивање који су уследили после убиства. Помислили су на тело утопљениково, изложено на каменом постољу у Моргу. Лоран је једним погледом изрекао сав свој ужас Терези, а Тереза, на ивици стрпљења, као да је нека гвоздена рука принудила да отвори уста, нагло је наставила да говори гласно:

– Ти си га видео у Моргу? – питала је Лорана не именујући Кармија.

Лоран је, изгледа, очекивао то питање. Већ га је неколико тренутака читао на белом лицу младе жене.

– Да – одговорио је пригушено.

Злочинци су задрхтали. Приближили су се ватри; пружали су руке према пламену, као да је леден дах одједном прострујао топлом собом. На часак су заћутали, шћућурени и згрчени. Затим је Тереза наставила пригушено:

– А да ли је изгледало да је много патио?

Лоран није могао да одговори. Тргао се ужаснут, као да је хтео да отера сабласно привиђење. Устао је, отишао до кревета, па се нагло вратио и пришао Терези раширених руку.

– Загрли ме – рекао јој је пружајући врат.

Тереза је устала, сва бледа у својој спаваћници, напола се окренула и наслонила на мермерну плочу камина. Погледала је Лоранов врат. На белој кожи опазила је ружичасту мрљу. Бујица крви, која му је навирала у главу, проширивала је ту мрљу тако да је она постала жаркорумена.

– Загрли ме, пољуби ме – понављао је Лоран, зажареног лица и врата.

Млада жена је још јаче забацила главу да би избегла пољубац и, додирујући врхом прста Камијев ујед, упита мужа:

– Шта ти је то ту? Ову ти рану још нисам приметила.

Лорану се учинило да му Терезин прст пробада грло. При додиру тог прста нагло је узмакао, узвикнувши од бола:

– То – промуцао је – то...

Оклевао је, али није могао да лаже, и рекао је истину против своје воље.

– Камиј ме је ујео, знаш ваљда, у чамцу. Није то ништа, већ је прошло... Загрли ме, пољуби ме...

И бедник је пружао врат који га је пекао. Чежњиво је желео да га Тереза пољуби у ожиљак, надао се да ће пољубац те жене смирити хиљаде игала које су му раздирале месо. Он се нудио подигнуте браде и испруженог врата. Тереза, готово лежећи на мермеру камина, учини покрет крајњег гађења и узвикну молећивим гласом:

– Ох не, не ту... то је крваво.

Клонула је опет на столицу, дрхтећи, с рукама на челу. Лоран се запрепастио. Спустио је браду и збуњено посматрао Терезу. Затим је одједном, дивље као животиња, обухватио њену главу својим широким рукама и силом притиснуо њене усне на свој врат, баш на Камијев ујед. Један тренутак је држао и притискивао женину главу уз свој врат. Тереза је попустила, мукло јецала и гушила се на

Лорановом врату. Кад се ослободила његових прстију, хитро је обрисала уста и плънула у огњиште. Није изустила ни речи.

Посрамљен због своје суровости, Лоран је почео полако да хода по соби, од кревета до прозора. Само бол и ужасна ватра натерали су га да од Терезе тражи пољубац, а кад су се хладне Терезине усне спустиле на ужарен ожиљак, болело га је још више. Умало га није срушио тај силом добијени пољубац. Низашта на свету не би желео да добије и други – тако је био болан тај ударац. Посматрао је жену с којом је требало да живи и која је дрхтала, скупљена поред ватре, њему окренута леђима; понављао је у себи да ту жену више не воли, и да ни та жена више не воли њега. Скоро сат је Тереза остала као сломљена, а Лоран је ћутећи прелазио с једног краја собе на други. Обоје су себи с ужасом признавали да је њихова страст умрла, да су, убивши Камија, убили и своје жеље. Ватра је полако догоревала; на пепелу је светлело ружичасто угљевље. У соби је мало-помало топлота постала загушљива; цвеће је венуло, засићујући згуснут ваздух својим тешким и омамљујућим мирисом.

Лорану се одједном учини да му се привиђа. Окренуо се и пошао од прозора ка кревету, и у тамном ћошку између камина и ормана видео је Камија. Лице његове жртве било је зеленкасто и згрчено, онако као што га је видео на плочи у Моргу. Изнемогао, застао је на тепиху као прикован, наслањајући се на намештај. На његово мукло крклање, Тереза је подигла главу.

– Тамо, тамо – говорио је Лоран престрављеним гласом.

Испруженом руком показивао је тамни угао у коме се појављивало Камијево сабласно лице. Обузета ужасом Тереза се стиснула уз њега.

– То је његов портрет – шапутала је тихо, као да је слика њеног бившег мужа могла да је чује.

– Његов портрет – понављао је Лоран, коме се дизала коса на глави.

– Да, знаш, слика коју си ти насликао. Требало је да је тетка данас пренесе у своју собу. Сигурно је заборавила да је скине.

– Наравно, његов портрет...

Убица се колебао. У страху је заборављао да је сâм нацртао те необичне црте и да је набацао те прљаве боје над којима се сад згражавао. У јези је слику видео онакву каква је она и била: одвратна, лоше урађена, прљава; на црној позадини показивало се искривљено лице лешине. Његово дело га је запрепастило и сломило својом ужасном ружноћом; нарочито она два бела ока што су пливала у млитавим и жућкастим очним дупљама, и која су га тачно подсећала на натруле очи утопљеника из Морга. За тренутак је застао, хватајући дах, мислећи да га Тереза лаже, да би га умирила. Затим је познао рам и помало се умирио.

– Иди скини га – рекао је тихо младој жени.

– Ах, не, плашим се! – одговорила је она заплашено.

Лоран је поново почео да се тресе. Рам му је у извесним тренуцима нестајао и он је видео само два бела ока која су се дуго упирала у њега.

– Молим те – поново је преклињао своју жену – скини га.

– Не, не.

– Окренућемо га према зиду и нећемо се више плашити.

– Не, не могу.

Кукаван и бедан, убица је гурао младу жену према слици, крио се иза ње да би измакао утопљениковом погледу. Она се измакла и он је желео да се покаже храбар; приближио се слици и подигао је руку, тражећи ексер. Али портрет га је гледао тако поразно, тако гадно и тако дуго да је Лоран био побеђен, па се покуњен повукао, мумлајући, пошто је узалудно покушао да се бори с њим:

– Не, Тереза, имаш ти право, не можемо... Скинуће га сутра твоја тетка...

Поново је ходао кроз собу уздуж и попреко, обарајући главу, осећајући да га портрет посматра и прати очима. На тренутке није могао да одоли а да испод ока не погледа слику; и увек би видео утопљеников беживотан и мртав поглед. Мисао да је Камиј ту, у углу, да га вреба и да присуствује његовој првој брачној ноћи, да посматра њега и Терезу, доводила је Лорана до лудила и очајања.

Од једне ствари којој би се свако други насмејао он је потпуно

изгубио главу. Када је био пред камином, учинило му се да нешто гребе. Побледео је, изгледало му је да гребање долази с портрета, да Камиј излази из свога рама. Затим је схватио да шум долази од малих врата која воде на степениште. Погледао је Терезу, која је поново почела да се плаши.

– Има некога на степеништу – шапутао је. – Ко би то могао да буде?

Млада жена није одговорила. Обоје су помишљали на дављеника и хладан зној им је облио слепоочнице. Сакрили су се у дно собе, очекујући да се врата нагло отворе и да на под падне Камијев леш. Чуо се одсечнији и неправилнији шум, и помислили су да њихова жртва ноктима гребе дрво да би ушла унутра. Скоро читавих пет минута нису смели ни да се помакну. Најзад се зачуло мјаукање. Кад је пришао, Лоран је препознао пругастог мачка госпође Ракен, који је случајно био затворен у соби, те је покушавао да изађе гребући канцама по малим вратима. Франсоа се бојао Лорана. Одједном је скочио на столицу накомстрешене длаке и укућених шапа; окрутно и дивље гледао је у очи свог новог господара. Млади човек није волео мачке, а Франсоа га је готово доводио до беса. У том часу грознице и ужаса помислио је да ће му мачак скочити у лице да би осветио Камија. Та животиња је морала све знати: у њеним округлим, чудно раширеним очима било је мисли. Пред упорним погледом животиње Лоран је склопио очи. Када је хтео да га удари ногом, Тереза је узвикнула:

– Немој да га повредиш!

Тај је узвик у њему изазвао чудан утисак. Бесмислена мисао пала му је на памет.

– Камиј је ушао у овог мачора – помисли он. – Треба да убијем ову животињу... Личи ми на људско биће.

У страху да не зачује како Франсоа говори Камијевим гласом, није га ударио ногом. Затим се сетио Терезиних шала из срећних времена када је мачор био сведок пољубаца које су измењивали. У себи је помислио да та животиња много зна и да мора да је избаци кроз прозор. Али није имао храбрости да своју намеру спроведе у дело.

Франсоа је изгледао ратоборно: с испруженим канцама и леђа повијених у подмуклој раздражености пратио је кретање свог непријатеља с надмоћном мирноћом. Лоран се покуњио од металног сјаја његових очију; пожурио је да му отвори врата од трпезарије и мачор је побегао уз оштро мјаукање.

Тереза је поново села испред угашеног камина. Лоран је поново шетао од постеље до прозора. Тако су очекивали да сване. Није им падало на памет да легну у кревет; њихова тела и срца била су сасвим мртва. Држала их је само једна жеља: да оду из те собе у којој су се гушили. Стварно им је било мука што су заједно затворени и што удишу исти ваздух. Желели су да неко наиђе и разбије њихову самоћу, да их истргне из грубе неприлике у којој су се налазили остајући овако ћутљиви једно пред другим и у немогућности да васкрсну своје страсти. Мучило их је то њихово дуго ћутање; то ћутање је било тегобно, испуњено горким и очајничким јадиковкама и немим прекорима који су се у тишини јасно чули.

Најзад је дошао прљав беличасти дан, праћен продорном хладноћом.

Када је бледа светлост испунила собу, Лоран, који је цвокотао, смирио се. Погледао је Камијевом портрету у лице и видео га је онаквим какав је он и био: отрцан и дечачки. Скинуо га је слежући раменима и називајући себе будалом. Тереза је уморна и растурила постељу да би преварила тетку, те да она поверује како су провели срећну ноћ.

– Но – грубо је рекао Лоран – надам се да ћемо вечерас моћи да спавамо... Ове детињарије не могу дуго да трају.

Тереза га је озбиљно и продорно погледала.

– Разумеш ме – настављао је он – нисам се женио да бих бдео по читаву ноћ... Млади смо... Ти си ме то заплашила својим лицем, које је изгледало као да је с онога света. Вечерас покушај да будеш весела и немој ме плашити.

Усиљено се насмејао, не знајући због чега.

– Покушаћу – одговори тупо млада жена.

Таква је била прва брачна ноћ Терезе и Лорана.

XXII

Следеће ноћи биле су још окрутније. Убице су желеле да ноћу буду једно уз друго да би се бранили од утопљеника, али, зачудо, откако су били заједно још су више дрхтали. Очајавали су, дражили своје живце, обузимала су их су жестока патња и страх при најједноставнијој речи и најмањем покрету. Уз најмањи разговор који су водили кад би се нашли насамо видели су крв, падали су у бунило.

Тереза, грубе и раздражљиве природе, чудновато је деловала на неотесаног Лорана плаховите нарави. Некада у доба страсти, разлика њихових темперамената је од овога мушкарца и од ове жене направила снажно повезан пар, успоставила међу њима неку врсту равнотеже, допуњавали су се сагласношћу својих организама. Љубавник је дао своју крв, љубавница своје живце и они су живели једно у другом, с потребом за пољупцима, како би уравнотежили механизам свог бића. Али наступио је поремећај; Терезини раздражени живци су превладали. Лоран је одједном пао у потпуну нервну надраженост; под жестоким Терезиним утицајем, његов темперамент се претворио у темперамент девојке захваћене јаком неурозом. Било би занимљиво пратити промене које у неким бићима понекад настају као последице одређених околности. Те промене, које полазе од пути, брзо долазе до мозга и захватају цело биће.

Пре него што је упознао Терезу, Лоран је био неотесан, разборит, пунокрвни сеоски син. Спавао је, јео и пио као животиња. Свакога часа, у свим околностима свакодневног живота, дисао је дубоко и снажно, задовољан самим собом и мало приглуп од дебљине. Једва би га у дну његовог трмог тела понекад нешто заголицало. Под Терезиним утицајем ова голицања су се развила у страшне потресе. У том великом, дебелом и тромом телу она је подстакла читав један нервни систем страховите осетљивости. Раније је Лоран уживао у животу више крвљу него живцима; сада су његова осећања била мање груба. Одједном му се, уз прве пољупце љубавнице, нагло открио

један нервозан живот, мучан и за њега нов. Тај живот му је открио своје насладе, дао његовим радостима тако оштру природу да је он у почетку био као луд; изгубљено се предао тим стањима опијености, које му властита крв никада није давала. У њему су се десиле чудне промене; живци су му се развили, превагнули над сангвиничним делом, и само је то било довољно да се његова природа преобрати. Изгубио је свој мир, своју тежину, није више живео успавано. Једног тренутка је успоставио равнотежу живаца и крви; био је то тренутак дубоке радости и изврсног живота. Затим су живци надвладали и он је пао у стрепње које су му потресале и тело и смушени дух.

Тако је Лоран почео да дрхти пред сваким тамним углом као плашљиво дете. Страшљиво и унезверено биће, нова особа у коју се он преобраћао од угојеног и отупелог сељака, осећало је страх и бриге нервозних темперамената. Скоро је полудео од свих ових околности, од дивљег Терезиног миловања, грознице убиства и уплашеног очекивања насладе; изнова му ударајући живце снажним дамарима, све му је то заносило чула. Најзад је дошла кобна несаница, а с њом и привиђења. Од тог времена Лоран је водио несаносан живот, у вечитој одбрани од ужаса.

Његова грижа савести била је сасвим физичке природе. Његово тело, напети нерви и уздрхтала му пут бојали су се само утопљеника. Његова се савест уопште није плашила, он ни најмање није жалио што је убио Камија; када би био миран, када се авети не би јављале, он би поново извршио злочин само ако би веровао да његов интерес то захтева. Преко дана се ослобађао тих ужаса, обећавао себи да ће бити снажан и да ће изгрдити Терезу, коју је кривио за своју пометњу; по њему, Тереза се плашила и само је она увече у соби правила ужасне сцене. Али чим би пала ноћ, чим би се затворио са својом женом, ледени зној пробио би му кожу и обузимао га је дечачки страх. Тако је добијао повремене нападе, живчане нападе, који су се сваке вечери враћали, разарали његова осећања и показивали му зеленкасто и одвратно лице његове жртве. Човек би рекао да су то били напади неке страшне болести, нека врста хистерије убиства. Обољење живаца било би право име болести, које

би одговарало Лорановој немоћи. Лице му се грчило, а удови кочили; видело се да се живци у њему грче. Тело је страшно патило, душа је била одсутна. Тај бедник није осећао никакво кајање, а Терезина страст причињавала му је страховити бол, и то је било све.

Тереза је такође постала плен својих дубоких узбуђења. Али код ње се само њена пређашња нарав прекомерно раздражила. Од њене десете године ту жену су мучили нервни поремећаји проузроковани делом условима у којима је расла, у млакој и одвратној атмосфери собе у којој је хроптао мали Камиј. У њој су се гомилали узбуђења и снажне струје, који су касније морали избити као права бура. Лоран је за њу био оно што је она била за Лорана – нека врста грубог удара. Од првог љубавног загрљаја њен груб и сладострасни темперамент развио се с дивљом енергијом; она је живела само зато да задовољи своје страсти. Препуштајући се све више грозницама од којих је горела, доспела је у неку врсту болесне тупавости. Догађаји су је ломили, све је гурало ка лудилу. Због тих страхова она је патила више но њен нови муж; осећала је дубоку грижу савести и непризнато жаљење. Хватале би је жеље да се баци на колена и да моли Камијеву сабласт, да је преклиње за опроштај и заклиње је да се смири, пошто се покајала. Можда је Лоран примећивао ову Терезину слабост. Када би их потресла заједничка немоћ, он би је хватао и грубо поступао с њом.

Првих ноћи нису могли да легну. Чекали су да сване седећи поред ватре или корачајући уздуж и попреко по соби, као на дан свадбе. Помисао да легну једно поред другог изазивала је у њима некакву ужасну одвратност. По прећутном договору су избегавали и да се загрле, нису чак ни гледали на лежај, који је Тереза ујутру размештала. Када би их умор савладао, одспавали би у фотељама сат-два, да би затим поскочили из сна под ударом кобног свршетка неког привиђења. Пробудивши се укочених и скрханих удова, с лицем покривеним модрим мрљама, дршћући од изнемоглости и зиме, тупо су се посматрали, зачуђени што ту виде једно друго, устежући се једно пред другим и стидећи се да покажу осећања мучнине и страха.

Уосталом, против сна су се борили колико су могли. Седели су

крај углова камина и претресали хиљаду безначајних ствари с великом жељом да разговор не престане. Између њих, испред огњишта, било је много простора. Када би окренули главу, чинило им се да је Камиј привукао столицу и заузео тај простор, грејући ноге некако тужно подругљиво. Сабласт која се појавила прве брачне ноћи враћала се сваке наредне. Тај леш, који је немо и подругљиво присуствовао њиховим разговорима, то страховито изобличено тело, увек је било ту и испуњавало их сталним неспокојством. Нису се усуђивали ни да се помакну, гледали су у ватру док их не заслепи њен жарки пламен и када би, неодољиво, плашљиво, крајичком ока, погледали у страну, њихове очи, раздражене од ужареног угља, стварале су утвару и давале јој црвенкасте одсјаје.

На крају Лоран више није хтео да седне, а није хтео да призна Терези узрок тог ћефа. Тереза је схватила да Лоран сигурно види Камија, као што га је и она видела; изјавила је да јој је зло од врућине и да ће јој бити боље ако оде неколико корака од камина. Гурнула је своју фотељу до кревета и у њој се згрчила, док је њен муж настављао да хода по соби. На тренутак је отварао прозор и пуштао да ледени дах хладних јануарских ноћи испуни собу. То је смиривало његову грозницу.

Тако су млади супружници проводили ноћи током целе седмице. Дремуцкали су и мало се одмарали преко дана; Тереза за тезгом у дућану, Лоран у канцеларији. Ноћу би њима завладао бол и страх. А још је чудније било њихово међусобно понашање када би се нашли насамо. Нису изговарали ни речи љубави; претварали су се да су заборавили прошлост. Изгледали су увиђавно и трпељиво, као болесници што осећају тајно сажаљење у својим заједничким патњама. Обоје су веровали да ће скрити осећај мучнине и своја страховања, и ниједно од њих није ни помислило на чудне ноћи које су проводили и које су ћутке могле да им објасне право стање њихових бића. Пошто су остајали будни до јутра, једва говорећи, бледећи при најмањем шуму, правили су се да верују како млади супружници тако проводе прве дане свога брака. Било је то неспретно претварање два лудака.

Ускоро их је умор до те мере сломио да су једно вече одлучили да легну у кревет. Нису се свлачили, обучени су се бацили на покривач, бојећи се да им се коже не додирну. Чинило им се да ће при најмањем додиру добити болан ударац. Пошто су две ноћи тако дремали немирним сном, одважили су се да свуку одећу и увију се у покривач. Али остали су удаљени једно од другог, пазећи да се не додирну. Прво је улазила у кревет Тереза и легла на крај, до зида. Лоран је чекао да се она добро опружи; затим се усуђивао да се и сам опружи на предњем делу кревета, сасвим уз ивицу. Међу њима је остајало читаво пространство. Ту је лежао Камијев леш.

Када су се убице пружиле под исти покривач и затвориле очи, веровале су да осећају влажно тело своје жртве, опружено између њих, и да им оно хлади кожу. Чинило им се као да је између њих нека одвратна препрека. Падали су у грозницу и бунило, и та препрека је постајала стварна; пипали су тело, видели га испружено, слично зеленкастој и распаднутој крпи, удисали су нездрав задах те гомиле људске трулежи; сва су њихова чула халуцинирала, па су им осећања постала несносно оштра. Од присуства тог нечастивог друга у кревету, били су непокретни, ћутљиви, одузети од страха. Лоран је понекад хтео Терезу снажно да зграби у наручје, али се није усуђивао ни да се помакне, говорећи у себи да не може ни да помакне руку а да у шаку не зграби омекшало Камијево месо. Тада је помишљао да је утопљеник легао између њих да би их спречио да се загрле. На крају је себе убеђивао да је дављеник љубоморан.

Понекад су ипак пожелели да измене покоји стидљив пољубац да би видели шта ће се догодити. Млади човек се ругао жени, наређујући јој да га пољуби. Али њихове усне биле су хладне као да им се између уста пружила смрт. Гадило им се, Тереза се тресла од страха, а Лоран је, чувши да јој зуби цвокоћу, праскао на њу.

– Зашто дрхтиш? – викао је. – Да ли се плашиш Камија?... Хајде, јадни човек овога часа не осећа ни своје рођене кости.

Обоје су избегавали да једно другоме повере узроке својих страховања. Када би у привиђењу неко од њих угледао пред собом бледу маску утопљеника, затварао би очи, утапао се у ужас, не

усуђујући се да другоме говори о свом уображењу, из страха да не изазове још страшније нападе. Када је Лоран, очајан, на крају својих моћи, оптуживао Терезу да се плаши Камија, то име, гласно изговорено, изазивало је двоструки ужас. Убица је махнитао.

– Да, да – мрмљао је он обраћајући се младој жени – ти се бојиш Камија... То ја добро видим, до ђавола... Ти си глупача, немаш ни за грош храбрости. Ех, спавај мирно! Мислиш ли да ће твој први муж да те повуче за ноге зато што ја спавам с тобом...

Од те помисли, од те претпоставке, да утопљеник може да дође да их повуче за ноге, Лорану се коса дизала. Још бешње је настављао, мучећи сам себе:

– Мораћу једне ноћи да те одведем на гробље... Отворићемо Камијев гроб и видећеш ту гомилу трулежи! Можда се онда више нећеш плашити... Хајде, он и не зна да смо га ми бацили у воду.

С главом под покривачем Тереза је пригушено плакала.

– Бацили смо га у воду зато што нам је сметао – настављао је њен муж. – Зар га не бисмо и други пут бацили?... Дакле, не буди дете. Буди храбра. Глупо је да мутимо своју срећу... Гледај, добра моја, када будемо мртви, под земљом нећемо бити ни мање ни више срећни зато што смо једну будалу бацили у Сену; уживајмо зато у нашој љубави, то се исплати... Хајде, загрли ме.

Млада жена га је хладно и лудачки грлила, а он се тресао исто тако као и она.

Више од петнаест дана Лоран се питао како би поново могао да удави Камија. Бацио га је у воду, а ево, није био сасвим миран; сваке ноћи се враћа и лежи у Терезином кревету. Када су злочинци поверовали да је убиство извршено и да мирно могу да уживају у нежним миловањима, њихова жртва је васкрсавала да би им хладила постељу. Тереза није била удовица, а Лоран је имао осећање да је ожењен женом која за супруга већ има неког утопљеника.

XXIII

Мало-помало, Лорана је обузело неизмерно лудило. Решио је да истера Камија из свог кревета. Испрва је легао сасвим обучен, затим је избегавао да додирне Терезину кожу. Најзад је од беса и очајања пожелео да своју жену притисне на груди и радије да је здружи него да је остави сабласти своје жртве. То је био највећи отпор зверства.

Заправо, само га је нада да ће га Терезини пољупци излечити од несанице довела у Терезину собу. Када се нашао у овој соби као господар, његово тело, растрзано најжешћим кризама, није више ни помишљало да покуша с лечењем. После три недеље био је као скршен, не сећајући се шта је све урадио да би имао Терезу, и није могао да је дотакне а да његове патње не расту, и то сада, када ју је већ имао.

Претеран страх тргао га је из те отупелости. У првим тренуцима запрепашћења, у чудним догађајима прве брачне ноћи, могао је да заборави узроке који су га навели на брак. Али под поновљеним ударцима ружних снова хватао га је подмукао бес који је победио кукавичлук и вратио му памћење. Сетио се да се оженио зато да би, чврсто стегнувши своју жену, поплашио своја привиђења. И поред опасности да пређе преко утопљениковог леша, једне ноћи је нагло зграбио Терезу у наручје и дивље је привукао себи.

Млада жена је такође била на крају снага; бацила би се у огањ само да је мислила да ће огањ да очисти њено тело и ослободи је од јада. Узвратила је Лорану загрљај с одлуком: или да сагори у миловањима тог човека, или да у њима нађе олакшање.

И они су се стезали у страшном загрљају. Бол и језа су им надокнадили страст. Када су им се удови додиривали, чинило им се да су пали у ватру од страсти. Викали су и још јаче се стискали, само да међу њима не остане места за утопљеника. Али и даље су осећали Камијеве остатке, који су се одвратно тискали међу њих, и од којих им се кожа ледила а тело горело.

Пољупци су им били страховито дивљи. Тереза је уснама тражила

Камијев ујед на надувеном и укоченом Лорановом врату и јаросно је ту лепила своје усне. Ту је била жива рана; међутим, да је рана зарасла, убице би мирно спавале. Млада жена је то схватила и настојала је да ватром својих миловања спржи рану. Али је опржила усне, и Лоран је грубо гурао, потмуло јецајући; чинило му се да му на врат ставља усијано гвожђе. Тереза, залуђена, враћала се и хтела је још да љуби ожиљак. Љубећи кожу у коју су се зарили Камијеви зуби осећала је чудну насладу. За тренутак је помислила да уједе свог мужа за то место, да откине велики комад меса, да му направи нову рану, још дубљу, која ће однети стари ожиљак. Мислила је да више неће бледети ако угледа отисак својих сопствених зуба. Али Лоран је бранио свој врат од пољубаца; тај га је жар превише прождирао и одбијао је увек кад би она пружила усне. Тако су се борили крклајући, препирући се у страху од сопствених миловања.

Добро су осећали да само повећавају своје патње. Највише би волели да се сломе у страшним загрљајима; викали су од бола, сагоревали и мучили се, али нису могли да стишају своје претрашене живце. Сваки загрљај само је давао још више жестине њиховим одвратностима. Док су измењивали гадне пољупце, мучила су их страшна привиђења; уображавали су да их утопљеник вуче за ноге и да дивљачки тресе кревет.

За тренутак би оставили једно друго. Осећали су гађење и несавладиву нервозну одвратност. Ипак нису хтели да буду побеђени; поново су падали у нов загрљај и опет су морали да се раставе, јер им се чинило да су им у удове забијени запаљени ексери. Неколико пута су хтели да савладају своје гађење, да забораве прошлост док не изморе и у потпуности не скрхају живце. И сваки пут би им се живци надражили и затезали до таквог огорчења да би скоро пресвисли од раздражености, само да су остали једно другом у наручју. Та борба против сопствених тела разјарила их је скоро до дивљаштва; увртели су себи у главу да морају да победе. На крају их је сломила оштра криза; добили су нечувено јак ударац да им се чинило да ће од силне муке пасти.

Узрујани и измучени, бацили су се на два краја кревета и

зајецали.

И чинило им се да кроз јецаје чују победнички смех утопљеника који је уз кикот поново склизнуо под покривач. Нису могли да га истерају из кревета; победио их је. Кармиј се полако увукао међу њих док је Лоран плакао у немоћи, а Тереза дрхтала од страха да мртвацу не падне на памет да, као законити муж, искористи своју победу па је стисне у своје натруло наручје. Окушали су последње средство; били су поражени и схватили су да убудуће неће смети да измењају ни пољубац. Покушали су да изведу преокрет у љубави, не би ли угушили свој страх, али он их је још дубље бацио у ужас. Осећајући хладноћу мртваца, која је заувек требало да их раздвоји, ронили су кржаве сузе и неспокојно су се питали шта ће бити с њима.

XXIV

Као што се стари Мишо и надао док је уговарао брак Терезе и Лорана, седељке четвртком увече поново су, одмах после свадбе, попримиле своју некадашњу веселост. После Камијеве смрти било је угрожено даље одржавање седељки. У ожалошћени дом гости су плашљиво долазили; из недеље у недељу стрепели су да ће им коначно рећи да више не долазе. Помисао да ће се врата дућана једнога дана свакако затворити пред њима ужасавала је Мишоа и Гривеа, који су с нагоном и тврдоглавошћу животиње држали до својих навика. Мислили су да ће стара мати и млада удовица једног лепог дана отићи у Вернон или негде другде да оплакују свог покојника, и да ће се они четвртком увече наћи на улици, не знајући шта да раде; видели су себе како четвртком увече жалосног лица лутају пролазом, маштајући о величанственим партијама домина. Чекајући тај жалосни дан, стидљиво су уживали у својој последњој срећи, долазили су у дућан неспокојни и сладуњави, понављајући у себи сваки пут да се ту можда више неће видети. Тако су стрепели више од годину дана и никада нису имали смелости да се разбашкаре и да се смеју пред уплаканом госпођом Ракен и ћутљивом Терезом. Нису се више осећали као код своје куће, као за Камијевог живота; чинило им се да је свако вече проведено око стола у трпезарији такорећи украдено. У таквим очајничким околностима себичност је навела старог Мишоа да учини ремек-дело и да уда утопљеникову удовицу.

У четвртак после свадбе, Гриве и Мишо дошли су победнички. Они су победили. Трпезарија је опет била њихова и више се нису плашили да ће неко да их избаци. Ушли су као срећни људи, разбашкарили се и почели да причају своје старе вице. По њиховом блаженом и поверљивом држању видело се да сматрају да је извршен преврат. Није ту више било успомене на Камија. Мртвог мужа, сабласт од које су се кочили, истерао је живи муж. Прошлост, с њеним радостима, поново је васкрсла. Лоран је заменио Камија,

нестали су сви разлози због којих се требало жалостити, гости су могли да се смеју а да никога не увреде. И чак им је била дужност да се смеју да би развеселила ту дивну породицу, која их је радо примала. Пошто су скоро осамнаест месеци долазили с изговором да теше госпођу Ракен, Гриве и Мишо су отада могли да ставе на страну своје лицемерје и да слободно долазе да би уз оштре звуке домина дремуцкали један преко пута другога.

Сваке је седмице једно вече падало у четвртак и сваке седмице сједињавале су се једном око стола те непомичне и смешне главе које су некада Терезу доводиле до очајања. Млада жена је говорила да том свету треба показати врата; љутили су је својим гласним животињским смејањем и својим глупим примедбама. Али Лоран јој је објаснио да би такав поступак био погрешан; било је потребно да садашњост што је могуће више личи на прошлост. Требало је, изнад свега, сачувати пријатељство полиције, пријатељство тих глупака, које их је штитило од свих сумњи. Тереза се покорила; лепо примани гости гледали су с осећањем блаженства у дуги низ топлих вечери.

То је било отприлике у оно време када се живот супружника на неки начин удвостручио.

Ујутро, пошто би дан отерао ноћни страх, Лоран се брзо облачио. Није био расположен и тек је у трпезарији поново постајао себично миран, када би сео за сто и почео да пије огромну шољу беле кафе коју му је Тереза спремила. Госпођа Ракен, толико изнемогла да је једва могла да сиђе у дућан, с материнским осмехом га је посматрала како доручкује. Гутао је препечен хлеб, пунио је свој стомак и полако се смиривао. После кафе је пио чашицу коњака. То га је потпуно освежавало. Затим би госпођи Ракен и Терези рекао „до виђења“, никада их не би пољубио на одласку, и пешице је одлазио у канцеларију. Долазило је пролеће; дрвеће на обали покривало се лишћем као лаком бледозеленом чипком. С нежним шумом доле је текла река; одозго су се спуштали пријатно топли зраци раног пролећног сунца. На свежем ваздуху Лоран је осећао да се препорађа; полако је удисао дах младог живота који је долазио с априлског и мајског неба. Тражио је сунце, заустављао се да види сребрне одсјаје,

који су се преливали Сеном, слушао је шум обала, упијао оштре јутарње мирисе, радујући се свим својим чулима светлом и срећном јутру. На Камија уопште није мислио; понекад би, сасвим случајно, гледао Морг, на другој обали реке. Помислио би тада на утопљеника, као што храбар човек мисли на глупи страх који је преживео. С пуним стомаком и освеженим лицем он је поново налазио своју трому смиреност, долазио је у канцеларију и ту је проводио читав дан, зевајући и чекајући час када ће изаћи с посла. И он је био чиновник као и сваки други, глуп и мрзовољан, празне главе. Једино је мислио о томе како ће поднети оставку и изнајмити атеље; сањарио је о новом нерадничком животу, и то је било довољно да га запосли до вечери. Сећање на дућан у пролазу никада га није узнемиравало. Увече, пошто је од јутра чекао час изласка, излазио је са жаљењем, и поново ишао обалама, потресен и неспокојан. Полако је ишао, али морао је најзад да се врати у дућан. Ту га је очекивао страх.

Тереза је исто доживљавала. Она је била задовољна док Лоран није био уз њу. Отпустила је служавку говорећи да је лења и да је све у дућану и у стану прљаво. Хтела је сама да заводи ред. У ствари, било јој је потребно да се креће, да ради, да раздрма своје укочене удове. По цело јутро се вртела, с метлом, брисала је прашину, чистила собе, прала посуђе, радила послове који су јој некада били мрски. Радила је ћутке, све до подне су је ти домаћи послови држали на ногама и није имала времена да мисли на друге ствари сем на паучину која је висила с таванице и на масне прљаве судове. Затим је одлазила у кухињу и спремала ручак. За столом, за време обеда, госпођа Ракен је очајавала гледајући Терезу како стално устаје да би донела тањире; била је узнемирена и изненађена вредноћом своје братанице. Грдила ју је, али је Тереза одговарала да треба штедети. После ручка се млада жена облачила и најзад одлучивала да се придружи својој тетци за тезгом. Ту би задремала. Сломљена ноћним бдењем, она је дремала, препуштајући се сладострасној утрнулости која би њом завладала чим би села. То су били само лаки дремежи, пуни неодређених чари, који су смиривали њене живце. Мисао на

Камија је одлазила; уживала је у дубоком одмору као болесници које начас оставе болови. Осећала је да јој је тело гипкије, упадала је у некакво млако ништавило које обнавља. Да није било тих неколико мирних тренутака, организам би јој се скрхао од напрезања живчаног система; ту је стицала снагу потребну да би могла још да пати и ужасава се следеће ноћи. Уосталом, она уопште није спавала; утонула у привидан сан, једва је склапала очи. Отварала их је само кад наиђе која муштерија, давала јој за неколико суа тражене робе, и затим би поново запала у своје лутајуће сањарење. Тако би, потпуно срећна, провела три или четири сата. Својој тетки је одговарала једносложним речима, а с истинским задовољством препуштала се несвестицама, које су јој одузимале свест и још је више изнуживале. Једва да би, с времена на време, погледала у пролаз. Нарочито се добро осећала ако је било облачно, тамно, и кад је у сумраку могла да сакрије свој умор. Влажан и неугледан пролаз, којим је пролазила покисла сиротиња с чијих је кишобрана вода капала на плочник, изгледао јој је као шеталиште на лошем месту, нека врста прљавог и гадног ходника, где нико неће доћи да је тражи ни да јој смета. Посматрајући ту подземну светлост која се вукла око ње и осећајући оштар мирис влаге, помишљала је понекад да је жива сахрањена; чинило јој се да је затрпана, да лежи на дну заједничке гробнице пуне мртваца. Та помисао ју је тешила и умиривала; понављала је себи да је сада на сигурном, да је умрла и да неће више да пати. Други пут је опет морала да држи очи отворене јер би је посетила Сизан и остајала је, везући, цело слепоподне крај тезге. Сада се Терези свиђала Оливијева жена са својим млитавим лицем и лењим покретима, и осећала је нарочито олакшање док је посматрала то јадно, изгубљено створење. Постала јој је пријатељица и волела је да је види поред себе када се онако послушно осмехивала својим бледим осмехом, уносећи у дућан некакав бљутав мирис гробља. Кад год би се плаве, као стакло прозирне Сизанине очи среле с Терезиним погледом, млада жена је, у сржи својих костију, осећала благотворну хладноћу. Тако је Тереза чекала до четири сата. Тада би одлазила у кухињу, настојала поново да се умори, ужурбано спремајући вечеру

за Лорана. А чим јој се муж појави на прагу, грло јој се стезало и страх је поново обузимао цело њено биће.

Из дана у дан су осећања младих супружника била скоро иста. Преко дана су, не налазећи се насамо, уживали слатке часове одмора; увече их је, чим би се нашли заједно, обузимала страховита непријатност.

То су, уосталом, биле мирне вечери. Дрхтећи и на саму помисао да ће морати у своју собу, и Тереза и Лоран су остајали будни што је могуће дуже. Полулежећи у широкој наслоњачи, госпођа Ракен је седела између њих и тихо говорила о Вернону, непрекидно мислећи на свог сина, али због некаквог стида је избегавала да спомене његово име; осмехивала се својој милој деци, правила им планове за будућност. На њено лице лампа је бацала слабу светлост; у мртвој и тихој средини њене речи су звучале изванредно благо. А двоје убица поред ње, неми и непомични, као да су је пажљиво слушали. У ствари, није им ни на крај памети било да следе смисао ћеретања добре старице; били су просто срећни због звука тих благих речи које су спречавале да чују буку властитих мисли. Нису смели да се погледају, већ су гледали госпођу Ракен да не би изгубили присуство духа. Никад нису рекли да треба да иду на спавање; остали би ту до јутра слушајући мазно брбљање старе трговкиње, које их је уљуљкивало, док сама старица не би споменула да јој се спава. Тек тада би напустили трпезарију и улазили у своју собу с очајањем, као да се бацају у провалију.

Много више од свих породичних вечери они су волели седељке четвртком увече. Када су били сами с госпођом Ракен, нису могли да стишају глас своје савести; теткин слаби глас и нежна веселост нису могли да угуше унутрашње крике који су их раздирали. Осећали су да долази време спавању и дрхтали су чим би погледали на врата своје собе; што је вече више одмицало, то им је све теже падао тренутак када ће остати сами. Четвртком, напротив, опијали су се глупостима, заборављали су једно на друго и мање су патили. Најзад је чак и Тереза жарко жудела за данима пријема. Ако Мишо и Гриве не би дошли, она је полазила да их тражи. Чим би се у трпезарији,

између ње и Лорана, нашли туђи људи, она је била мирнија; желела је да увек буде гостију и галаме, нечега што би је заглушило и осамило. Пред светом је била некако нервозно весела. И Лоран је такође поново налазио груба сељачка задовољства, грохотом се смејао и измотавао се као некада кад је био мазало. Никада до сада те вечери нису биле тако веселе и бучне.

Тако су једном недељно Лоран и Тереза могли да остану једно поред другог а да не задрхте од страха.

Ускоро их је обузела степња. Парализа је мало-помало хватала госпођу Ракен и они су предвиђали дан када ће она, немоћна и отупела, бити прикована за фотељу. Јадна старица почињала је да брбља међусобно невезане одломке реченица; глас јој је слабио, руке и ноге су је полако издавале. Постајала је непокретна. Тереза и Лоран су с ужасом посматрали како нестаје то биће које је до тада стајало између њих и чији их је глас ослобађао страшних снова. Када стара трговкиња изгуби разум и када постане нема и непомична у наслоњачи, наћи ће се сами; увече неће више моћи да избегну страшну усамљеност. Њихов ће ужас тада почињати у шест сати уместо у поноћ и од тога ће полудети.

Напрезали су све своје снаге да сачувају, њима драгоцено, здравље госпође Ракен. Позивали су лекаре, брижљиво су се односили према њој, чак су у овом неговатељском послу налазили заборав и смирење, тако да су удвостручили своју ревност. Нису хтели да изгубе трећег, који им је вечери чинио подношљивим; нису хтели да им трпезарија и кућа постану окрутно и суморно место, као што је њихова соба. Госпођа Ракен је била веома дирнута оданом пажњом коју су јој указивали; са сузама је себи честитала што их је спојила и што им је препустила својих четрдесет и неколико хиљада франака. После синовљеве смрти никада није рачунала на такву љубав у последњим данима свога живота; нега њене драге деце ублажила јој је старост. Упркос свему, она није осећала неумољиву парализу која ју је свакога дана све више кочила.

Тереза и Лоран су, међутим, водили свој двоструки живот. У свакоме од њих као да су биле две потпуно различите личности:

једна – раздражљиво и престашено биће које дрхти од страха чим падне сумрак, а друга – млитаво биће које све заборавља и задовољно дише чим се дигне сунце. Живели су два живота, викали од страха ако су били сами, спокојно су се смејали када су били међу људима. Никада им лица нису пред светом показивала патње које су их раздирале у самоћи; изгледало је да су мирни и срећни; несвесно су крили своје муке.

Видећи их тако мирне дању, нико не би посумњао да их сваке ноћи узнемирују авети. Човек би их сматрао паром који и само небо помаже и који живи у пуној срећи. Гриве их је љубазно називао „голупчићима“. Када су им очи биле обавијене модрим колутима, он би их чикао, питајући када ће бити крштење. Цело друштво се смејало. Лоран и Тереза би, смејући се, лако побледели; навикли су били на грубе вицеве старог чиновника. Док су били у трпезарији, господарили су својим страховањима. Ни најоштроумнији човек не би могао да погоди ужасне промене које су се у њима дешавале када се затворе у спаваћу собу. Нарочито је четвртком увече та промена била груба и жестока тако да је изгледало да се догађа у натприродном, свету. Драма њихових ноћи је по својој необичности и по својим дивљим потресима била готово невероватна, и остајала је дубоко скривена у дну њихових напаћених бића. Да су причали о њој, људи би их сматрали лудима.

– Како ли су срећни ово двоје заљубљених? – често је говорио стари Мишо. – Ништа не говоре, али много мисле. Кладио бих се да се прождиру пољупцима кад ми нисмо присутни.

Читаво друштво је тако мислило. О Терези и Лорану се говорило као о узорним супружницима. Цео пролаз Пон Неф славио је оданост, мирну срећу и вечити медени месец тих супружника. Једино су они знали да Камијев леш лежи међу њима; једино су они, испод својих мирних лица, осећали немирне трзаје који су их ноћу страховито потресали и мењали спокојне изразе њихових лица у одвратне и тужне маске.

XXV

После четири месеца Лоран је почео да размишља о томе како да извуче благодети које је очекивао после свог венчања. Да га корист није приковала за дућан у пролазу, он би напустио своју жену и побегао би пред Камијевом саблашћу трећи дан после свадбе. Прихватио је страшне ноћи, остајао је усред ужаса који га је давио, само да не би изгубио зараду од злочина. Када би напустио Терезу, поново би пао у беду и био приморан да остане чиновник; ако остане с њом, моћи ће да удовољава својој лењости, да живи удобно од ренте коју је госпођа Ракен пребацила на његову жену и да ништа не ради. Вероватно би побегао са четрдесет хиљада франака да је могао да их добије; али је стара трговкиња, по Мишоовим саветима, у уговору мудро заштитила интересе своје братанице. Тако је Лоран био уз Терезу везан чврстом везом. Да би надокнадио страшне ноћи, хтео је бар да живи у срећном нераду, добро храњен, топло одевен, и да у цепу има новац потребан за задовољавање својих ћуди. Само по ту цену он је пристајао да спава с утопљениковим лешом.

Једне вечери саопштио је госпођи Ракен и својој жени да је поднео оставку и да ће кроз петнаест дана напустити канцеларију. Тереза се узврпољила. Он је журно додао да ће изнајмити један мали атеље и да ће поново да слика. Нарочито се распричао о својој досадној служби и о широким видицима које му отвара уметност; сада, пошто има неку пару, хоће да испроба срећу и да види је ли способан за велика дела. Тирада коју је тим поводом изрекао једва је скривала дивљу жељу да се врати свом некадашњем животу у атељеу. Стиснутих усана, Тереза није ништа одговорила; уопште није намеравала да дозволи Лорану да потроши мали иметак који је њој осигуравао слободу. Када ју је њен муж салетео питањима да би добио њен пристанак, добио је неколико сувих одговора. Ставила му је до знања да ће пасти потпуно њој на терет ако напусти службу и не буде више ништа зарађивао. Док је говорила, Лоран ју је оштро погледао; то ју је омело и у грлу јој је застао спремљен одрични

одговор. Учинио јој се да у очима свога саучесника чита претећу мисао: „Ако не пристанеш, све ћу рећи.“ Почела је да замуцкује. Госпођа Ракен је тада довикнула да су жеље њеног драгог сина сасвим оправдане и да би погрешили ако му не би дали средства да постане надарен човек. Добра жена је мазила Лорана као што је мазила и Камија; њу су размекшале нежности које јој је млади човек указивао. Она му је припадала и увек се управљала према његовим жељама.

Било је, дакле, одлучено да уметник изнајми један атеље и да ће му давати сто франака месечно за разне трошкове. Породични буџет био је овако распоређен: зарадом оствареном прометом у трговини плаћаће се кирија за дућан и за стан, а остаће довољно и за дневни трошак у домаћинству; кирију за атеље и сто франака месечно Лоран ће добијати од две хиљаде и неколико стотина франака ренте; остатак од ренте биће утрошен на заједничке потребе. Уштеђевина ће, на тај начин, остати нетакнута. Тереза се донекле смирила. Муж је морао да јој се закуне да неће прекорачити одређену своту. Уосталом, она је мислила да Лоран не може да узме без њеног потписа тих четрдесет хиљада франака, а она се зарекла да неће потписати никакву хартију.

Већ сутрадан је Лоран у дну Улице Мазарин изнајмио један мали атеље, за којим је већ месец дана жудео. Није желео да напусти своју службу све док не обезбеди склониште, у коме би мирно проводио своје дане далеко од Терезе. После петнаест дана опростио се са својим колегама. Гриве је био запрепашћен његовим одласком. Један млад човек, говорио је он, који је пред собом имао тако лепу будућност, млад човек, који је за четири године стекао приходе на које је он, Гриве, чекао двадесет година! Лоран га је још више запрепастио када му је рекао да ће се поново потпуно посветити сликарству.

Уметник се најзад сместио у атељеу. Тај атеље била је некаква четвртаста соба у поткровљу, дуга и широка отприлике пет или шест метара. Таваница се нагло и стрмо спуштала и била је пробијена једним широким прозором, кроз који је на под и на црнкасте зидове падало веома јако бело светло. Жагор с улице није допирао до те

висине. Тиха и суморна собица била је отворена према небу и личила је на рупу, на гробницу, ископану у сивој глини. Ту гробницу Лоран је некако опремио намештајем; донео је ту две отрцане столице, сто који је наслонио уза зид да се не би преврнуо, стари кухињски орман, кутију с бојама и свој стари сликарски сталак. Једина раскош у просторији био је широк отоман, купљен код старинара за тридесет франака.

Петнаест дана му није на памет пало да узме четкице. Долазио је између осам и девет сати, пушио, лежао на дивану, чекао подне, срећан што је још јутро и што има пред собом још неколико дугих дневних часова. У подне је ишао да руча и брзо се враћао да би био сâм и да не би више гледао Терезино бледо лице. Тада би легао да свари ручак, спавао и ваљао се све до вечери. Његов је атеље био мирно место, где није дрхтао. Једнога дана је његова жена пожелела да посети његово драгоцено склониште. Он ју је одбио, а када је она, упркос његовом одбијању, закуцала на врата, није отворио; увече јој је рекао да је дан провео у Лувру. Плашио се да Тереза са собом не доведе и Камијеву сабласт.

Најзад му је ленствовање досадило. Купио је платно и боје и почео да ради. Како није имао довољно новца да плати модел, одлучио је да слика по машти и да се не брине за природу. Започео је једну мушку главу.

Уосталом, није се сувише склањао од света; свако јутро је радио два или три сата, а после подне је лутао тамо-амо по Паризу и околини. Враћајући се из једне дуге шетње, пред Институтом је срео свог бившег пријатеља из колеца, који је на последњој изложби у Салону, уз помоћ пријатеља, имао леп успех.

– Шта, то си ти! – узвикну сликар. – Ах, јадни мој Лоране, никада те не бих познао. Ослабио си.

– Оженио сам се – одговори Лоран збуњено.

– Ти, ожењен! Не чудим се онда што си тако смешан... Шта сада радиш?

– Изнајмио сам један атеље; ујутру помало сликам.

О својој женидби Лоран је испричао неколико речи; дрхтавим

гласом је изложио своје будуће намере. Пријатељ га је гледао зачуђено, што га је узнемирило, и онеспокојило. Сликара заиста није више у Терезином мужу препознавао свог некадашњег дебелог пријатеља. Изгледало му је да је Лоран добио неко господско држање; лице му се издужило и попримило неко отмено бледило, а држање целог тела постало је достојанственије и гипкије.

– Постао си леп момак – није могао да се уздржи сликар а да не узвикне – понашаш се као амбасадор. То је по последњој моди. У чијој си школи?

Лорану је тешко пало постављено питање. Није се усуђивао да се нагло удаљи.

– Хоћеш ли за тренутак да се попнеш до мог атељеа? – упита он најзад свог пријатеља, који га није напуштао.

– Радо – одговори овај.

Не размишљајући о променама које је примећивао, сликар је желео да посети атеље свог бившег друга. Свакако, није се пењао на пети спрат да би видео нова Лоранова дела, од којих ће му сигурно позлити; само је желео да задовољи своју радозналост.

Када се попео и погледао крајичком ока платна, окачена по зидовима, његово чуђење се удвостручило. Било је ту пет студија, две женске и три мушке главе, насликане врло снажно; радио је пастозно и слободно, и сваки комад се истицао одличним потезима на светлосивој позадини. Уметник се брзо приближио и, запрепашћен, није се ни трудио да сакрије своје изненађење:

– Да ли си ти то радио? – упитао је Лорана.

– Да – одговори овај. – То су скице, које су ми потребне за велику слику коју припремам.

– Но, без шале, да ли си заиста ти творац ових слика?

– Па, да! Зашто ја не бих био њихов творац?

Сликара се није усуђивао да му одговори: „Зато што су то платна једног уметника, а ти си увек био само обично мазало.“ Дуго је без речи стајао пред студијама. Свакако, биле су неспретне, али било је у њима неке снаге која је сведочила о високоразвијеном уметничком осећању. Рекло би се, проживљено сликарство. Никад Лоранов

пријатељ није видео скице које су толико много обећавале. Када је добро испитао платна, обратио се творцу:

– Говорићу отворено – рече му он. – Никада нисам веровао да ћеш бити способан тако да сликаш. Где си, до ђавола, стекао такав дар? То се не може тек тако лако научити.

Пажљиво је посматрао Лорана; његов глас му је изгледао умиљатији, а сваки покрет некако отменији. Није могао да наслути страشان потрес који је тог човека изменио и створио у њему женску нарав, оштра и танана осећања. У телу Камијевог убице десило се, без сумње, неко необјашњиво чудо. Тешко је анализом продрети у такве дубине. Можда је Лоран постао уметник као што је постао и плашљивац, услед великих потреса који су му уздрмали и тело и дух. Раније се гушио под притиском своје крви, чврсто заоденут добрим здрављем; сада, мршав и уздрхтао, био је неспокојан, имао је жива и снажна осећања људи нервозног темперамента. У страху у коме је живео, мисао му је лудела и пењала се до усхићености генија; нека врста моралног обољења, неуроza, која му је потресала цело биће, створила је у њему веома јасан уметнички смисао; откако је извршио злочин, његово тело је постало некако лакше, његов занесени мозак изгледао му је бескрајан, и у том наглom ширењу његове мисли видео је како му, кроз песничке снове, долазе надахнућа за драгоценa дела. Тако су му и покрети изненада постали отмени, а његова дела, добивши лични израз и живот, лепа.

Његов пријатељ није више покушавао себи да објасни рађање овог уметника. Отишао је зачуђен. Пре одласка још једном је погледао платна и рекао Лорану:

– Само један приговор могу да ти ставим: све твоје студије изгледају као једна породица. Тих пет глава личе једна на другу. Чак и женске главе имају, не знам какав, снажан израз, те изгледају као прерушени мушкарци... Разумеш ли ме: ако желиш да од ових скица направиш слику, мораћеш нека лица да измениш; твоје личности не могу да буду све сама браћа, то би деловало смешно.

Изашавши из атељеа, с осмехом додаде на степеништу:

– Заиста ми је мило, драги мој, што сам те видео. Сада верујем у

чуда... Добри боже! Баш си ти, Лоране, сила!

Отишао је. Лоран се вратио у атеље веома узбуђен. Када је његов пријатељ приметио да све његове студије глава личе на једну породицу, нагло се окренуо да би сакрио своје бледило. Та судбоносна сличност већ га је погодила. Полако се приближио и сео испред платна; што их је дуже посматрао, што је дуже прелазио погледом од једног до другог, ледени зној му је све више квасио леђа.

– Има право – шапутао је – све су сличне... Све личе на Камија.

Повукао се и сео на диван, није могао да одвоји очи од тих студија глава. Прва је била лице неког старца с дугачком белом брадом; под том белом брадом уметник је познао Камијево мршаво лице. Друга је представљала једну младу плавушу; и та млада девојка гледала га је плавим очима његове жртве. И сваки од остала три лика имао је неку црту утопљеника. Човек би рекао да је то Камиј маскиран у старца, у младу девојку, прерушен онако како се свиђало сликару, али увек је ту био главни израз Камијевог лица. Постојала је још једна страховита сличност међу тим главама: изгледале су напаћено и заплашено, као да их је раздирало исто осећање страха. Свака је имала лаку бору с леве стране уста, која им је вукла усне и због које су се кезиле. Та бора, коју је Лоран – тога се сећао – видео на згрченом утопљениковом лицу, давала им је печат одвратног сродства.

Лоран је схватио да је провео превише времена у Моргу зурећи у Камија. Слика леша била се дубоко урезала у његово сећање. Сада је његова рука и несвесно увек цртала то одвратно лице, јер га је сећање на њега свуда пратило.

Мало-помало се сликару, који се опружио на дивану, учинило да су ликови оживели. Било је пет Камија пред њим, пет Камија које су његови прсти моћно створили и који су неким чудом били различите старости и пола. Устао је, подерао платна и избацио их напоље. Мислио је да ће умрети од страха у свом атељеу ако га буде украшавао портретима своје жртве.

Ухватио га је страх: сумњао је да неће више моћи да наслика ниједну главу а да она не личи на утопљеникову. Желео је да одмах

сазна да ли је господар своје руке. Ставио је бело платно на сталак; затим је комадићем угља с неколико потеза назначио један лик, сличан Камијевом. Лоран је брзо избрисао ову скицу и пошао да уради другу. Читав сат борио се против силе која је водила његове прсте. Сваки покушај завршавао се скицом утопљеникове главе. Хтео је да наметне своју вољу и да избегне црте које је тако добро познавао; упркос свему вукао је те црте, слушао је своје мишиће и узбуркане живце. Најпре је набацио неколико брзих крокија; затим је покушао да лагано вуче угаљ. Резултат је био исти: искежен и болан Камиј непрекидно се појављивао на платну. Уметник је, једну за другом, скицирао неколико различитих глава, глава анђела, богородица с ауреолама, римских ратника с кацигама на глави, плаве и ружичасте деце, старих разбојника избразданих ожиљцима; увек, увек је утопљеник васкрсавао, он је био и анђеол, и богородица, и ратник, и дечак, и разбојник. Тада је Лоран покушао да ради карикатуру. Претеривао је у цртама, правио ружне профиле, смешне главе, али успевао је да направи само ружније упадљиве портрете своје жртве. Најзад је цртао животиње, псе и мачке; и пси и мачке су некако личили на Камија.

Лорана је обузео подмукао бес. Ударом песнице пробио је платно, с очајањем мислећи на своју велику слику. Сада више није морао ни на шта да мисли; добро је осећао да ће од сада цртати само Камијеву главу и, како му је рекао његов пријатељ, ликове који ће сви бити толико слични да ће деловати смешно. Замишљао је то што је требало да буде његово дело: на раменима својих личности, мушкараца и жена, видео је мртвачки бледо и заплашено утопљениково лице. Чудан приказ који се пред њим појављивао, изгледао му је свирепо смешан и дражио га је.

Више се није усуђивао ни да ради, плашио се да ће најмањим потезом четке васкрснути своју жртву. Ако је желео мирно да живи у свом атељеу, више никада није смео ту да слика. При помисли на то да су његови прсти надарени кобном и нехотичном способношћу да непрекидно стварају Камијев портрет, са страхом је погледао своју руку. Учинио му се да та рука више не припада њему.

XXVI

Болест која је претила госпођи Ракен огласила се поново. Парализа, која јој се већ неколико месеци вукла дуж удова, увек спремна да је стегне, нагло је ухватила за врат и спутала јој тело. Једно вече, док је мирно разговарала с Терезом и Лораном, застала је усред реченице отворених уста: чинило јој се да је неко гуши. Када је хтела да викне, да позове у помоћ, могла је да промуца само неколико пригушених гласова. Језик јој се скаменио. Руке и ноге су јој се укочиле. Занемела је и постала непокретна.

Тереза и Лоран су устали, уплашени тим муњевитим ударом који је сатро стару трговкињу за мање од пет секунди. Када се укочила и када је упрла у њих молећив поглед, они су је салетели питањима да би сазнали узрок њене патње. Није могла да одговори, само је и даље гледала у њих с дубоким ужасом. Схватили су тада да пред собом имају леш, упола жив леш, који их је видео и чуо, али који није могао ништа да им каже. Тај напад их је бацио у очајање. У суштини, они су мало патили због старичиног боловања, али су жалили себе што ће од сада морати да живе у вечитој самоћи.

Од тог дана је живот супружника постао неподношљив. Проводили су ужасне вечери поред беспомоћне старице, која више није својим слатким ћеретањем успављивала њихове ужасе. Лежала је као пакет, као нека ствар у наслоњачи, а они су били сами, сваки на супротном крају стола, потиштени и немирни. Та лешина их више није раздвајала; понекад су је заборављали, изједначавали је с намештајем. Онда су их хватали ноћни ужаси, трпезарија је, као и спаваћа соба постајала страшна позорница на којој се појављивала Камијева сабласт. Тако су четири или пет сати дневно више патили. Дрхтали су чим се спусти сумрак, обарали су обод лампе да се не би видели, покушавали су да верују да ће госпођа Ракен да проговори и подсети их на своје присуство. Неговали су је и нису је се отресли само зато што су њене очи још живеле и што су осећали олакшање ако су понекад видели како се те очи покрећу и како сијају.

Немоћну старицу увек би посадили под оштро светло лампе да би добро осветлили њено лице и да би им непрекидно била пред очима. То млитаво и бледо лице свакоме би било неподношљиво, али њима је толико било потребно њено присуство да су на њему одмарали своје погледе са истинским задовољством. Човек би рекао да је то мртвачка маска усред које су стављена два жива ока; само су се те очи помицале и брзо се окретале у својим дупљама. Образи и уста били су као скамењени, изгледали су тако непомични да су застрашивали. Када би госпођа Ракен задремала и оборила очи, њено потпуно бело и сасвим немо лице заиста је личило на лице леша; Тереза и Лоран, који нису више осећали да је присутна духом, лармали су, док узета старица не би подигла очи и погледала их. Тако су је приморавали да остане будна.

Они су је сматрали некаквом забавом која разбија њихове рђаве снове. Откако је постала тако немоћна, требало ју је неговати као дете. Бриге које им је она задавала, присиљавале су их да забораве на своје мисли. Лоран ју је ујутру подизао, односио је у фотељу и увече је враћао у кревет; она је још била врло тешка, и он је морао да употреби сву своју снагу да је пажљиво узме у наручје и пренесе је. Гурао је и њену фотељу. О осталом се бринула Тереза: она је непокретну старицу облачила, давала јој да једе, испуњавала је њене најситније жеље. Неколико дана је госпођа Ракен могла да се служи рукама, писала је на једној таблици и тако тражила оно што јој је потребно; затим су јој се и руке одузеле, и она није више могла да их подигне и да држи оловку. Отада је могла да говори само погледом, и њена братаница је морала да погађа шта она жели. Млада жена се предала тешкој дужности неговатељице; то јој је запослило и тело и дух, и годило јој.

Да не би остајали сами, супружници су одмах ујутру довлачили фотељу јадне старице у трпезарију. Постављали су је између себе, као да им је била неопходна да би могли да живе; довлачили су је да би присуствовала њиховом ручку и сваком њиховом послу. Правили су се да не схватају када је изражавала жељу да је пренесу у њену собу. Она је била добра само зато да разбија њихову самоћу; није

имала права да живи одвојено. У осам сати је Лоран одлазио у свој атеље, а старица је остајала до подне сама у трпезарији; затим, после ручка, поново би остајала сама до шест сати. Преко дана се њена братаница често пењала горе и вртела око ње да би се уверила да јој ништа не недостаје. Пријатељи породице нису знали какве похвале да смисле да би нахвалили Терезине и Лоранове врлине.

Пријеми четвртком су настављени, и немоћна старица им је присуствовала као и раније. Њену фотељу би приближили столу; од осам до једанаест сати она је држала отворене очи и посматрала госте продорним погледом. У почетку су стари Мишо и Гриве, имајући пред собом леш своје старе пријатељице, били некако покуњени; нису знали како да се понашају, осећали су само незнатно жаљење и питали су се колико би у ствари требало да се жалосте да би удовољили пристојности. Треба ли да разговарају с тим мртвим лицем, или не треба на њу уопште да обраћају пажњу? Постепено, после зрелог размишљања, почели су да се понашају према госпођи Ракен као да јој се ништа није догодило. На крају су се правили као да ништа не знају о њеном стању. Разговарали су с њом, постављали су питања и одговарали, смејали су се за њу и за себе, никад се нису дали збунити строгим изразом њеног лица. Био је то чудан приказ; изгледало је као да људи разложно разговарају с кипом, као што девојчице разговарају са својим луткама. Одузета старица, укочена и нема, седела је пред њима, а они су брбљали, живо махали рукама, као да се с њом необично срдечно забављају. Мишо и Гриве су честитали себи због свог изврсног понашања. Сматрали су да оваквим поступком доказују своју учтивост; осим тога, избегли су досаду коју изазивају уобичајене изјаве саучешћа. Госпођи Ракен је требало да ласка што с њом поступају као са здравим човеком, и од тог времена смели су да се веселе у њеном присуству без икаква устезања.

Гриве је себи увртео у главу да се одлично споразумева с госпођом Ракен, тврдио је да само треба да га погледа и он одмах схвати шта она жели. У томе је био још један знак нежне пажње. Само што се Гриве сваки пут варао. Често је прекидао партију

домина, испитивачки је гледао стару госпођу, чије су очи мирно пратиле игру и говорио је да она жели ову или ону ствар. Кад би је упитали, установили би да госпођи Ракен није ништа потребно или је пак желела нешто сасвим друго. Гривеа то не би обесхрабрило; победоносно је узвикивао: „Јесам ли вам рекао!“, и после неколико минута поново би почињао. Сасвим је другачије изгледало кад је немоћна старица отворено изражавала неку жељу: Тереза, Лоран и гости један за другим помињали су предмете, које је могла да пожели. Гриве се тада истицао у својим неспретним понудама. Именовао је све што му је случајно падало на памет и стално је, као за инат, нудио супротно од онога што је госпођа Ракен желела. Све то га није спречавало да понавља:

– Ја читам из њених очију као из књиге. Ето, каже ми да имам право... Зар не, драга госпођо?... Да, да.

Уосталом, није ни било лако схватити све жеље јадне старице. Једино је Тереза то умела. Доста лако се споразумевала с тим зазиданим разумом, који је још живео сахрањен унутар мртвог тела. Шта ли се дешавало у том жалосном створењу, које је живело само толико да би присуствовало животу, не узимајући у њему никаква удела? Она је видела, она је чула, и имала је, ван сумње, тачне и јасне представе, али није више могла да се креће, нити да пусти глас да би спољном свету изразила мисли које су се у њој рађале. Њене мисли су је скоро гушиле. Кад би од једног њеног покрета или једне њене речи зависила судбина света, она не би могла да подигне руку нити да отвори уста. Дух јој је био као у човека кога су грешком живог сахранили и који се пробуди у тамној земљи, два или три метра под површином, виче, одупире се и настоји да се ослободи тешке земље, а над њим људи иду и не чују његово ужасно јадиковање. Лоран је често посматрао госпођу Ракен, како је, стиснутих усана и руку испружених на коленима, изражавала цео свој живот у живахним и брзим очима. У себи је говорио:

„Ко зна на шта она овако усамљена може да мисли... Сигурно се у души овог живог леша одиграва ужасна драма.“

Лоран се варао; госпођа Ракен је била срећна, срећна због пажње и

поштовања своје драге деце. Она је увек желела овако да заврши, полако и окружена оданошћу и љубављу. Како би волела да може да говори како би захвалила својим пријатељима који јој помажу да спокојно умре. Подносила је свој положај без роптања; пошто је водила миран и усамљен живот, није много патила због тога што је онемела и постала непокретна. Опет је постала дете, проводила је дане без досаде, гледајући испред себе и сећајући се прошлости. Коначно јој се и допадало да тако лепо седи у својој наслоњачи, као нека девојчица.

Из дана у дан су њене очи постајале блаже и проницљивије. Научила је да се служи очима као рукама, као устима, њима је и тражила и захваљивала. Тако је себи једним нарочитим и умиљатим начином надокнађивала органе који су је издали. На том лицу, наборане и збрчкане коже, очи су биле лепе као небо. Откако се њена беспомоћна и искривљена уста нису могла смејати, она се осмехивала погледом. С дивном нежношћу, уз пролазан овлашан сјај, из њених очних дупљи избијали су јутарњи зраци сунца. Није било ничег једноставнијег од ових очију, које су се на мртвом лицу осмехивале као усне; доњи део лица је био суморан и блед, док је горњи део био божанствено осветљен. Пре свега је због своје драге деце стављала сву своју захвалност, све наклоности своје душе у тај поглед. Када ју је, свако јутро и вече, Лоран узимао у наручје да би је пренео, она му је за ту љубав захваљивала погледом пуним нежне захвалности.

Тако је живела неколико недеља, очекујући смрт, уверена да је заштићена од сваке нове несреће. Мислила је да је горку чашу испила до дна. Но варала се. Једне вечери сатро ју је ужасан ударац.

Узалуд су је Тереза и Лоран стављали између себе, под пуну светлост, она више није била ни толико жива да би их раздвајала и бранила од њихових стрепњи. Чим би заборавили да је она поред њих, да их види и чује, обузело би их лудило, појављивао им се Камиј, а они су настојали да га отерају. У таквим приликама су бунцали, нехотично су признавали, тако да је госпођа Ракен све открила. Лоран је добио некакав напад, у коме је говорио као да је

полудео. Одузета жена одједном је све схватила.

Страшан грч је прошао преко њеног лица, потресао ју је такав ударац да је Терези изгледало да ће скочити и почети да виче. Затим се поново укочила као гвожђе. Тај ударац је био тим ужаснији што је изгледало као да је вештачки оживео мртваца. За тренутак је пробуђена осећајност нестала; беспомоћна старица била је још сатрвенија и блеђа. Њене очи, обично тако благе, постале су мрачне и тврде, сличне комадима метала.

Никада није очајање скршило једно биће у већој мери. Страшна истина је као муња спалила очи немоћне жене и обузела је целу као ударац грома. Не би толико патила да је могла да устане и да избаци из себе ужасне узвике који су јој се пењали у грло и да је могла да прокуне убице свога сина. Но, иако је све чула и разумела, морала је да остане непокретна и нема, и да у себи задржи провалу свог бола. Изгледало јој је да су је Тереза и Лоран привезали и приковали за наслоњачу да се не баци на њих док јој с окрутним задовољством понављају у лице: „Ми смо убили Камија“, пошто су јој на уста ставили мараму, која је гушила њене јецаје. Страва и ужас беснели су у њеном телу и нису могли напоље. Натчовечанским напорима покушавала је да подигне терет који ју је мрвио, да ослободи грло и створи пролаз бујици свога очајања. Узалуд је напињала остатке своје снаге; на непцима је осећала свој хладан језик, није могла да се истргне из наручја смрти. Од самртничке немоћи се укочила. Њена осећања су личила на осећања обамрлог човека кога покопавају и који, спутан оковима свога тела, слуша над главом тупе ударце лопате.

Још страшнији је био поремећај који се одигравао у њеном срцу. Осећала је да се у њој нешто одроњава и мрви. Цео живот јој је био опустошен, сурово истргнуте из корена и изгажене биле су све њене нежности, сва њена добротина, све њене жртве. Водила је живот пун поштовања и нежности, и у последњем тренутку, када је већ у гроб носила веру у мирну срећу овога света, неки глас јој је викао да је све злочин и лаж. Иза подигнуте завесе, уместо тобожње љубави и пријатељства, видела је ужасно позориште крви и ругла. Хулила би

на бога да је могла да изрекне клетву. Бог ју је варао преко шездесет година, поступао с њом као с добром и мирном девојчицом, обмањујући њене очи лажним сликама мирне радости. Она је остала дете које будаласто верује у хиљаде глупих ствари, не видећи да се стварни живот вуче у крвавој баруштини страсти. Бог је био зао; требало је да јој раније каже истину, или да је пусти да умре у несвесној невиности и заслепљености. Сада јој не преостаје друге него да умре, кад већ не може да верује у љубав, пријатељство и оданост. Постоји само убиство и разврат.

О, ужаса! Камиј је умро под ударцима Терезе и Лорана, који су у срамоти прељубе оплодили злочин. Та помисао је за госпођу Ракен била тако дубока да није могла јасно о њој да размишља нити да је јасно схвати у свим њеним појединостима. Њоме је завладало само једно осећање, осећање страшног пада; чинило јој се да се руши у црну и хладну јаму. Мислила је: „На дну ћу се разбити.“

После првог удара, страхоте злочина изгледале су јој невероватне. Затим, када се уверила у прељубу и убиство и сећајући се разних ситница које раније није знала да објасни, бојала се да ће полудети. Тереза и Лоран били су Камијеве убице, та Тереза коју је она одгајила, тај Лоран кога је она волела одано и нежно као мајка. Све се то вртело у њеној глави са заглушујућом буком неког бескрајног точка. Прозрела је тако одвратне појединости, спуштала се у тако велико лицемерје, у мислима је била гледалац позоришта с тако окрутно подругљивим лицем и наличјем да је радије желела да умре и да више не мисли. Једна једина мисао, нехотична и неумољива, мрвила је њен мозак тежином и издржљивошћу млинског камена. Понављала је у себи: „Моја деца су убила моје дете“, не налазећи друге речи да изрази своје очајање.

Избезумљено је хтела да се снађе у наглој промени у свом срцу, али није више могла; била је сломљена под снажним притиском мисли о освети, које су одагнале сву доброту њеног живота. Чим је у њој настала промена, њена душа је отврднела; осећала је да се у умирућем телу рађа ново биће, немилосрдно и окрутно, које би хтело да уједе убице њеног сина.

Кад је подлегла загрљају парализе, која ју је гушила, и кад је схватила да не може да ухвати за грло Терезу и Лорана и да не може да их задави, предала се ћутању и укочености и само су јој крупне сузе лагано капале из очију. Није било ничег жалоснијег од тог немог и непомичног очајања. Болно је било погледати сузе које су, кап по кап, текле низ мртво лице, на коме се није помакла ниједна црта, болан је био поглед на беспомоћно и мртвачки бледо лице које није могло да се расплаче и на коме су јецале само очи.

Терезу је обузела страшна самилост.

– Треба да је однесемо у кревет – рекла је Лорану показујући на тетку.

Лоран је брзо одгурао одузету старицу у њену собу. Онда се сагнуо да је узме у наручје. У том тренутку је госпођа Ракен жарко желела да је нека снажна опруга постави на ноге; напрегла је своју вољу до крајности. Бог ваљда неће дозволити да је Лоран узме у руке; рачунала је да ће га муња сатрти ако буде показао тако чудовишну бестидност. Али није било опруге која би је покренула и небо је задржало свој гром. Остала је скршена и немоћна као гомила рубља. Убица ју је зграбио, подигао, пренео; страх ју је обузео кад је осетила да је јадна и остављена на милост и немилост наручју Камијевог убице. Глава јој је клонула на Лораново раме, погледала је у њега очима разрогаченим од страха.

– Хајде, хајде, само ме лепо погледај – гунђао је – те твоје очи ме неће прождрети.

Грубо ју је бацио на кревет. Немоћна жена је клонула и онесвестила се. Њена последња мисао била је помисао на одвратност и ужас. Од сада ће сваког јутра и вечери морати да подноси нечисти загрљај Лоранових руку.

XXVII

Само је напад ужаса нагнао супружнике да нешто признају у присуству госпође Ракен. Нису они били окрутни, ни једно ни друго; и да их опрезност није приморавала да ћуте, они би из човекољубља избегавали слично признање.

Следећег четвртка били су необично немирни. Тереза је ујутру питала Лорана није ли необазриво сместити, током вечери, одузету старицу у трпезарију. Она је све знала и могла је да их прокаже.

– Хајде – одговори Лоран – она не може ни мали прст да помакне. Како би могла нешто да избрбља?

– Можда ће наћи неки начин – одговори Тереза. – Већ друго вече како јој у очима читам неку неумољиву намеру.

– Али немој! Лекар ми је рекао да је она свршила. Ако још једном буде говорила, то ће бити при њеном последњем уздаху, у ропцу. Неће она још дуго, хајде. Било би животињски да своју савест оптерећујемо још више не дајући јој да присуствује тој седељци...

Тереза је уздрхтала.

– Ниси ме разумео – узвикнула је. – Имаш право, било је доста крви... Хтела сам да кажем како можемо да затворимо тетку у собу и да објаснимо да јој није добро и да спава.

– У томе и јесте ствар – одговори Лоран – онај глупави Мишо сигурно ће лично ући у собу да види своју стару пријатељицу... То би био изврстан начин да себе уништимо.

Оклевао је, желео је да изгледа миран, али неспокојство га је присиљавало да говори.

– Боље је да пустимо да се ствари саме развијају – наставио је. – Ти људи су глупи као гуске; из старичиног немог очајања неће ништа сазнати. Никада ништа неће посумњати, јер су сувише далеко од истине. Пробајмо једанпут, и бићемо мирни од последица наше непажње... Видећеш, биће све добро.

Увече, када су гости стигли, госпођа Ракен је, као и обично, седела на свом месту, између пећи и стола. Лоран и Тереза били су

наизглед расположени, прикривали су своје стрепње, са страхом очекујући немили догађај који није могао да изостане. Оборили су сасвим ниско обод лампе; само је мушема била добро осветљена.

Гости су се упустили у отрцан и бучан разговор који је увек претходио првој партији домина. Гриве и Мишо нису пропустили да госпођу Ракен упитају за здравље, на шта су, као што су навикли, сами давали изврсне одговоре. После тога, не забављајући се више јадном старицом, друштво се с пажњом удубило у игру.

Пошто је сазнала страшну тајну, госпођа Ракен је жарко очекивала ово вече. Да би потказала злочинце, сакупила је последње снаге. До последњег тренутка се плашила да неће присуствовати скупу; мислила је да ће је Лоран удаљити, да ће је можда удавити, или, у крајњем случају, да ће је затворити у њену собу. Када је видела да су је оставили и када се нашла међу гостима, осетила је жарку радост, мислећи како ће покушати да освети свог сина. Знајући да јој је језик потпуно мртав, покушавала је да употреби један нови језик. Уз зачуђујући напор воље успела је да донекле вештачки оживи десну руку, да је лагано подигне с колена, где је увек била непокретно испружена; затим ју је полако уздигла дуж ноге стола која је била пред њом, и успела је да је положи на мушему. Ту је слабашно покретала прсте да би привукла пажњу.

Када су играчи спазили међу собом ову белу и млитаву руку мртваца, били су веома изненађени. Гриве је задржао руку у ваздуху, баш у тренутку када је хтео да положи дуплу шестицу. Откако је добила напад, немоћна старица није помакла руке.

– Хеј, гледајте, Тереза – узвикну Мишо – госпођа Ракен миче прстима... Несумњиво нешто жели.

Тереза није могла да одговори; она је, као и Лоран, пратила напор немоћне жене, гледала је бледу руку своје тетке под оштром светлошћу лампе, ту осветничку руку која се спремала да проговори. Убице су чекали без даха.

– Забога, да – рече Гриве – она нешто жели... Нас двоје се добро разумемо... Она жели да игра домине... Зар не, драга госпођо?

Госпођа Ракен је одрицала снажним покретом. С бескрајним

напором је испружила један прст, остале је савила и с муком је почела да исписује слова на столу. Није повукла ни неколико црта, кад Гриве поново узвикну победнички:

– Разумем: она каже да сам добро урадио што сам метнуо дуплу шестицу.

Немоћна старица баци страشان поглед на старог чиновника и продужи реч коју је желела да напише. Али Гриве ју је прекидао сваког тренутка, изјављујући да је то непотребно, јер он је разумео, и продужавао је с глупостима. Најзад га је Мишо ућуткао.

– До ђавола, пустите госпођу Ракен да говори! – узвикнуо је. – Говорите, стара моја пријатељице.

И загледа се у мушему као да је наћулио уши. Али старичини прсти, пошто су отпочињали исту реч више од десет пута, заморили су се и сада су лутали лево и десно. Мишо и Оливије су се нагнули, али нису могли да прочитају, те су терали старицу да стално понавља прва слова.

– А, добро – узвикну одједном Оливије – овај пут сам прочитао... Она исписује ваше име, Тереза... Гледајте: „Тереза и...“ Завршите, драга госпођо.

Тереза је скоро узвикнула од ужаса. Гледала је како прсти њене тетке клизе по мушеми и чинило јој се да они ватреним знаком пишу њено име и признање о њеном злочину. Лоран се нагло дигао и запитао се да ли да се баци на паралитичарку и сломи јој руку. Помислио је да је све изгубљено, на свом бићу је осетио тежину и хладноћу казне, видевши како је та рука оживела да би открила Камијево убиство.

Госпођа Ракен је и даље писала, али све спорије и спорије.

– Одлично, читам сасвим добро – настави Оливије после једног тренутка, гледајући супружнике. – Ваша тетка је написала ваша имена: „Тереза и Лоран...“

Госпођа Ракен је знацима одобравала, бацајући на убице победоносне погледе. Затим је хтела да настави. Али њени прсти су се укочили, а снажна воља, која их је вештачки оживела, нестала је; осећала је да се узетост поново полако пење дуж њене руке и поново

је осваја. Журило јој се, и написала је још једну реч.

Стари Мишо прочита гласно:

– „Тереза и Лоран су...”

Оливије упита:

– Шта су то ваша драга деца?

Захваћени лудим страхом, убице замало нису гласно довршиле реченицу. Укоченим и збуњеним очима посматрали су осветничку руку; одједном се та рука, захваћена грчом, спустила на сто; склизнула је и поново пала на колено немоћне старице као гомила беживотног мяса. Парализа се вратила и зауставила казну. Мишо и Оливије, збуњени, поново су сели, док су Тереза и Лоран осетили тако жестоко задовољство да су од нагле навале крви, која је тукла у њиховим грудима, осетили несвестицу.

Гриве је био увређен зато што му нису веровали. Помислио је да је дошао тренутак када ће поново показати своју непогрешивост ако употпуни недовршену реченицу госпође Ракен. Како су тражили смисао ове реченице, он рече:

– То је врло јасно, ја у госпођиним очима читам целу реченицу. Мени није потребно да она пише по столу; довољан ми је један њен поглед... Хтела је да каже: „Тереза и Лоран се лепо брину о мени.”

Гриве је себи могао да честита због своје уобразиље, јер је цело друштво било његовог мишљења. Гости су почели да хвале супружнике, који су се тако добро показали према јадној госпођи.

– Сигурно је – рекао је озбиљно стари Мишо – да је госпођа Ракен хтела да истакне нежну пажњу којом је деца окружују. То служи на част целој породици.

Затим, поново узимајући домине, додаде:

– Но, наставимо. Где смо стали?... Гриве је хтео, како изгледа, да стави дуплу шестицу.

Гриве је положио дуплу шестицу. Глупа и једнолична игра је настављена.

Одузета старица је, срушивши се у понор ужасног очајања, посматрала своју руку. Рука ју је издала, и сада јој је изгледала тешка као олово; више никад неће моћи да је подигне. Небо није хтело да

Камиј буде освећен, оно је његовој мајци одузело једино средство да људима прокаже злочинце који су га убили. И несрећница је говорила себи да више не може ништа да учини, већ само да прати своје дете у гроб. Склопила је очи, сматрала је себе бескорисном, и већ се замишљала у тамном гробу.

XXVIII

Тереза и Лоран су се већ два месеца бранили од ужаса свог брака. Обоје су патили. Постепено је њима загосподарила мржња, тако да су на крају гледали једно друго бесно, погледом пуним тамних претњи.

До мржње је неизбежно морало доћи. Волели су се као животиње, врелом страшћу пуном крви; услед растројености због злочина, љубав се претворила у страх, а пољупци су у њима изазивали некакво физичко гађење. Сада су се бунили и беснели трпећи брак који их је приморавао да живе заједно.

Њихова мржња била је дивља и испуњена страшним праскањем. Лепо су осећали да једно другом сметају; размишљали су у себи како би живели мирно кад не би стално били заједно. Изгледало им је да их гуши огроман терет чим су заједно, и радо би тај терет одстранили и уништили; гризли су усне, окрутне мисли су им севале у очима као варнице, обузимала их је жеља да прождеру једно друго.

Изједала их је једна помисао: љутило их је што су починили злочин, очајавали су што су заувек покварили свој живот. Одатле је потицао сав њихов бес, сва њихова мржња. Осећали су да је зло неизлечиво, да ће до смрти патити због убиства Камија, и очајавали су због помисли на бесконачну патњу. Нису знали кога да нападно, па су се узајамно проклињали.

Нису хтели отворено да признају да је њихов брак неизбежна казна за њихов злочин; одбијали су да слушају унутрашњи глас који им је викао истину и излагао им историју њиховог живота. Али у налетима беса који су их потресали, свако од њих је у дубини свог гнева јасно препознавао и откривао свирепост свог саможивог бића, које их је натерало на злочин да би задовољило нагоне и које је у убиству нашло само очајан и неподношљив живот. Сећали су се прошлости и знали су да је једино изневерена нада у расипнички живот и спокојну срећу била узрок њихове гриже савести. Кад би могли да се грле у миру и да радосно живе, не би жалили Камија, већ би и уживали због свог злочина. Али тела су им се бунила одбијала

брак, и они су се с ужасом питали куда ће их одвести та немоћ и одвратност. Видели су само страшну и болну будућност, само насилан и суморан расплет. Тако су, као два непријатеља везана заједно, који се узалуд труде да се отргну из тог снажног загрљаја, безуспешно напрезали мишиће и живце и одупирали се, не би ли се ослободили. Пошто су схватили да никада неће измаћи тој вези, надражени јер им се та веза усецала у месо попут конопаца, згађени својим додирима, осећајући како њихов ужас са сваким часом расте, а заборављајући да су сами себе чврсто везали једно за друго, и неспособни да и тренутак даље подносе ту везу, немилосрдно су се прекоревали, покушавали су мање да пате и да негују ране које су задали једно другом увредама, заглушујућом виком и међусобним оптуживањем.

Сваке вечери је избијала свађа. Изгледало је као да убице саме траже прилику да се раздраже не би ли опустили своје укочене живце. Вребали су једно друго, држали се на оку, чачкали по својим ранама чак до живог меса, и налазили огромно задовољство ако би узвикнули од бола. Живели су тако у непрекидној раздражености, уморни једно од другог, неспособни да поднесу иједну реч, иједан покрет, иједан поглед а да од тога не пате и да не бунцају. Цело биће им је било спремно за насиље; најмања нетрпељивост, најобичнија расправа је у њиховом поремећеном организму некако чудно прерастала у страшну суровост. Ни из чега би планула бура, која би трајала до сутрадан. Врело јело, отворен прозор, обично одрицање или каква опаска били су довољни да их натерају у праве нападе лудила. И увек су у таквим препиркама једно другог бацали у лице утопљеника. Реч по реч, док на крају не би почели једно друго да прекоравају за дављење у Сен Уану; очи би им тада закрвавиле, и они би се разбеснели до махнитости. То су били дивљи призори дављења, удараца, одвратних повика, срамотних грубости. Тереза и Лоран су се обично овако раздраживали после јела; затварали су се у трпезарију да нико не би чуо галаму њиховог очајања. Ту су могли да се прождиру до миле воље, у углу те влажне собе, у тој пећини осветљеној жутом светлошћу лампе. Гласови су им тупо одјекивали

кроз собну тишину. Нису престајали док их не би умор савладао, само после тога могли су да уживају у одмору неколико сати. Временом су им те свађе постале права потреба, као неко средство које им је после нервне отупелости омогућавало сан.

Госпођа Ракен их је слушала. Она је непрестано била присутна у својој фотељи, с рукама опуштеним на коленима, усправљене главе, непомичног лица. Чула је све, а њено мртво тело ниједном није задрхтало. Очи су јој оштро и упорно биле упрте у убице. Мора да се ужасно мучила. Тако је до ситница сазнала догађаје који су претходили и који су следили Камијевом убиству, и постепено се спустила до прљавштине и злочина оних које је називала својом драгом децом.

Препирке брачног пара обавестиле су је о најситнијим околностима, изређале су пред њеним престрављеним духом, једну за другом, све епизоде страшног доживљаја. И што је дубље тонула у тај крвави муљ, тражила је сажаљење; мислила је да већ додирује дно огавности, али је морала да се спушта све ниже и ниже. Сваке вечери би сазнала понеку нову појединост. Та страшна прича била је све дужа и дужа; чинило јој се да се губи у неком страшном сну који нема краја. Прво је признање било сурово и поразно, али много је више трпела од тих ситних удараца, тих маленкости које су излетале разбеснелим супружницима усред њихове немоћи и које су обасјале злочин аветињским светлом. Једном дневно мајка је слушала причу о томе како је њен син био убијен, и сваки пут, свакога дана, то причање је било све ужасније и опширније, из дана у дан је допирало до њеног ува са све већом окрутношћу и јасноћом.

Кад види пред собом то бледо лице преко кога су тихо текле крупне сузе, Терезу би понекад обузела грижа савести. Показивала је Лорану своју тетку и погледом би га замолила да ућути.

– Ех! Престани! – викао је Лоран сурово. – Добро знаш да нас не може издати... Зар сам ја срећнији од ње?... Имамо њен новац и не морамо да имамо никакве обзире.

И свађа се настављала, осорна, с виком, и опет су убијали Камија. Ни Тереза ни Лоран нису се усудили да попусте милосрђу које би се

понекад појавило и да затворе одузету жену у њену собу кад се свађају и да је тако поштеде прича о злочину. Страховали су да ће се узајамно убити ако међу њима не буде тај полуживи леш. Њихово милосрђе је узмицало пред њиховим кукавичлуком; наметали су госпођи Ракен неизрециве муке зато што им је њено присуство било потребно да би их бранило од привиђења.

Све њихове свађе биле су сличне и доводиле до истих оптужби. Чим би било изговорено Камијево име, чим би једно од њих оптужило друго за убиство, долазило је до страшних сукоба.

Једно вече, како је тражио разлог да се разбесни, за време вечере Лоран нађе да је вода за пиће млака; рече да му је у стомаку мука од топле воде и да жели свежу.

– Нисам могла да набавим леда – одговори Тереза суво.

– Добро, нећу да пијем – одговори Лоран.

– Вода је одлична.

– Топла је и има укус муља, човек би рекао да пије воду из реке.

Тереза је понављала:

– Воду из реке...

И бризну у плач. У њеном духу, једна мисао заменила је другу.

– Зашто плачеш? – упита је Лоран, који је, предвиђајући одговор, већ побледео.

– Плачем – зајеца млада жена – плачем јер... знаш ти добро... Ах! Боже мој! Боже мој! Па ти си га убио.

– Лажеш – узвикнуо је сурово убица – признај да лажеш... Бацио сам га у Сену, али си ме ти на то навела.

– Ја? Ја?

– Да, ти!... Немој се правити невешта, и немој ме терати да те присилим да признаш. Потребно ми је да признаш свој злочин и преузмеш свој део одговорности за убиство. То ме умирује и од тога ми је лакше.

– Али нисам ја удавила Камија.

– Јеси, хиљаду пута јеси, управо ти!... Ох! Шта се чудиш, као да си заборавила. Чекај, одмах ћу те подсетити.

Устао је од стола, нагнуо се према младој жени и унео јој се у

лице зажарених образа, вичући:

– Ти си стајала на обали, сећаш се, а ја сам ти шапнуо: „Бацићу га у реку.“ Ти си тада пристала и ушла си у чамац... Сад ваљда видиш да си га убила заједно са мном.

– Није то истина... Била сам слуђена, не знам више шта сам радила, али никада нисам хтела да га убијем. Ти си сам извршио злочин.

Порицање је узбуђивало Лорана. Како је рекао: тешила га је помисао да има саучесницу. Да је имао храбрости, покушао би себе да убеди како сав ужас убиства пада на Терезу. Обузимала га је жеља да истуче младу жену како би је натерао да призна да је она највише крива.

Вичући и беснећи, почео је да корача од једног краја собе до другог, док га је госпођа Ракен пратила укоченим погледом.

– Ах! Беднице! Беднице! – гунђао је пригушеним гласом – хоћеш да ме натераш у лудило... Ех! Зар се ниси попела једне вечери у моју собу као нека блудница, ниси ли ме опила својим миловањима не би ли ме приволела да те ослободим мужа. Није ти се свиђао, заударао ти је на болесно дете – то си ми говорила кад сам долазио овамо к теби... Прошле су већ три године, и зар сам ја помишљао на све то? Зар сам био нитков? Живео сам мирно као поштен човек и никоме нисам учинио зло. Ни муву не бих згњечио.

– Ти си убио Камија – поновила је Тереза с очајничком тврдоглавошћу, од које је Лоран губио главу.

– Не, не, ти си, кажем ти да си ти убица – одговорио је страшним узвиком. – Слушај, немој да ме изазиваш, могло би то лоше да се сврши... Зар се ти, несрећнице, ничега не сећаш? Подала си ми се као каква девојчура, тамо у соби твога мужа; пружиала си ми уживања која су ме залудела. Признај да си све то учинила прорачунато, да си мрзела Камија и да си одавно хтела да га убијеш. Ти си ме, без сумње, узела за љубавника да ме гурнеш на њега и уништиш га.

– То није истина... Одвратно је то што ми говориш... Немаш права да ми пребацујеш моју слабост. И ја могу да кажем као и ти да сам, пре него што сам те упознала, била поштена жена, која никоме

никада ништа нажао није учинила. Ако сам ја тебе залудела, ти си мене залудео још више. Немој да се свађамо, чујеш ли ме, Лоране... Имала бих много штошта да ти пребацим.

– Шта имаш ти мени да пребациш?

– Не, ништа... Ти ме ниси спасао од мене саме, искористио си моју малодушност; теби се свиђало да уништиш мој живот... Све ти то праштам... Али, за милост божју, немој ме оптуживати да сам убила Камија. Чувај свој злочин за себе, немој тражити начин да ме још више престравиш.

Лоран је подигао руку да ошамари Терезу.

– Туци ме, то више волим – казала је – мање ћу патити.

И поднесе му образ. Он се трже, узео столицу и седе поред младе жене.

– Слушај ме – рече јој присиљавајући себе да буде миран – то је кукавички с твоје стране да поричеш свој удео у злочину. Знаш врло добро да смо га починили заједно, знаш да си исто толико крива колико и ја. Зашто хоћеш да ја носим теже бreme, зашто тврдиш да си невина? Кад си била невина, није требало да се удаш за мене. Сети се само оних двеју година после убиства. Хоћеш ли да ти поднесем доказе? Отићи ћу одмах и све ћу рећи властима и видећеш да ли нећемо бити обоје осуђени.

Задрхтали су од страха, а Тереза је одговорила:

– Људи би ме можда осудили, али Камиј добро зна да си све учинио ти... Он мене не мучи ноћу као што мучи тебе.

– Мене Камиј оставља на миру – рече Лоран блед и уздрхтао – али теби се привиђа, чуо сам те како вичеш.

– Не говори о томе – бесно је узвикнула млада жена – ја нисам викала, нећу да авет дође. Ох! Разумем те, хоћеш да га отераш од себе... Ја сам невина, ја сам невина!

Гледали су се запрепашћени, скршени од умора, престрашени што су дозвољавали утопљеников леш. Њихове свађе су се редовно тако свршавале; изјављивали су да су невини, тражили су начин да сами себе преваре како би одагнали ружне снове. Непрестано су се трудили да са себе пребаце на оног другог одговорност за злочин,

бранили су се као пред судом, ћутке пребацујући једно другом што је могуће више отежавајућих околности. Најчудније је било што се сплеткама нису дали преварити и што су се обоје веома добро сећали свих околности злочина. Читали су у својим очима признање, иако су њихове усне све порицале. Биле су то детињасте лажи, смешна тврђења, свађа сва у речима двоје јадника који су лагали само ради лажи, не могавши да се сакрију. Постепено су узели улогу тужиоца, а како процес који су водили против себе није довео ни до каквог исхода, почињали су га сваке вечери из почетка, и то с окрутном тврдоглавошћу. Знали су добро да ништа неће доказати, да им неће успети да избришу прошлост, а ипак су се стално напрезали, себе су стално оптерећивали, јер су их на то терали бол и ужас, над којима је узимала маха мучна стварност. Једина корист од њихових свађа била је олуја речи и крикова чија их је бука заглушивала.

И док је трајала њихова јарост, док су се оптуживали, одузета старица није спуштала поглед с њих. Очи би јој засјале жарком радошћу кад год би Лоран замахнуо својом широком шаком над Терезином главом.

XXIX

Започела је нова фаза. Тереза је, до крајности преплашена, не знајући где да нађе једну утешну мисао, почела пред Лораном да оплакује Камија на сав глас.

Нагло је малаксавала. Исувише напети живци попустили су јој, а њена опора и силовита нарав смекшала. Она се већ у првим данима брака разнежила. Та нежност се враћала сада као нека потребна и неизбежна реакција. Док се млада жена свом снагом својих живаца борила против Камијеве сабласти, пошто је неколико месеци живела у притајеној надражености борећи се против својих мука, настојећи да их излечи једино упорном вољом свога бића, сада је одједном осетила такву малаксалост да је поклекла и била побеђена. И поставши опет жена, чак девојчица, како није имала више снаге за отпор и није могла више тако грозничаво да пркоси свом страху, препустила се сажалењу, сузама и покајању, надајући се да ће у томе наћи неко олакшање. Покушала је да искористи своју телесну и душевну слабост која ју је обузимала; можда ће утопљеник, мислила је, који није попустио пред њеним узбуђењима, попустити пред њеним плачем. Рачунала је на своју грижу савести, говорећи себи да је то најбољи начин да умири и задовољи Камија. Као извесна врста богомољаца који мисле да преваре бога и изнуде му опроштај, молећи се само устима и узимајући на себе покоран и покајнички изглед, тако се и Тереза слично скрушила, ударала у прса, тражила жалосне речи, док су јој у дну срца били само страх и кукавичлук. Осим тога, осећајући се меком и сломљеном, она је налазила неко физичко задовољство у том препуштању болу без отпора.

Обасула је госпођу Ракен својим плачљивим очајањем. Одузета старица постала јој је свакодневна потреба; служила јој је као нека врста молитве, као комад намештаја пред којим је могла да признаје своје грехе без страха и да тражи опроштај. Чим би осетила потребу да плаче и растерети се јецајима, клекла би пред непокретну жену и пригушено викала; сама за себе изигравала је сцену покајања, што ју

је замарало, и тако олакшавала душу.

— Ја сам бедница — брбљала је — не заслужујем милост. Ја сам вас преварила, гурнула сам у смрт вашег сина. Ви ми никада нећете опростити. Па ипак, ако на мени читате кајање које ме раздире, и знате колико патим, ваљда ћете се смиловати... Не, нема за мене милости. Хтела бих овако да умрем, поред ваших ногу, сатрвена од бола и срамоте.

Говорила би тако по читаве сате, тетурајући се између очајања и наде, осуђујући себе и опет праштајући себи; говорила је гласом болесне девојчице, скоро једносложним речима и плачљиво. Легала је лицем на под и опет устајала, поковавајући се свим мислима скрушености и поноса, покајања и пркоса, које су јој падале на памет. Некад је чак и заборављала да клечи пред госпођом Ракен и настављала је свој монолог као у сну. А кад би се довољно опила сопственим речима, устајала је сва отупела и тетурајући се одлазила доле у дућан умирена, без страха да ће пред муштеријама нервозно зајецати. Чим би јој се појавила потреба да себи пребацује, пожурила би горе и поново клекла поред ногу беспомоћне старице. Тај се приказ понављао и по десет пута дневно.

Никад Тереза ни помислила није да њене сузе и њено бучно кајање неизрециво муче њену тетку. Кад би неко хтео да пронађе нове муке за госпођу Ракен, не би нашао ништа страшније од ове комедије покајања коју је играла њена братаница. Одузета жена прозрела је себичност која се скривала иза тих излива бола. Ти ужасно дуги монолози које је морала да слуша сваког часа, и који су јој стално постављали пред очи Камијево убиство, страховито су је мучили. Није могла да опрости; сва је била испуњена неумољивом жељом за осветом, коју је њена немоћ чинила тим жешћом, а ипак је преко читавог дана морала да слуша молбе за опроштај, покорне и мрске молитве. Она би радо одговорила. Поједине братаничине реченице управо су је изазивале да је одбије али морала је да остане нема, морала је да пусти Терезу да прича, не прекидајући је никада. Неизмерно ју је мучило то што је неспособна да виче и да запуши уши. А речи младе жене полагано су продирале до њене свести,

отегнуто и плачљиво као нека раздражљива песма. Једно је време мислила да су убице у својој ђаволској окружности намерно измислиле тај начин мучења. Старичино једино одбрамбено средство било је да затвори очи чим би њена братаница клекла пред њу; тако је бар није видела ако је већ морала да је слуша.

Тереза се коначно тако осмелила да је чак почела и да грли своју тетку. Једнога дана, у таквом наступу покајања, учинило јој се да је у очима одузете госпође приметила блесак сажаљења. Вукла се на коленима, онда је опет устала с пода, избезумљено вичући:

– Ви ми опраштате! Ви ми опраштате! – Затим је љубила чело и образе јадне старице која није могла да забаца главу уназад. Ледена кожа, на коју је Тереза притиснула усне, изазвала је у њој жестоко гађење. Пало јој је на памет да ће то гађење, поред суза и гриже савести, бити одлично средство да умири своје живце; тако је свакодневно наставила да љуби старицу, кајући се и ради свог олакшања.

– О, како сте добри! – узвикивала је понекад. – Видим да су вас гануле моје сузе... Ваш поглед је пун милосрђа... Ја сам спасена...

И засипала би је нежностима, стављала је своју главу у њено крило, љубила јој руке, блажено јој се осмехивала, негујући је са страсном оданошћу. Временом је сама поверовала да је та комедија стварност, уображавала је да јој је госпођа Ракен опростила и говорила с њом само о срећи коју јој је ова пружила својом добротој.

То је за одузету старицу било сувише. Скоро је умрла од тога. Братаничини пољупци будили су у њој онај страшни осећај беса и гађења који ју је испуњавао сваког јутра и вечери кад ју је Лоран узимао у наручје да би је подигао с кревета или положио у њега. Морала је да подноси нечиста миловања те беднице која је преварила и убила њеног сина; штавише, није могла ни руком да обрише пољупце које је та жена остављала на њеним образима. Сатима је осећала како је ти пољупци пеку. Тако је постала играчка Камијевих убица, лутка коју су они облачили, окретали налево и надесно, лутка којом су се служили по својим потребама и ђудима. Била је у њиховим рукама тако беспомоћна, као да у својој утроби има само

мекиње, а та утроба је ипак живела, бунећи се и патећи при најмањем Терезином или Лорановом додиру. Нарочито ју је мучило окрутно ругање младе жене која је тврдила да у њеним очима чита опроштај, док је она тим погледима желела да шиба кривца. Често је напрезала сву своју снагу да би узвикнула у знак негодовања, а сву своју мржњу скупила би у свом погледу. Али је Тереза, којој је ишло у рачун да двадесет пута дневно понови да јој је опроштено, удвостручила своја миловања и није ништа хтела да сагледа како јесте. Одузета старица морала је да прима захвалност и изливе осећања која је њено срце одбијало. Од тог времена је, пред лицем своје разнежене нећаке, живела пуна горког и немоћног гнева; Тереза је измишљала најдивније нежности да би старици захвалила за оно што је називала небеском добротоу.

Ако је Лоран био присутан кад се његова жена бацила на колена пред госпођом Ракен, сурово би је дизао с пода:

– Не изводи комедију – викнуо би. – Да ли ја плачем, да ли се ја бацам на колена?... Све то чиниш само зато да би ме разљутила.

Нарочито га је потресала Терезина грижа савести. Патио је много више откако се његова саучесница вукла око њега очију црвених од суза и с понизном молбом на уснама. Поглед на то живо кајање удвостручио је његов ужас, па му је било много теже. Осећао ју је као вечити прекор који шета по кући. Затим се бојао да кајање једног дана не натера Терезу да све открије. Више би волео да је види укочену и помахниталу и како се жучно брани од његових оптужби. Но она је променила тактику; сада је радо признавала своје учешће у злочину, сама је себе кривила, била је попустљива и бојажљива и са жарком понизношћу је молила за спасење. То понашање је љутило Лорана. Њихове свађе су из вечери у вече биле све несносније и језивије.

– Слушај – говорила је Тереза мужу – ми смо велики грешници и морамо да се покајемо ако хоћемо да постигнемо бар мало мира... Видиш, ја сам много мирнија откако плачем. Чини и ти као ја. Признајмо обоје да смо праведно кажњени за ужасан злочин који смо починили.

– Хајде! – грубо јој је противречио Лоран – причај шта хоћеш. Знам те, врашки си лукава и лицемерна. Плачи ако те то забавља. Само, молим те, немој мене да гњавиш тим својим сузама.

– Ах! Ти си зао човек, не мариш за грижу савести. Али заправо си кукавица, јер си издајнички поступио с Камијем.

– Хоћеш ли да кажеш да сам само ја крив?

– Не, то не кажем. Ја сам крива, чак више од тебе. Требало је да свога мужа ослободим из твојих руку. Ох! Знам како је страшна моја кривица, али се трудим да ми буде опроштено, и успеће ми то, Лоране, док ћеш ти и даље живети без утехе... Немаш ни толико обзира да јадну тетку поштедиш свог простачког беса; никад јој ниси упутио ниједну реч сажаљења.

И грлила је госпођу Ракен, која је затварала очи. Стално се вртела око ње, намештала јој јастук да би могла да наслони главу и обасипала је хиљадама нежности. Лоран је био ван себе од беса.

– Ех! Остави је! – викао је. – Зар не видиш да су јој сам поглед на тебе, па и то твоје старање одвратни. Кад би могла да подигне руку, ошамарила би те.

Њега су постепено доводиле до слепог беса једноличне и плачне речи његове жене и њено скрушено понашање. Схватио је каква је њена тактика; није хтела да има с њим ничег заједничког, хтела је да се издвоји, утонула у свој јад како би се отела из утопљениковог загрљаја. Понекад му се чинило да је изабрала добар пут, да ће је њене сузе излечити од страха и тресао се од саме помисли да ће патити сâм, да ће страховати сâм. И он би се радо кајао, покушао би да игра комедију гриже савести, али није могао да нађе ни јецаја ни одговарајућих речи, па је падао у јарост, тресао је Терезу да би је разљутио и повукао у заједничко махнитање. Али је млада жена настојала да остане мирна и с плачљивом понизношћу је одговарала на његове јаросне крике. И што је он био суровији, то је она била понизнија, то се више кајала. Лорана је то дражило до беснила. Да би његов бес довела до врхунца, Тереза је на крају завршавала хвалећи Камија, набрајајући врлине своје жртве.

– Био је добар – говорила је – и ми смо, заиста, били врло сурови

кад смо се могли огрешити о ту дивну душу која никада није имала ни једне једине рђаве мисли.

– Био је добар, да, знам – кикотао се Лоран – хоћеш ваљда да кажеш да је био глупак, зар не?... Заборавила си ваљда? Говорила си ми да те је и најмања његова реч срдила, да он не може да отвори уста а да не извали неку глупост.

– Немој да му се подсмеваш... Само још треба да вређаш човека кога си убио... Нимало не познајеш женско срце, Лоране; Камиј ме је волео и ја сам волела њега.

– Ти си га волела, ах, заиста, ово ти је одлично успело... Вероватно си ме и узела за љубавника зато што си волела свога мужа... Сећам се дана када си ми лежала на прсима и говорила да се гадиш Камија када ти прсти утону у његово месо као у иловачу... О, знам зашто си ме волела, зашто баш мене. Биле су ти потребне руке мало снажније него што су то биле руке тог јадника.

– Волела сам га сестрински. Био је син моје добротворке, тако нежан као сви људи слабе природе, био је племенит и великодушан, предусретљив и мио... А ми смо га убили, боже мој, боже мој!

Плакала је и падала у несвест. Госпођа Ракен је бацала на њу оштре погледе, љута што из таквих уста чује похвале Камију. Пошто није могао да се супротстави тој бујици суза, Лоран је узрујано шетао, тражећи неко моћно средство да заглуши Терезину грижу савести. Све добро што је чуо о својој жртви изазивало је у њему неко тмурно неспокојство; понекад је дозвољавао да га та очајничка наваљивања његове жене убеде, и стварно је веровао у Камијеве врлине, па су се његови страхови тиме удвостручавали. Био је најсуровији и сав ван себе када би Тереза почела да упоређује њега и Камија, увек у корист Камијеву.

– Јесте – викала је – био је бољи од тебе; више бих волела да је он још жив а да ти лежиш на његовом месту, под земљом.

Лоран је, у почетку, само слегао раменима.

– Причај ти шта год хоћеш – настављала је, распаљујући се све више – можда га нисам волела док је био жив, али сада га се сећам и волим га... Волим га, а тебе мрзим, да знаш. Ти, ти си убица...

– Хоћеш ли да ућутиш? – урлао је Лоран.

– А он, он је жртва, он је частан човек кога је убио вуцибатина. Баш те се нимало не бојим!... Ти знаш добро да си бедник, грубијан, човек без срца и душе. Како да те волим сада, када си попрскан Камијевом крвљу? Камиј је према мени био тако нежан, и ја бих те радо убила – чујеш ли – када би то могло да оживи Камија и врати ми његову љубав.

– Ћути, беднице!

– Зашто да ћутим? Говорим истину. Твојом бих крвљу купила опроштај. Ах! Колико плачем и колико патим! Ја сам крива што ми је овај зликовац уморио мужа... Једне ноћи мораћу да одем и пољубим земљу у којој почива. То ће ми бити последње уживање.

Лоран, пијан и сав избезумљен од свирепих слика које му је Тереза предочавала, бацио се на њу, срушио је на земљу и притиснуо коленима дижући песницу.

– А, тако – викала је – удари ме, убиј ме... Камиј никада није подигао руку на мене, али ти, ти си чудовиште.

А Лоран, ошинут овим речима, дивљачки ју је тресао, тукао и гњечио јој тело стиснутом песницом. Два пута је умало није удавио. Тереза је губила свест под ударцима; осећала је неко горко задовољство од тих батина. Препуштала се, подметала је своје тело и дражила свога мужа да је премлати. У томе је налазила још један лек за своје животне патње; ноћу је боље спавала ако би увече добила добре батине. Госпођа Ракен је уживала и дрхтала од радости кад је Лоран вукао њену братаницу по поду, кад ју је ударао ногама у тело.

Живот убице постао је неиздржљив од онога дана када је Терези пала на памет паклена мисао да себе мучи грижом савести и да на сав глас оплакује Камија. Од тог тренутка несрећник је непрестано живео са својом жртвом; сваког часа је морао да слуша како његова жена хвали и оплакује свог првог мужа. Најмања ситница била је повод за разне прекоре: Камиј је радио ово, Камиј је радио оно, Камиј је имао такве и такве особине, Камиј је тако и тако волео. Увек Камиј – без престанка те жалосне реченице које оплакују Камијеву смрт. Тереза је употребљавала сву своју злобу да би Лоранову муку

учинила okрутнијом и да би себе спасла. Упуштала се у најличније појединости, набрајала је, уз жалосне уздахе, хиљаде безначајних ситних догађаја из његове младости, и тако је уплитала успомену на дављеника у сваки догађај свакодневног живота. Тако је лешина, која се већ шетала по кући као дух, сада отворено била уведена. Седала је на столицу, за сто, пружала се по кревету, служила се намештајем и предметима око себе. Лоран није могао да се дотакне виљушке, четке или било чега а да му Тереза не каже да је те предмете пре њега дотицао Камиј. Непрестано хушкан против човека кога је убио, убица је коначно дошао до осећања која су га водила у лудило. Био је непрекидно упоређиван с Камијем и, како је употребљавао предмете којима се служио Камиј, уобразио је да је он сам Камиј и да се изједначио са својом жртвом. Мозак му је пуцао, и тада се обарао на жену да је ућутка, да не слуша више речи које су га гониле у лудило. Све њихове свађе завршавале су се ударцима.

XXX

Дошао је тренутак када је госпођа Ракен, да би избегла патње које су је мучиле, решила да умре од глади. Њена храброст била је исцрпљена, није више могла да подноси патње које јој је наносило непрекидно присуство убица; сањарила је да ће последњу утеху наћи у смрти. Њен ужас је свакодневно растао чим би је Тереза грлила и кад год би је Лоран обухватио својим рукама и носио као мало дете. Решила је да побегне од тих нежности и загрљаја пошто их се гадила. Кад већ није довољно жива да може да освети свога сина, више је волела да буде мртва и да у рукама убица остави само лешину, која неће ништа осећати и с којом ће они моћи да чине све што им се буде свиђало.

Два дана је одбијала сваку храну и прикупљала своје последње снаге да би стисла зубе како би их спречила да је нахране и испљувала све што успеју да јој угурају у уста. Тереза је била очајна, питала се где ће да плаче и да се каје кад њена тетка више не буде ту. У бесконачним разговорима ју је убеђивала да мора да живи; плакала је, чак се наљутила, беснела је као и раније и отварала вилице одузете жене као што се то ради са животињама које се опиру. Госпођа Ракен се одупирала. Била је то одвратна борба.

Лоран је био потпуно равнодушан и није се мешао. Чудио се бесу с којим је Тереза спречавала самоубиство одузете старице. Сада, када им је старичино присуство било сувишно, желео је њену смрт. Не би је убио, али кад је већ желела да умре, није налазио потребе да је у томе спречава.

— Ех! Остави је — викао је на своју жену. — Бар ћемо је се ослободити... Бићемо можда срећнији када не буде овде.

Те речи, поновљене неколико пута, изазвале су код госпође Ракен чудно узбуђење. Уплашила се да се не испуне Лоранове наде и да после њене смрти супружници не живе спокојно и срећно. Помислила је да је хтела да умре из кукавичлука, и да нема права да оде док не види расплет тих злокобних догађаја. Тек тада ће моћи да

оде с овог света и да каже Камију: „Ти си освећен.“ Сада, када се сетила неизвесности коју би са собом понела у гроб, помисао на самоубиство учини јој се глумом; тамо би у хладној земљи, усред гробне тишине, спавала мучена вечитом неизвесношћу каква је казна стигла њене злотворе. А да би спавала мирно, вечним сном мртвих, мора да се успављује жарком радошћу освете, треба да се препусти сну задовољене мржње, сну који ће вечно трајати. И узела је храну коју јој је братаница нудила и решила да и даље живи.

Знала је, уосталом, да расплет није далеко. Однос међу супружницима је из дана у дан постајао све напетији и неподношљивији. Експлозија, која ће све да скрши, била је неминовна. Из сата у сат Тереза и Лоран су једно другом све више сметали. Сад их више није само ноћ мучила својом самоћом; у страху и болним кризама проводили су читаве дане. Све их је ужасавало и патили су од свега и свачега. Живели су у паклу, мучили се, и све што би учинили и говорили било им је горко и окрутно; хтели су једно друго да баце у дно понора који су осећали под ногама, а увек су у њега падали заједно.

Помисао на развод истовремено је обома пала на памет. Помишљали су, свако за свој рачун, да побегну и одморе се негде далеко од овог пролаза Пон Неф, чија је влага и прљавштина била као створена за њихов тужни живот. Али нису се усуђивали, нису могли да се спасу. Нису могли да замисле да се међусобно не свађају, да не живе у патњама и у узајамном мучењу. Били су тврдоглави у мржњи и у суровости. Наизменично одбијање и привлачност истовремено су их и раздвајали и привлачили; проживљавали су онај чудан осећај двоје људи који су се посвађали, и хтели би да се разиђу, али се стално поново налазе и једно друго засипају новим клеветама. Поред тога су и озбиљни разлози сметали њиховом бекству: нису знали шта да раде с непокретном старицом и шта да кажу гостима који долазе четвртком. Када би побегли, сигурно би се нешто посумњало; онда су замишљали како их прогоне и како умиру на гиљотини. Кукавичлук их је натерао да остану и бедно се вуку кроз свој ужасни живот.

Када Лоран преко целог дана није био код куће, Тереза би

узнемирена и сметена ишла од трпезарије до дућана, не знајући како да испуни празнину која је сваким даном све дубље зјапила у њој. Кад није плакала крај ногу госпође Ракен, или кад је муж није тукао и грдио, није знала шта да ради. Чим се нађе сама у дућану обузимала би је потиштеност, тупо је посматрала људе који су пролазили прљавим и црним ходником, и умирала је од туге у дну те тамне јаме која је заударала на гробље. Најзад је замолила Сизан да дође код ње на цео дан, надајући се да ће је умирити присуство тог јадног, мирног и бледог створења.

Сизан се радосно одазвала том позиву; она је одувек волела Терезу пријатељством пуним поштовања. Већ је одавно желела да ради с њом док је Оливије у канцеларији. Донела је свој вез и заузела празно место госпође Ракен иза тезге.

Од тог дана је Тереза мало занемарила своју тетку. Није тако често долазила да јој плаче у крилу и да љуби њено мртво лице. Сада је имала другу занимацију. С напором је пратила Сизанино споро брбљање, док је ова причала о свом домаћинству и о свакодневним стварима из свог једноличног живота. То причање ју је привлачило. Често је себе хватала како је те глупости интересују, и после се томе горко смејала.

Постепено је изгубила све своје сталне муштерије. Откако је тетка лежала горе испружена у својој фотељи, пустила је робу да труне, а трговину је препустила прашини и влази. Мирис плесни је превладао, пауци су се спуштали с таванице, а под готово никад није чистила. Уосталом, муштерије су се разбежале углавном зато што их је Тереза понекад врло чудно примала. Кад би је Лоран истукао или је потресао изненадан ужас, и ако би тада заповеднички зазвонило звонце на вратима дућана, она је морала да сиђе, немајући времена да уреди косу и да обрише сузе; тада би грубо служила муштерију која је чекала. Често се није ни трудила да послужи муштерију, одговарајући одозго с дрвених степеница да више не држе робу коју муштерија тражи. Такво немарно поступање није могло да задрже купце. Сиромашне раднице из те четврти, навикле на љубазности госпође Ракен, повлачиле су се пред Терезиним неучтивим

понашањем и лудим погледима. Кад је Сизан почела да долази код Терезе, муштерије су потпуно нестале: обе младе жене су се сложили да се ослободе и тих последњих купаца који су се још појављивали, како их не би узнемиравали у разговорима. Од тог времена дућан није доприносио ни суа потребама домаћинства; морала се начети главница од четрдесет и неколико хиљада франака.

Понекад би Тереза изашла на читаво поподне. Нико није знао куда одлази. Свакако да није позвала Сизан к себи само зато да јој прави друштво него и зато да јој чува дућан док је она одсутна. Кад би се увече вратила клонула, зеница поцрнелих од умора налазила је младу Оливијеову жену за тезгом, скупљену, тупог осмеха, у истом положају у коме ју је оставила пет сати раније.

Некако на пет месеци после венчања Тереза се страшно препала. Уверила се да је у другом стању. Помисао да ће имати Лораново дете била јој је страшно одвратна, али није могла себи да објасни зашто. Неодређено се бојала да ће родити утопљеника. Чинило јој се да у својој утроби осећа хладноћу распаднуте лешине. Хтела је по сваку цену своју утробу да ослободи тог детета које ју је хладило и које више није могла да носи. Није ништа рекла свом мужу, и једнога дана, пошто га је дивље раздражила и кад је он подигао ногу да је удари, подметнула је трбух. Пустила је да је удара тако да ју је то могло одвести у гроб. Сутрадан је побацила.

Лоран је, са своје стране, такође водио ужасан живот. Дани су му изгледали неиздржљиво дуги; сваки дан му је доносио иста страховања, иста тешка замарања, која су га у одређеним сатима обузимала досадом и поразном правилношћу. Из вечери у вече вукао се кроз живот престрављен сећањем на дан који је прошао и у страху очекујући сутра. Зато је знао да ће од сада сви дани бити слични, да ће му сви доносити исте патње. Тако је већ унапред видео мрачне и немилосрдне седмице, месеце, године, које су га чекале, долазиле редом и полако га гушиле, обрушавајући се на њега. Када је будућност безнадежна, садашњост је ружна и горка. Лоран се више није одупирао; отупео је и препустио се ништавилу које га је потпуно обузело. Нерад га је убијао. Одмах изјутра би одлазио од куће, не

знајући куда да иде и осећајући одвратност при самој помисли да ради оно исто што је радио јуче, и да то мора да понови против своје воље. Навраћао је у свој атеље из навике, из страсти. Та просторија сивих зидова, из које се видео само пуст квадрат неба, испуњавала га је суморном тугом. Ваљао се по дивану опуштених руку, заглупљен од размишљања. Уосталом, више се није усуђивао ни да такне четкицу. Неколико пута је покушавао, и увек му се с платна кезило Камијево лице. Да не би полудео, коначно је кутију с бојама бацио у угао и предао се потпуном нераду. То принудно ленствовање му је тешко падало.

Поподне се са страхом питао шта да ради. Читавих пола сата стајао би на плочнику у Улици Мазарин и размишљао како да се разоноди. Одбацивао је помисао да се поново попне у свој атеље и редовно би решавао да се спусти Улицом Генего и лута дуж кеја. Тако би до вечери лутао без циља, заглупљен и увек обузет снажним страхом кад год би погледао Сену. Где год се налазио, било у атељеу или на улици, његове муке биле су једнаке. Сутрадан се то понављало. Јутро је проводио на дивану, поподне се вукао обалом. То је трајало већ месецима, могло је да потраје и годинама.

Понекад је Лорану падало на памет да је убио Камија зато да не би морао ништа да ради, и био је запрепашћен што сада, када не ради ништа, толико пати. Радо би себе натерао да буде срећан. Уверавао је себе да нема места тој патњи, да је постигао највишу срећу тиме што може да скрсти руке и да ништа не ради, и да је глуп што не користи у миру ту срећу. Но, та су се размишљања рушила пред чињеницама. Морао је да призна да нерад његова страховања чини још ужаснијим, јер му је све време остајало да размишља о свом очајању и да се удубљује у ту неизлечиву горчину. Беспослица, то животињско животарење о коме је донедавно сањарио, било је за њега казна. На махове је жарко желео неко запослење које би га ослободило мисли. Затим је опет пустио да ствари иду својим током, поново је падао под тежином тамне коби која му је спутавала удове да би га што сигурније скршила.

Заиста, једину утеху је налазио у томе да увече туче Терезу. То би

га бар мало размрдало из болне укочености.

Најоштрији бол, телесну и душевну муку, задавао му је Камијев ујед на врату. У извесним тренуцима је уображавао да му је тај ожиљак прекрио читаво тело. Ако би се и десило да заборави на прошлост, болни уједи које је тобоже осећао подсећали су га на убиство. Није могао да стане пред огледало а да не види појаве које је често примећивао и које су га увек ужасавале, услед узбуђења крв му се пела у врат, рана би се зацрвенела и почињала да му изједа кожу. Та његова жива рана, која се отварала, руменела и гризла га при најмањем узбуђењу, плашила га је и мучила. Напослетку је уобразио да му је утопљеник својим зубима под кожу зарио некакву животињу која га прождире. Изгледало му је да део врата на коме је био ожиљак више не припада његовом телу; било је то као нека туђа кожа коју су прилепили на то место, као неко отровно месо, од кога су му се и мишићи кварили. Тако је свуда са собом носио живу успомену на свој злочин, која га је прождирала. Тереза је гледала да га огребе по том месту кад ју је тукао; који пут би тако зарила нокте у бразготину да би он заурлао од бола. Обично се правила да јеца чим би угледала ујед само да би га Лорану учинила неподношљивијим. Кад год се светила његовој суровости, мучила га је тим уједом.

Неколико пута је, приликом бријања, покушао да засече врат како би одстранио трагове дављеникових зуба. Када би пред огледалом подигао главу и видео црвену мрљу под белом сапуницом, нагло би побеснео, брзо би приносио бријач и скоро би засекао месо. Али га је хладноћа челика на кожи враћала свести; клонуо би и морао да седне и причека да се његов кукавичлук умири и дозволи му да доврши бријање.

Увече га је узнемиреност остављала само зато да би га још јаче ухватио слепи дечачки страх. Пошто би се уморио у свађи и тучи с Терезом, ударао је, као што то раде деца, ногом о зид и тражио неки предмет да га поломи. То га је смиривало. Посебно је мрзео пругастог мачора Франсоу, који је, чим би Лоран ушао у собу, одлазио да се склони на колена немоћне старице. Лоран га још није био убио само зато што се није усуђивао да га дотакне. Мачор га је

укочено посматрао, као ђаво, својим великим округлим очима. Те крупне очи, увек управљене на њега, раздраживале су младог човека. Питао се шта желе од њега те очи, које га никада не напуштају, и на крају их се заиста плашио и изводио бесмислене закључке. За столом је у сваком тренутку, усред свађе или усред ћутања, одједном, када би окренуо главу, спазио мачоров поглед који га је мучио и неумољиво испитивао. Побледео би, изгубио би главу и долазило му је да узвикне: „Хеј! Говори већ једном, реци ми, најзад, шта хоћеш од мене.“ Када је могао да му пригњечи шапу или реп, чинио је то с јаросним задовољством, и тада га је мјаукање јадне животиње испуњавало необјашњивим страхом, као да чује јаук неке особе. Лоран се стварно плашио мачора. Поред осталог и зато што је овај седео на коленима старице као усред неке неосвојиве тврђаве, одакле је некажњено могао да упире своје зелене очи у свог непријатеља. Камијев убица је видео поразну сличност те разљућене животиње и одузете старице. Мислио је да мачор, исто као и госпођа Ракен, зна за злочин и да ће га одати ако само једнога дана проговори.

Најзад, једне вечери, Франсоа је тако упорно посматрао Лорана да је овај, препун беса, одлучио да сврши с њим. Широм је отворио прозор у трпезарији и ухватио мачора за кожу иза врата. Госпођа Ракен је све схватила; две велике сузе склизнуле су јој низ образе. Мачор је почео да се брани и да се пропиње, покушавајући да се окрене и уједе га за руку. Али га је Лоран чврсто држао; два или три пута га је окренуо, а затим свом снагом бацио на црну зидину преко пута. Франсоа се смрскао о зид, поломио удове и пао на стаклени кров пролаза. Целу ноћ се јадна животиња вукла по олуку, сломљене кичме, промукло мјаучући. Те ноћи је госпођа Ракен оплакивала мачора скоро исто онако као што је оплакивала Камија; Тереза је добила страховити нервни напад. Мачоров плач у сенци под прозором био је језив.

Ускоро је Лорана обузео нови немир. Уплашио се неких промена које је приметио у држању своје жене.

Тереза је постала мрачна и ћутљива. Није више затрпавала госпођу Ракен изјавама покајања и захвалним пољупцима. Пред

старицом је поново постала хладно окрутна и себично равнодушна. Човек би рекао да је она, пошто је покушала с кајањем, и пошто кајање није успело да је умири, прибегла неком другом средству. Она је, несумњиво, била жалосна само зато што није могла да смири свој живот. Некако презриво је гледала одузету старицу, као неку некорисну ствар која више не може да је утеши. О њој се бринула само толико да ова не умре од глади. Од тог тренутка се вукла по кући нема и утучена. Почела је чешће да излази напоље, четири или пет пута седмично.

Те промене су изненадиле и узнемириле Лорана. Веровао је да Терезино кајање добија нови облик и да се сада испољава као суморна чамотиња коју је код ње примећивао. Та му се чамотиња чинила много немирнијом од брбљивог очајања у које је Тереза раније западала. Није више ништа говорила, није се више свађала; изгледало је да све своје патње чува у себи. Он би више волео да чује њене патње него да је гледа тако повучену у себе. Плашио се да је једнога дана стрепња не угуши и да, ради олакшања, не оде све да исприча неком свештенику или истражном судији.

Терезини бројни изласци добили су у његовим очима страшно значење. Помислио је да она напољу тражи особу којој би поверила тајну, да она спрема издају. Два пута је хтео да је прати и изгубио ју је на улици. Поново је почео да је вреба. У њему је загосподарила једна мисао: Тереза ће, приморана патњом, све открити, и он треба да је ућутка, да јој признање заустави у грлу.

XXXI

Једног јутра, уместо да се попне у свој атеље, Лоран је сео у једну крчму на углу Улице Генего, преко пута пролаза. Одатле је посматрао људе који су долазили плочником Улице Мазарин. Вребао је Терезу. Синоћ је млада жена рекла да ће рано изаћи и да се сигурно неће вратити до вечери.

Лоран је чекао добрих пола сата. Знао је да његова жена увек одлази Улицом Мазарин; једног тренутка, међутим, уплашио се да му није умакла отишавши Улицом Сене. Помислио је да оде у пролаз и сакрије се у ходник неке куће. У том узнемирењу видео је Терезу како журно излази из пролаза. Обукла је светле хаљине и први пут је приметио да се облачи као девојка, у хаљину с дугачким шлепом; изазивајући, врцкала је плочником, гледала је људе, тако високо је дизала сукњу да јој се видео цео предњи део ногу, ципеле и беле чарапе. Кренула је Улицом Мазарин. Лоран ју је пратио.

Време је било пријатно и млада жена је ишла полако, мало забачене главе, пустивши косу по леђима. Људи који су јој долазили у сусрет окретали су се да би је погледали и с леђа. Пошла је Улицом Екол де Медесин. Лоран се уплашио; знао је да је ту близу полицијски комесаријат. Помислио је да више нема шта да сумња, јер његова жена сигурно иде да га поткаже. Хтео је да се баци на њу ако приђе вратима комесаријата, да је преклиње, туче и примора да се повуче. На углу једне улице посматрала је неког наредника, који је пролазио и он уздрхта видевши да се она приближава нареднику. Обузет изненадним страхом да ће га ухапсити на лицу места ако се покаже, сакрио се у једну капију. Та шетња је за њега била право мучење; док је његова жена јавно излагала себе на плочнику сунцем обасјаном, дижући немарно и бестидно своје сукње, он је ишао за њом, блед и уздрхтао, понављајући у себи да је све свршено, да неће још дуго издржати и да ће га гиљотинирати. Сваки њен корак изгледао му је као корак ближе казни. Од страха као да је ослепео; и најмањи покрет младе жене све више га је у то убеђивао. Пратио ју

је, ишао је тамо куд и она иде, као што се иде на губилиште.

Одједном, излазећи на ондашњи Трг Сен Мишел, Тереза се упутила према кафани која се налазила на углу Улице Месје ле Пренс. Села је усред једне групе жена и студената, за сто на плочнику. Са свима се срдечно руковала. Затим је наручила једну ракију с пеленом.

Изгледала је задовољно, разговарала је с неким плавим младићем, који ју је ту, несумњиво, очекивао већ дуже времена. Две девојке су се нагнуле над сто за којим је она седела и својим промуклим гласом обраћале су јој се са „ти“. Око ње су жене пушиле цигарете, људи су грлили жене насред улице пред пролазницима, који на то нису ни окретали главу. Простаклуци и грохотан смех допирали су до Лорана, који је непомично стајао с друге стране трга, увучен у једну капију.

Пошто је попила ракију, Тереза је умала, узела плавог младића под руку и спустила се с њим Улицом де ла Арп. Лоран их је пратио до Улице Сен Андре дез Арк. Тамо их је видео како улазе у неки хотел. Остао је насред пута, подигао поглед и гледао фасаду куће. Његова жена се за тренутак појавила на једном отвореном прозору на другом спрату. Затим му се учинило да су се руке плавог младића обавиле око Терезиног струка. Прозор је затворен уз мукли шум.

Лоран је схватио. Не чекајући даље, мирно се удаљио, безбедан и срећан.

– Хм! – говорио је у себи, спуштајући се ка обали – тако је боље. Овако има неку разоноду и не мисли ништа рђаво... Она је ђаволски лукавија од мене.

Чудило га је што се први није сетио да се баци у порок. Тамо би нашао лек своме страховању. Али на то није помишљао јер му је пут била мртва и он није имао ни најмању жељу да се баци у разврат. Женино неверство примио је савршено хладно; није осећао никакво узбуђење крви и живаца при помисли да се његова жена налази у наручју другог човека. Напротив, то му је причињавало задовољство; чинило му се да је пратио жену неког свог пријатеља и било му је смешно што та жена вара свога мужа. Тереза му је до те мере постала страна да је више није осећао у свом срцу. За само један сат

мира он би је продао сто пута.

Лутао је улицама радујући се због наглог и срећног обрта који га је из застрашености пренео у спокојство. Скоро је био захвалан својој жени што је отишла љубавнику онда када је он мислио да иде полицијском комесару. Тај догађај се завршио тако неочекивано да га је то пријатно изненадило. Видео је сасвим јасно да је погрешно што је дрхтао и да је требало да се и сâм преда разврату да би видео може ли разврат да умири и заглуши његове мисли.

Увече, док се враћао у дућан, Лоран је одлучио да од своје жене затражи неколико хиљада франака и да употреби сва средства да би их добио. Помишљао је како порок много кошта човека, и некако је завидео судбини девојака које се могу продавати. Стрпљиво је чекао Терезу, која се још није била вратила. Када је стигла, правио се добар и није јој говорио о свом јутрошњем ухођењу. Она је била припита, из њених тек овлаш закопчаних хаљина ширио се оштар мирис дувана и ликера који се повлачи по крчмама. Посустала, мртвачки бледа, певушила је, сва отежала од срамног дневног умора.

Вечера је прошла у ћутању. Тереза није јела. После вечере Лоран се ослонио лактовима о сто и одлучно затражио пет хиљада франака.

– Не – одговорила је суво. – Ако те пустим да радиш шта хоћеш, брзо ћемо пасти у крајњу беду... Знаш ли ти наш положај? Идемо право у беду.

– То је могуће – одговорио је мирно – али мени је свеједно, ја хоћу новац.

– Не, хиљаду пута не!... Ти си напустио службу, промет у трговини је сасвим слаб и ми живимо само од камате. Свакога дана ја отимам од уштеђевине да бих те исхранила и да бих ти дала сто франака месечно које си ми отео. Више нећеш добити, чујеш ли. Све је узалуд.

– Размисли и не одбијај тако. Кажем ти да хоћу пет хиљада франака и да ћу их имати, ти ћеш ми их дати кад-тад.

Та мирна тврдоглавост разљутила је Терезу и окончала њено пијанство.

– Ах, знам! – узвикнула је – ти хоћеш да завршиш као што си и

почео... Већ четири године те ми издржавамо. Ти си код нас долазио само зато да би јео и пио, и од тог времена те имамо на врату. Господин ништа не ради, господин је удесио да живи на мој рачун, скрштених руку... Не, нећеш ништа добити, ни суа... Хоћеш ли да ти кажем? Па добро, ти си...

И она рече. Лоран се насмејао слежући раменима. Одговорио је:

– Лепе речи си научила у том друштву у коме се сада крећеш.

То је била једина алузија коју је себи дозволио да каже на рачун њених љубави. Она хитро усправи главу и оштро му рече:

– У сваком случају не живим с убицама.

Лоран је пребледео. Један тренутак је ћутао очију управљених у жену; затим јој одговори дрхтавим гласом:

– Слушај ме, девојчице, не срдимо се, то ништа неће вредети ни теби ни мени. Моја храброст је на измаку. Паметније ће бити да се споразумемо ако не желимо да нам се догоди несрећа... Тражио сам ти пет хиљада франака јер су ми потребни; могу чак да ти кажем да мислим да их употребим како бих нам обезбедио мир.

Чудно се осмехнуо и наставио:

– Размисли, дакле, и реци своју последњу реч.

– Размислила сам – одговори млада жена – рекла сам ти да нећеш добити ни суа.

Њен муж нагло устаде. Уплашила се да ће је тући; сва се скупила и одлучила да не попусти под ударцима. Али јој се Лоран чак и не приближи; задовољно се да хладно изјави како му је доста живота и да ће отићи у полицијски комесаријат да исприча историју злочина.

– Ти ме тераш у крајност – казао је – живот ми чиниш неподношљивим. Више волим да скончамо. Судиће нам и осудиће нас обоје. То је све.

– Мислиш ли да ћеш ме заплашити? – узвикну његова жена. – И мени је већ доста свега, као и теби. Ја ћу отићи у комесаријат полиције ако ти не одеш тамо. Ах, добро, спремна сам да те пратим на губилиште, нисам ја кукавица као ти... Дакле, хајдемо код комесара.

Устала је и већ се упутила према степеништу.

– Нека буде – промрмља Лоран – хајдемо заједно тамо.

Када су сишли у дућан, неспокојно и заплашено су погледали једно у друго. Учинило им се да су приковани за под. Неколико тренутака, док су силазили низ дрвене степенице, било је довољно да им се јасно укажу последице њиховог признања. Истовремено су одједном јасно видели жандарме, затвор, судницу и гиљотину. У дубини свога бића осетили су да су слаби; замало што се нису једно пред другим бацили на колена и молили да остану где су и ништа не откривају. Од страха и збуњености стајали су непомични и ћутали два или три минута. Тереза се прва одлучила да говори и да пусти.

– Најзад – казала је – баш сам луда што ти ускраћујем тај новац. Ти ћеш ми га, ипак, једнога дана појести. Онда је боље да ти га одмах дам.

Није покушавала даље да крије свој пораз. Села је на тезгу и потписала чек на пет хиљада франака. Те вечери није више било говора о комесару.

Чим је стрпао новац у џеп, Лоран је почео да се опија, посећивао је блуднице, живео је бучним и дивљим животом. Није долазио кући. Дању је спавао, ноћу јурцао у потрази за јаким утисцима не би ли побегао од стварности. Али успео је само да све дубље пада. Када су око њега галамили, он је у себи осећао страшну тишину; у задовољавању, док га је грлила нека блудница, док је гледао у дно чаше, налазио је само страховиту жалост. Више није био за разблудништво и опијање; његово скрхано биће, изнутра као слеђено, слабило је од пољубаца и од јела. Унапред згађен, уопште није успевао да управља маштом, да надражи чула и стомак. Присиљавајући себе на раскалашност још више је патио, и то је било све. Затим, када би дошао кући, када би опет видео госпођу Ракен и Терезу, од умора је добијао ужасан напад страха; тада се заклињао да више неће излазити, да ће остати са својим патњама да се на њих навикне и да их победи.

Тереза је пак све мање и мање излазила. Месец дана је живела као и Лоран, на плочницима и по кафанама. Увече би на тренутак долазила кући, давала госпођи Ракен да једе, ставила је да спава и

поново до сутра била одсутна. Једном се она и њен муж нису видели четири дана. Затим је осетила дубоко гађење, осетила је да јој ни разблудништво неће помоћи више од комедије гриже савести. Узалуд се вукла по свим хотелима Латинског кварта, узалуд је водила разблудан и буран живот. Живци су јој били скршени; разврат и физичка уживања нису више могли довољно снажно да је потресу и пружи јој заборав. Личила је на пијанице чија спржена непца остају неосетљива под ватром најјаче ракије. Похота више није могла да је покрене. У својим љубавницима је налазила само умор и досаду. И остављала их је, говорећи себи да су јој некорисни. Ухватила је очајничка лењост, која је везала за кућу, у прљавај сукњи, неочешљану и прљавих руку. До крајности се запустила.

Када су се убице поново нашле лицем у лице, уморне и пошто су, спасавајући се једно од другог исцрпила сва средства, схватили су да немају више снаге да се боре. Похота их није примила, већ их је поново бацила у очајање. Поново су се нашли у влажном и тамном стану у пролазу; ту су били као вечити заточеници, јер су често покушавали да се спасу, али никада нису могли да прекину крваву везу која их је спајала. Више чак нису ни помишљали да покушавају нешто немогуће. Осећали су се тако ухваћено, сломљено, заједно приковани чињеницама, да су схватили да ће сваки отпор бити смешан. Наставили су свој заједнички живот, али се њихова мржња претворила у дивљи бес.

Поново су почели увече да се свађају. Уосталом, ударци и вика трајали су преко целог дана. С мржњом се удружило неповерење, и од тога су још више подивљали.

Плашили су се једно другог. Призор за којим је уследило Лораново тражење пет хиљада франака ускоро се понављао сваког јутра и вечери. Увртели су себи у главу да једно друго хоће да изда. Та мисао их није напуштала. Када би једно од њих рекло неку реч, или направило неки покрет, друго је помишљало да прво намерава да иде полицијском комесару. Тада су се тукли или преклињали једно друго. У бесу су викали да ће отићи да све пријаве и узрујавали се до изнемоглости; затим су дрхтали, а чим би се примирили, једно

другом су у горким сузама обећавали да ће чувати тајну. Страховито су патили, али нису имали храбрости да се излече притискајући усијано железно на рану. Ако су једно другом претили да ће открити злочин, то је било само зато да се заплаше и да растерају мисли, јер они никада не би имали снаге да о томе говоре и да у казни потраже смирење.

Више него двадесет пута отишли су до врата полицијског комесаријата, пратећи се међусобно. Једном је Лоран хтео да прокаже злочин, други пут је Тереза трчала да све открије. Увек би једно друго стигли на улици и, пошто би измењали увреде и жарке молбе, увек би одлучили да још мало причекају.

После сваке свађе постајали су још више сумњичави и бесни.

Уходили су се од јутра до вечери. Лоран више није напуштао стан у пролазу, а Тереза га више није пуштала да сам излази. Њихове сумње и њихова страховања од признања зближили су их и сјединили у окрутну присност. Никада од венчања нису живели тако чврсто везани једно уз друго и никада нису толико патили. Али упркос стрепњама којима су себе морили, нису скидали ока једно с другог и више су волели да издрже и најжешћи бол него да се и на један сат растану. Ако је Тереза силазила у дућан, Лоран ју је пратио, из страха да она не разговара с неком муштеријом; ако је Лоран стајао на вратима гледајући свет који иде пролазом, Тереза би стала поред њега да би видела ако с неким разговара. Четвртком увече, када су долазили гости, убице су једно другоме упућивале молећиве погледе и слушале једно друго са страхом; свако од њих је од свога саучесника очекивао неко признање, а започетим реченицама давао друго значење.

Такво ратно стање није могло дуго да траје.

Тереза и Лоран су, свако за себе, дошли на мисао да помоћу новог злочина утекну последицама првог убиства. Свакако је било потребно да једно од њих нестане, да би друго могло мало да се одмори. На ову мисао су дошли истовремено; обоје су осетили хитну потребу да се растану, и обоје су желели да тај растанак буде заувек. Злочин, који се јавио у њиховим мислима, изгледао им је природан,

судбином предодређен и снажно изазван Камијевим убиством. Нису чак ни разговарали, прихватили су ово као једини начин оздрављења. Лоран је одлучио да убије Терезу јер му је сметала, могла је да га погуби ако изговори само једну реч и наносила му је неиздржљиве патње; Тереза је из истих разлога одлучила да убије Лорана.

Чврста одлука о убиству мало их је умирила. Вршили су припреме. Уосталом, радили су грозничаво, без много опрезности; једва да су помишљали на вероватне последице таквог злочина, не осигуравши ни бекство, ни некажњивост. Осећали су неодољиву потребу да убију једно друго и као дивље звери слушали су глас те потребе. Нису се одали у првом злочину, који су припремали с толико окретности, а сада, извршавајући други, свако од њих се излагало опасности да оде на гиљотину, јер није ни помишљало да сакрије нови злочин. У њиховом поступању било је нечег контрадикторног, што чак ниједно од њих двоје није ни примећивало. Обоје су једноставно мислили да ће успети да побегну, да ће отићи да живе у иностранству пошто узму сав новац. После петнаест или двадесет дана Тереза је повукла из банке неколико хиљада франака, колико је претекло од њеног мираза и држала их је закључане у једној фиоци, за коју је Лоран знао. Ни за тренутак се нису питали шта ће бити с госпођом Ракен.

Неколико седмица раније Лоран је срео једног од својих бивших другова из колеџа, запосленог код једног познатог хемичара који се много бавио испитивањем отрова. Тај друг га је одвео да посети лабораторију у којој је радио, показао му је апарате и рекао имена отрова. Једно вече, пошто се одлучио на убиство, када је Тереза испила чашу заслађене воде Лоран се сетио да је у лабораторији видео једну керамичку бочицу с цијанкалијем. Сетивши се онога што му је млади лаборант рекао о страшном дејству овог отрова, који убија као муња а оставља мало трага, помисли како је то отров који му је потребан. Сутрадан му је успело да се искраде и да посети свога пријатеља; кад му је овај окренуо леђа, украо је бочицу.

Истога дана Тереза је искористила Лораново одсуство и дала да се наоштри велики кухињски нож којим се ломи шећер и који је био сав

крњав. Нож је сакрила у угао једног ормана.

XXXII

Следећег четвртка је седељка код породице Ракен – како су гости и даље називали домаћине ове куће – била сасвим неуобичајено весела. Задржали су се до пола дванаест. Одлазећи, Гриве је изјавио да никада није провео тако дивне часове.

Сизан, која је била у другом стању, све време је говорила Терези о својим патњама и својим радостима. Изгледало је да је Тереза слуша с великим интересовањем. Упртих очију и стиснутих усана она је на тренутке обарала главу; када би спустила очне капке, сенка јој је покривала цело лице. Лоран је пак непрекидно пажљиво слушао разговор старог Мишоа и Оливијеа. Та господа нису била ћутљива и Гриве је тек с муком успевао да убаци коју реч између две реченице оца и сина. Уосталом, он је према њима осећао извесно поштовање; сматрао је да они добро говоре. Те вечери је разговор потиснуо игру, и он је безазлено узвикнуо да га говор бившег полицијског комесара занима скоро исто колико и партија домина.

Већ скоро четири године Мишо и Гриве су четвртком вече проводили код госпође Ракен и никада се и ниједном нису уморили од тих досадних седељки које су се понављале са заморном редовношћу. Никада ни за тренутак нису посумњали у драму која се дешава у тој, тако мирној и тако пријатној кући кад они одатле оду. Оливије је обично тврдио, шалећи се као полицијски чиновник, да се у трпезарији осећа људска честитост. Гриве, да не би заостао за њим, трпезарију је назвао Храмом мира. Тереза је у последње време објашњавала порекло модрица које су јој наружиле лице, говорећи у два или три наврата гостима да је пала. Ниједан од њих, уосталом, не би ту видео трагове Лоранових песница; они су били убеђени да су домаћини ове куће угледни, благи и нежни људи.

Госпођа Ракен више није покушавала да им открије гадости које су се криле иза сетног мира вечери четвртком. У раздору међу убицама она је открила кризу која ће, изазвана судбинским током догађаја, морати да избије једнога дана, и најзад је схватила да њено

учешће ту није потребно. Отада се повукла, препустила је Камијеве убице последицама које ће, када томе дође време, злочинце убити. Само је молила небо да јој дâ довољно живота да може да присуствује страховитом расплету који је предвиђала; њена последња жеља била је да напасе поглед у призору највећих мука које ће уништити Терезу и Лорана.

Те вечери је Гриве сео поред ње и дуго је разговарао, по навици постављајући питања и одговарајући на њих. Али није успео да добије од ње ниједан поглед. Када је откуцало једанаест и по сати, гости живо устадоше.

– Тако је лепо код вас – рече Гриве – да човек никада не помишља да оде.

– Истина је – потврди Мишо – мени се овде никада не спава, иако по навици лежем у девет сати.

Оливије је сматрао да треба да се нашали.

– Видите – рекао је показујући своје пожутеле зубе – у овој соби се осећа људска честитост: зато је овде тако лепо.

Гриве, љут што је заостао с похвалама, поче да декламује с претераним покретима:

– Ова соба је Храм мира.

За то време, везујући свој шешир, Сизан рече Терези:

– Доћи ћу сутра ујутру у девет сати.

– Не – брзо одговори млада жена – немојте да долазите пре подне... Ујутру ћу вероватно изаћи.

Говорила је чудним и узбуђеним гласом. Отпратила је госте у пролаз. Лоран је такође сишао, с лампом у руци. Када су остали сами, супружници су с олакшањем одахнули; подмукло нестрпљење нагризало их је целе вечери. Од јуче су једно пред другим били потиштенији и неспокојнији. Избегавали су да се погледају и ћутке су се попели уза степенице. Руке су им дрхтале од лаког узбуђења и Лоран је морао да стави лампу на сто да му не би испала.

Пре него што госпођу Ракен однесу у кревет, обично би поспремали трпезарију и припремили за ноћ чашу заслађене воде; вртили су се тако око непокретне старице док не би све посвршавали.

Те вечери, пошто су се попели, сели су један тренутак, празна погледа и бледих усана. Прекидајући тишину, Лоран, с изгледом човека који се тргао из сна, упита:

– Добро, хоћемо ли да лежемо?

– Да, да, спаваћемо – одговори Тереза дршћући, као да јој је веома хладно.

Устала је и узела боцу.

– Остави – узвикну њен муж гласом који се силио да изгледа природан – ја ћу спремити чашу зашећерене воде... Ти се побрини око тетке.

Он узе боцу из жениних руку и чашу напуни водом. Затим, упола се окрећући, изручи у њу садржину мале бочице од камена, па стави у чашу и комад шећера. Тереза се скупила испред ормана; узела је кухињски нож и трудила се да га сакрије у један од великих џепова који су јој висили за појасом.

Тог тренутка оно чудно осећање које предвиђа приближавање опасности натера супружнике да несвесно окрену главе. Погледали су се. Тереза је у Лорановим рукама видела бочицу, а Лоран опази бели сјај ножа који се сијао међу наборима Терезине сукње. Тако су се немо и хладно испитивали неколико тренутака, муж поред стола, жена сагнута испред ормана. Све су схватили. Обоје су се следили налазећи своју сопствену мисао у свом саучеснику. Узајамно читајући тајну намеру на збуњеном лицу, обузело их је сажаљење и ужас.

Осећајући да је близу крај, госпођа Ракен их је посматрала укоченог и оштрог погледа.

Тереза и Лоран одједном зајецаше. Јака криза их је сатрла, бацила их једно другом у наручје, слабе као децу. Учинило им се да се нешто благо и нежно буди у њиховим грудима. Плакали су не говорећи ништа, размишљали о животињском животу који су водили и који би и даље водили када би били толике кукавице да и даље живе. Тада, сећајући се прошлости, осетише толики умор и гађење од себе самих, да зажелеше бескрајан одмор, потпуно уништење. Изменили су последњи поглед, поглед опроштаја пред ножем и

чашом отрова. Тереза узе чашу, испи је до пола и пружи је Лорану, који је искапи до дна. То је потрајало само тренутак. Пали су једно преко другог као громом покошени, нашавши најзад утеху у смрти. Млада жена је уснама дотицала ожиљак на врату свога мужа, који су Камијеви зуби оставили.

Целе ноћи су лешеви остали на поду у трпезарији, извијени и опружени, осветљени жутом светлошћу коју је на њих бацао обод лампе. И скоро дванаест сати, до сутрадан око подне, укочена и нема госпођа Ракен гледала их је под својим ногама, не могавши да засити очи и сатирући их мржњом у свом погледу.

za balkandownload.org **Thalia**

¹ Порт о Вен, лука где су пристајали бродови којима су се у Париз допремала вина и друга алкохолна пића. (Прим. прев.)

² Леклерк Бифон (1707–1788), познати француски научник и члан француске Академије. (Прим. прев.)

³ Луј Адолф Тјер (1797–1877), француски државник и политичар. (Прим. прев.)

⁴ Алфонс де Ламартин (1790–1869), француски књижевник и политичар. (Прим. прев.)

⁵ Железничка линија од Париза до Орлеана уведена је у мају 1843. године. Некадашња железничка станица је 1869. године уступила место данашњој станици Остерлиц. (Прим. прев.)

⁶ Одељење мртвачнице у које се односе лешеве којима није утврђен идентитет. (Прим. прев.)